

FRIEDRICH KITTLER

01		Irodalomtechnika. Friedrich Kittler írásai elé
10		„Csak magunkból méríthetünk” – Interjú Friedrich Kittlerrel
19	Friedrich Kittler	Lejegyzőrendszerek 1800/1900. Előszó
35	Friedrich A. Kittler	Szerzőség és szerelem
61	Friedrich Kittler	Rockzene – visszaélés a hadfelszereléssel
74	Friedrich Kittler	Gramofon – film – írógép
95	Friedrich Kittler	Nincs szoftver
104	Friedrich Kittler	A szimbolikus világa – a gép világa
119	Friedrich Kittler	Egyetemek. Nedves, merev, puha és még merevebb
130	Friedrich Kittler	A kultúratudomány kultúrtörténete
147	Geoffrey Winthrop-Young – Eva Horn	Gépi tanulás
156	Niel Werber	Az irodalom eltűnése. Friedrich Kittler útja a médiaelmélethez
162	Sybillé Krämer	Friedrich Kittler – az időtengely-manipuláció kultúrtechnikái
183	David E. Wellbery	Előszó [a Jegyzőrendszerek 1800/1900 amerikai kiadásához]
207	Nemes Z. Mórió	„We have never been hard enough” – A poszt-Kittler állapot
215		Az írások eredeti megjelenési helye

A PRAE.HU könyvei
Udvariatlan szerelem – A középkori udvariatlan szerelem antológiája, PRAE.HU, 2006
A modern brazil elbeszélés – ANTOLOGIA do moderno conto brasileiro, PRAE.HU, 2007
Európai nyelvművelés (szerk.: Balázs Géza és Dede Éva), PRAE.HU – Inter, 2008
Európai helyesírások (szerk.: Balázs Géza és Dede Éva), PRAE.HU – Inter, 2009
A magyar reneszánsz stílus (szerk.: Balázs Géza), Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU, 2009
Bizarr játékok. Fiatal irodalomtörténészek fiatal írókról-költőkről, JAK – PRAE.HU, 2010
A pillangók nyelve. 20. századi galego próza (antológia), PRAE.HU 2010.
Add ide a drámad! – *Hat fi atal szerző drámái*, JAK – PRAE.HU 2011
Friss dió – A Műhely Kör antológiája (JAK – PRAE.HU) 2011
Add ide a drámad! AID 2., JAK – PRAE.HU, 2013
Áfra János: *Glaukóma*, JAK – PRAE.HU, 2012
Th. Arbau: *Orchesographia* (ford.: Jeney Zoltán), ARBEAU Art Kft. – PRAE.HU, 2009
Árvai Ferenc Ödön: *Mini vitorlá a tavon*, PRAE.HU, 2008
Jorgosz Baia – Demeter Ádám: *Angyali üdvözet*, PRAE.HU, 2007
Bajtai András: *Betűember*, JAK – PRAE.HU, 2009
Balázs Géza – Takács Szilvia: *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*, Pazu- Westermann – PRAE.HU – Inter, 2009
Balázs Géza: *Sms-nyelvi és -folklor*, Inter – PRAE.HU, 2011
Barok Eszter – Illés Emese: *Csak a madarak*, PRAE.HU, 2008
Bencsik Orsolya: *Akcio van!*, forum – JAK – PRAE.HU, 2012
Benda Balázs: *Kalandos történet*, Podmaniczky Művészeti Alapítvány – PRAE.HU, 2011
Benyovszky Anita: *Péterke hallani fog*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2012
Bicskei Gabriella: *Puha kert*, JAK – Forum – PRAE.HU, 2013
Aaron Blumm: *Biciklizéseink Török Zolival*, JAK – Symposion – PRAE. HU, 2011
Alexis Bramhook: *Harc Atlantiszért*, PRAE.HU, 2008
Cristovam Buarque: *Földalatti istenek*, PRAE.HU – Palimpszeszt, 2008
Csobánka Zsuzsa: *Belem az újját*, JAK – PRAE.HU, 2011
Deres Kornélia: *Szórópa*, JAK – PRAE.HU, 2011
Luis de Camões 77 szonettje, PRAE.HU – Íbisz, 2007
F. Caroso: *Nobilitá di dame* (ford.: Havasi Attila), ARBEAU Art Kft. – PRAE.HU, 2009
Deák Botond: *Egyszeri tél*, JAK – PRAE.HU, 2010
Deák Botond: *Zajló*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2012
Evellei Kata: *Álombunker*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2013
Farkas Arnold Levente: *A másik Júdás*, JAK – PRAE.HU, 2013

Eddigi számaink	2005. 4. obszcén középkor	2010. 2. Kosztolányi
1999. 1-2. sci-fi	2006. 1. Hajas Tibor	2010. 3. Észország
2000. 1-2. (poszt)apokaliptis	2006. 2. GameZone	2010. 4. e
2000. 3-4. Peter Greenaway	2006. 3. Pop-szóveg	2011. 1. Dark Fantasy
2001. 1-2. cyberpunk	2006. 4. Bada Dada	2011. 2. Budapest
2001. 3-4. számítógép	2007. 1. Hífel-e ifient?	2011. 3. Párhuzamos univerzumok
2002. 1-2. média	2007. 2. biológiai sci-fi	2011. 4. Hálózatok
2003. 1. fantasy	2007. 3. őszi zavarások 2006	2012. 1. Adaptációk
2003. 2. varázslat	2007. 4. Vámpírizmus	2012. 2. Könyvtrailer
2003. 3. édes anyanyelvünk Wéöres Sándor	2008. 1. Kocsmák	2012. 3. Vagány históriák
2003. 4. pszichoaktív nyelvszerek	2008. 2. Mémek	2012. 4. Gaiman
2004. 1. horror	2008. 3. Kortárs magyar költészet	2013. 1. Vagány históriák 2. – Költők szeretteikkel
2004. 2. Bret Easton Ellis	2008. 4. Szentkuthy	2013. 2. Hans Ulrich Gumbrecht
2004. 3. devla	2009. 1. Patrioska	2013. 3. Hans Ulrich Gumbrecht 2.
2004. 4. Amerika	2009. 2. Generation X	2013. 4. (cim nélkül)
2005. 1. magyar sci-fi	2009. 3. Japán	2014. 1. JAK-tábor Szigligeten
2005. 2. tetszetek volna forradalmat csinálni	2009. 4. Japán médiumok	2014. 2. Fénypecázás
2005. 3. pop history	2010. 1. Pynchon	2014. 3. Popkult

Prae irodalmi folyóirat – Megjelenik évente négyszer
http://www.prae.hu
Alapító-főszerkesztő: Balogh Endre (endre@prae.hu)
Főszerkesztő-helyettes: Pál Dániel Levente (paldaniel@gmail.com)
Szerkesztők: Barta András (fapuska@prae.hu)
H. Nagy Péter (h.nagyp@gmail.com)
L. Varga Péter (kultikus@gmail.com)
Pollágh Péter (pproka@freemail.hu)
Sopotnik Zoltán (sopotnikzoltan@gmail.com)
Jelen számunk szerkesztői: Kelemen Pál és L. Varga Péter
A szerkesztőség levélcíme:
1024 Budapest, Fillér u. 11/b, mfszt/2.
Telefon: (20) 310 25 40
Hirdetésfelvétel: 31 562 31 vagy (20) 310 25 40

Farkas Tibor: *Pártmobil*, PRAE.HU – JAK, 2008
Fenyvesi Orsolya: *Tükrök állatai*, JAK – PRAE.HU, 2013
Fodor Péter – L. Varga Péter: *Az eltűnés könyvei – Bret Easton Ellis*, PRAE.HU, 2012
Ayhan Gökhan: *Fotelapa*, JAK – PRAE.HU, 2010
Gyáni Levente: *N. A. O. – Népszerű ajánlatok az övőhelyről*, JAK – PRAE.HU, 2013
Hartay Csaba: *A jövő régészei*, PRAE.HU, 2012
Hegyi Balázs: *Kitakar a pillanat*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2012
Emma Ovary: *Hatször gyorsabban öl*, PRAE.HU – Palimpszeszt, 2008
k. kabai lóránt: *klór*, JAK – PRAE.HU, 2010
Kele Fodor Ákos: *Textolátria*, JAK – PRAE.HU, 2010
Keresztesi József: *A Karácsondi út*, JAK – PRAE.HU, 2009
Lázár Bence András: *Rendszeres bonctan*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2011
Lesi Zoltán: *Merül*, JAK – PRAE.HU, 2014
L. Varga Péter: *A metamorfózis retorikái*, JAK – PRAE.HU, 2009
Mán-Várhegyi Réka: *Boldogtalanság az Auróra-telegen*, JAK – PRAE.HU, 2014
Marno János: *A semmi esélye*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2010
Milián Orsolya: *Átlépések*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2012
Milián Orsolya: *Képes beszéd*, JAK – PRAE.HU, 2009
Ariane Mnouchkine: *A jelen művészete*, Krétakör – PRAE.HU, 2010
Mohai V. Lajos: *A múlt koloritja*, PRAE.HU, 2011
Mohai V. Lajos: *Az emlékezés melankóliája*, PRAE.HU, 2009
Mohai V. Lajos: *Centrum és periféria*, PRAE.HU, 2008
Mohai V. Lajos: *Egy szín tónusai*, PRAE.HU, 2009
Mohai V. Lajos: *Kilazult kő*, PRAE.HU, 2007
Nagy Márta Júlia: *Ophélia a kádban*, JAK – PRAE.HU, 2014
Nagypál István: *A fiúkról*, JAK – PRAE.HU, 2012
Nemes Z. Mórió: *Bauxit*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2010
Németh György: *A József Attila Kör története*, JAK – PRAE.HU, 2013
P. Horváth Tamás: *Tündérváros*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2014
Pál Dániel Levente: *Ügyvezető költő a 21. században*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2010
Pál Sándor Attila: *Pontozó*, JAK – PRAE.HU, 2013
Fernando Pessoa/Álvaro de Campos: *Versék*, PRAE.HU – Íbisz 2007
Petrence Sándor: *Fagyott pacirta*, Palimpszeszt – PRAE.HU, 2013
Pollágh Péter: *A Cigaretta*, Palimpszeszt – PRAE.HU 2010
Pollágh Péter: *Vörösróka*, Palimpszeszt – PRAE.HU 2009
Sirokai Mátyás: *Pohárutca*, PRAE.HU – JAK, 2008
Szabó Marcell: *A szorítás alakja*, JAK – PRAE.HU, 2011
Szávai Attila: *Hetedik emelet*, JAK – PRAE.HU, 2013
Szil Ágnes: *Tangram*, JAK – PRAE.HU, 2013
Tóth Kinga: *Zsúr*, Palimpszeszt–PRAE.HU, 2013
Váradi Nagy Pál: *Urbia*, Korunk – JAK – PRAE.HU, 2012

2005. 4. obszcén középkor	2010. 2. Kosztolányi
2006. 1. Hajas Tibor	2010. 3. Észország
2006. 2. GameZone	2010. 4. e
2006. 3. Pop-szóveg	2011. 1. Dark Fantasy
2006. 4. Bada Dada	2011. 2. Budapest
2007. 1. Hífel-e ifient?	2011. 3. Párhuzamos univerzumok
2007. 2. biológiai sci-fi	2011. 4. Hálózatok
2007. 3. őszi zavarások 2006	2012. 1. Adaptációk
2007. 4. Vámpírizmus	2012. 2. Könyvtrailer
2008. 1. Kocsmák	2012. 3. Vagány históriák
2008. 2. Mémek	2012. 4. Gaiman
2008. 3. Kortárs magyar költészet	2013. 1. Vagány históriák 2. – Költők szeretteikkel
2008. 4. Szentkuthy	2013. 2. Hans Ulrich Gumbrecht
2009. 1. Patrioska	2013. 3. Hans Ulrich Gumbrecht 2.
2009. 2. Generation X	2013. 4. (cim nélkül)
2009. 3. Japán	2014. 1. JAK-tábor Szigligeten
2009. 4. Japán médiumok	2014. 2. Fénypecázás
2010. 1. Pynchon	2014. 3. Popkult

Kiadja a Palimpszeszt Kulturális Alapítvány
Felelős kiadó: a kuratórium elnöke
Levélcím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c
Layout és nyomdai előkészítés: Székelyhídi Zsolt (szekelyhidizso@gmail.com)
Nyomdai munkálatok: Konturs Nyomdaipari Kft.
Web: PRAE.HU Kft.
Korábbi szerkesztőink: Máté Adél, Ruttkay Veron (vers és próza);
Vaskó Péter (középkor-reneszánsz-kora újkor); Kő Boldizsár (kép);
Köves Gergely; Vécsei Márton, Molnár Zsolt (borító); Fodor János (web)
ISSN 1585-5112
A beküldött kéziratokat nem őrzük meg és nem küldjük vissza.
A megjelenést a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.
Jelen lapszám megjelenését az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kuratócsoport és MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kuratócsoport támogatta.

Irodalomtechnika.

Friedrich Kittler írásai elé

Ezt a lapszámot Friedrich Kittlernek és az ő médiatudományának szenteltük. Kittler néhány írásán és utolsó interjúján kívül olvashatók itt még tanulmányok a Kittler-féle médiatudományi vállalkozásról, valamint egy recenzió két újabb kiadványról, amelyek immár visszatekintve foglalkoznak a német médiatudós munkásságával.

Ebben a rövid bevezetőben nem kívánjuk rendszerező módon összefoglalni Kittler fontosabb médiaelméleti és -történeti írásainak legfontosabb gondolatait, vagy áttekintést adni munkássága különböző szakaszainak legfontosabb jellegzetességeiről vagy célkitűzéseiről. Egyáltalán nem szeretnénk megtalálni és felmutatni az itt közölt Kittler-írások vélt vagy valós közös nevezőjét, nem kívánjuk elhelyezni őket az „életmű” részeként vagy nagyobb tudománytörténeti összefüggésben.

Egyfelől azért nem, mert úgy gondoljuk, ezzel nem Kittler „szellemében” – ami azt jelenti: a szó szoros (számítástechnikai) és átvitt (tudománytörténeti) értelmében vett kittleri „program” szerint – járnánk el. Hogy miben is áll ez a program, legalábbis az 1980-as évek elején, azt világosan leírja az az általunk is közölt, a „szerző” élete végéig publikálatlanul maradt előszó, amelyet Kittler 1983 nyarán illesztett *Lejegyzőrendszerek 1800/1900* című habilitációs írása elé, hogy előmozdítsa az így is két évig húzódó habilitációs eljárást.¹ Kittler itt világosan körvonalazza sajátos, ekkortájt módszertanná emelt, de korábban is gyakorolt írásmódját és érveléstechnikáját. Ezen írástechnika és érvelésmód azon alapul, hogy Kittler számára az irodalom híradástechnika, és így mind az irodalom, mind az azt feldolgozó irodalomtudomány legkisebb egységei, elemi építőkövei a médiumok által rögzített adatok. Kittler így mind az irodalomra, mind az irodalomtudományára, ily módon a maga tudományos írásmódjára is speciális adatkezelési módokként kezdett tekinteni. És amennyiben az irodalom tudománya egyfajta adatkezelési mód, annyiban nincs tekintettel – mert nem kell tekintettel lennie – a hagyományosan tárgyerületeknek, diskurzusoknak vagy társadalmi részrendszereknek nevezett szférák közötti bevett határhúzásokra. Azért nem kell ezekre tekintettel lennie, mert Kittler egyfajta hardware-alapú általános kompatibilitást feltételez az adatok között, amely lejegyzettségük (technikai úton való rögzítettségük) pusztán tényéből fakad. Saját tudományos írásmódja, hogy megfelelően tárgya, a maga medialitásában megragadott irodalom legalapvetőbb meghatározottságának, ezt az általános, technikai eredetű kompatibilitást volt hivatott megjeleníteni, azaz színre vinni a tudományos íráshasználat keretei között.

¹ Vö. *Aufschreibesysteme 1800/2010*. In *Memoriam Friedrich Kittler = Zeitschrift für Medienwissenschaft* 6 (2012/1), 114–192. A szövegközlésen kívül itt megtalálható egybegyűjtve az összes bírálat is.

Ezért keletkezhet a benyomásunk, hogy Kittlert olvasva heterogén jelenségek kerülnek egymás mellé, amelyek véletlenszerű egymásmellettiségükkel kiszámíthatatlan ismétlődéseknek és visszatéréseknek nyitnak teret. Ez a tudományos íráshasználat, amely tárgya működésmódjának a megjelenítését – módszertani leképezését – célozza, éppen annak a térbelivé tételnek a logikáján alapul, amelyet Kittler a medialitás legelemibb feltételének tekint. (Azt, hogy pontosan honnan származik Kittlernél e módszertanná emelt kombinatorika, Sybille Krämer tanulmánya magyarázza el részletesen.)

Kittler a *Lejegyzőrendszerek*hez írt 1983-as előszóban a saját írástechnikáját vagy adatkezelési módját maga nevezte kombinatorikusnak és kötötte ezzel az analóg médiumok időszakához. Munkásságának „egészére” viszont bátran mondhatjuk, hogy kifejezetten korszerű volt, megfelelt az elektronikus korszaknak, hiszen úgy tűnik, a végtelenül ismétlődő áramkörök alapján szerveződött.² Ha ez így van, akkor persze nem lehet a munkásságáról mint lezárt egészről beszélni, hiszen az, akárcsak az áramkörök összekapcsolása, végtelenségig folytatható – és folytatják is.

Azt a különös argumentatív erőt, amelyre ennek az (irodalom)tudományos kombinatorikának a révén tesznek szert Kittler írásai, nem szükséges hosszadalmasan ecsetelnünk, megtették már mások. Amiben mi reménykedhetünk, az az, hogy ezeken a lapokon a mi összeállításunk is hasonlóképp, e szerint a program szerint kezd működni az itt közölt írások tekintetében. Más megfogalmazásban: reményeink szerint ez az általunk készített összeállítás képes e lapszám keretein belül, a szövegek egyedi kombinációja révén valamennyire megjeleníteni a kittleri írás- és érveléstechnika működésmódját, és ezen keresztül képes valamennyire továbbsugározni a hazai olvasóközönség felé a kittleri írástechnika argumentatív erejét.

Másfelől azért nem bocsátkozunk most részletesebb, „klasszikus” bevezetésbe, mert – és ez bennünk is csak menet közben tudatosult – az itt közölt, Kittlerről szóló írások mindegyike kiünőően képes ellátni ezt a funkciót.³ Nemes Z. Márió a *Tumult* és az *Archiv für Mediengeschichte* című folyóiratok vonatkozó számainak ismertetésében számos lehetséges utat és kontextust vázol fel, amely a „Kittler utáni” időszakban, az ő munkásságából kiindulva bejárható, illetve amelyekkel Kittler írásai kompatibilisek lehetnek. Hogy önmagában mennyire sokféle Kittler munkássága, és mennyi kapcsolódási pontot kínál, jól illusztrálják Geoffrey Winthrop-Young és Eva Horn rendhagyó nekrológjai:

² Friedrich KITTLER, *Jel és zaj távolsága*, ford. LŐRINCZ Csongor = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 458: „Ezért jött létre a kombinatorika a dobókockák, a számítógépes technológia pedig a végtelenül ismételt áramkörök alapelvein.”

³ Hasonló funkciót tölthet be a *Partitúra* folyóiratban Kittlerről nemrég megjelent több rövid írás közül kettő (vö. EVA HORN, *Kittler olvas. Leckék az irodalomtudomány számára*, ford. FENYVES Miklós = *Partitúra* 9 [2014/1], 5–10; SEBASTIAN VEHLKEN, *Média[technika]történeti episztemológia*, ford. FENYVES Miklós = *Partitúra* 9 [2014/1], 37–41), továbbá a valamivel régebbi *Történelem – kultúra – medialitás* című kötet két vonatkozó tanulmánya is (vö. MESTERHÁZY Balázs, *Irodalom, kultúra, tudomány. Az 1800-as lejegyzőrendszer = Történelem – kultúra – medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZIRÁK Péter, Balassi, Budapest, 2003, 146–155; LŐRINCZ Csongor, *Medialitás és diskurzus. Az 1900-as lejegyzőrendszer = Történelem – kultúra – medialitás*, 156–173).

az *Artforum* lapjain közvetlenül egymás mellé kerültek egyfelől a cyberpunk irodalom és a kittleri gondolkodás közötti affinitást taglaló szellemes sorok, másfelől az az egyre elterjedtebb meggyőződés, mely szerint a kittleri projekt nem más, mint a heideggeri létörténet aktualizálása.⁴ David E. Wellbery Kittler főművének, a *Lejegyzőrendszereknek* amerikai fordításához írt nagy hatású előszavában részletesen bemutatja azokat a kontextusokat és előzményeket, amelyek elengedhetetlenek a kittleri vállalkozás klasszikus értelemben vett tudománytörténeti elhelyezéséhez. Sybille Krämer fogalmi tisztázásokat hajt végre, és könyörtelenül feltesz jó párat azon kérdések közül – például, hogy „miért éppen Shannon?” –, amelyek által kritika alá lehet vonni a diskurzusalapító tudós írásait. Niels Werber szintén rendszerező módon tárgyalja Kittler egész pályafutását, és végül őt tézist állít fel a kittleri médiatudományról. Az összes itt közölt szakirodalom közül mégis talán az ő írása hangsúlyozza a legjobban azt, ami számunkra is különösen fontos, mégpedig a rendszerező bemutatás és a Kittler tudományának gyakorlata között fennálló feszültséget. Nemcsak azt eleveníti fel, hogy Kittlernél soha nem „»a« médiumokról van szó, hanem mindig egészen pontosan meghatározott médiumokról”, és ily módon a kittleri médiatudománynak mindig csak a lejegyzés konkrét „eseteivel” van dolga,⁵ hanem azt a megfigyelését sem rejtí véka alá, hogy Kittler soha nem adta egy adott mű „végigvezetett értelmezését”, hanem mindig csak szöveghelyek elemzéseivel szolgált. Utóbbira hozza példának azt az esetet, amikor Kittler egy szemináriumon széttepett egy könyvet, hogy az „egyes oldalakat az összefüggésre tekintet nélkül elemezze”.

A Werber által megosztott anekdota ismeretében egy Kittler munkásságának szentelt lapszám, amely kéziratot is közöl (a *Real Time Analysis – Time Axis Manipulation* címmel tartott előadás angol nyelvű összefoglalóját), egyszerűen nem hagyhatja ki a ziccert, hogy a marbach-i Deutsches Literaturarchivban szépen egy mappába rendezett kéziratot vissza ne bontsa egyes lapjaira, és el ne szórja a lapszám különböző oldalain... De ha jobban meggondoljuk, akkor ez a Werber által leírt, a Bochumi Egyetemen megtörtént eset megvilágító erejű lehet Kittler tágabb értelemben vett tudományos gyakorlatát illetően is.⁶ Ez a leírt gesztus ugyanis nem pusztán rombolás, Kittler a könyvet nem szabálytalan fecnikre szaggatta, amivel jobbára megsemmisítette, azaz olvashatatlanná tette volna, hanem lapokra szedte, így őrizve meg az olvashatóságát. Azt mondhatjuk, Kittler a könyvet

⁴ Gumbrecht szerint Kittler egyenesen a hardver szoftver általi elrejttségének és el nem rejttségének a korszakaiként írja újra a heideggeri létörténetet, miközben a hardver feltárlásának történetileg éppen aktuális lehetőségét természetesen a számítástechnikában fedezi fel (Hans Ulrich GUMBRECHT, *A médiatörténet mint az igazság megtörténete. Friedrich A. Kittler művének egyedülállóságáról*, ford. ZSELLÉR Anna = *Prae* 15 [2013/3], 49–71).

⁵ Sebastian Vehlken elvárásként fogalmazza meg, hogy a médiatudomány maradjon meg „esetről-esetre” kibomló „gondolkodási stílusnak”, és hogy őrizze meg az elméletalkotásnak azt a csak rá jellemző sajátosságát, hogy „minden esetben egy-egy konkrét technikai környezet, egy-egy eset ad [rá] alkalmat” (vö. VEHLKEN, *Média[technika]történeti episztemológia*, 40, 39).

⁶ Hiszen az anekdotának mint szövegfajtának mindig a tudományos vagy nem tudományos mindennapokhoz van köze, a „tudományos mindennapok” kifejezés pedig akár összefoglaló neve is lehet a tudományos praxis olyan nem diszkurzív, habitualizálás útján elsajátított, „kézműves” aspektusainak, amelyek oly nehezen írhatók le, azaz tehetők diszkurzívvá, de amelyek – épp ezért – annál inkább foglalkoztatják az újabb tudománytörténet-írást.

visszabontotta médiatechnikai elemeire, ezúttal – szemináriumi keretek között – csak a lapok szintjéig lemenve. Műszaki szakkifejezéssel ezt visszafejtésnek vagy visszatervezésnek (*reverse engineering*) nevezik, amely egy kész szoftvert vagy tárgyat bont alkotó-elemeire és vizsgál meg abból a célból, hogy felderítse a konstrukciós elvét. Egy könyv lapokra bontása az irodalommal való visszafejtő foglalataskodás egyik művelete, amely kiegészül aztán az elkülönített elemeken végzett további műveletekkel, mint például a tárolás (nyomtatás) során elnyert eredeti helyükről kimozdított szövegrészek olvasása és kommentálása. Ez az eljárás Kittlernél kevésbé egy bizonyos probléma megoldására irányul, mint inkább arra, hogy a probléma több nézőpontból is megismerhetővé váljon, hiszen az egy könyvlapnyi szöveghely lehetséges kontextusai megsokszorozódnak azzal, hogy a lap/szöveghely kikerül úgymond elsődleges kontextusából, a kötetből. A diszkrét elemekre bontás a szövegen végezhető műveletek sokszorozását szolgálja, vagyis azt, hogy a szóban forgó szöveg „mögötti” konstrukciós elv mind összetettebben mutakozzon meg számunkra, Luhmann kifejezésével élve: fokozódjon az összetettsége. A visszafejtés tehát azt a célt szolgálja, hogy minél jobban fel lehessen térképezni a konstrukciós elvet, amely elvet viszont Kittler nyomán egyfelől nem egy bizonyos megoldásként vagy egyetlen lehetséges megfejtésként kell elképeznünk, másfelől – ezzel összefüggésben – nem valami anyagtalan dologként; irodalomtudományos fogalmakkal élve nem egy korszaként, amelynek kifejeződése volna a mű vagy szöveg, nem is műként, amely az elemzett szöveg egyfajta ideális, eredeti állapota volna, és nem is szerzőként, amely az a fantazma, amely a szöveg eredetét az emberben helyezi el. (Éppen ezért tettük zárójelbe bevezető írásunk elején ezeket a fogalmakat, amikor Kittler vonatkozásában használtuk őket.) Ne feledjük, Kittler egy könyvet (értsd: kötetet, könyvtárgyat) szed szét, úgyhogy a mögötte rejlő konstrukciós „elvnek” is az anyagiságok szférájában kell mozognia.

Az ilyen – tudatosan használjuk a paradox kifejezést – anyagszerű elv volna a lejegyzőrendszer,⁷ amelynek az adott könyv a terméke a maga minden anyagi és anyagtalan összetevőjével, valamint a könyvvel és a könyvön végezhető minden kulturális gyakorlattal együtt. Minden egyes írott dokumentum (és nem csupán nyelvi-nyelvészeti szöveg vagy anyagtalan mű) az őt magában foglaló lejegyzőrendszer különös, a maga ténytyszerűségében előttünk álló „esete”. Így minden egyes visszafejtésnek is, ha a maga tudományos praxisában le akarja képezni, meg akarja jeleníteni lejegyzőrendszer és adat (könyv) viszonyát, az őt magában foglaló médiatudomány különös esetévé kell válnia. Éppen ezért ennek a lapszámnak (és nem pusztán a válogatás anyagtalan „elvének”), amennyiben le akarja képezni, meg kívánja jeleníteni a kittleri – önmagában sokféle – médiatudományt, a maga „esetlegességét” is meg kell jelenítenie. Úgy gondoljuk, ezek az előzetes megjegyzések is ezt segítik elő.

⁷ A lejegyzőrendszer azon „technikák és intézmények hálózata [...], amelyek egy adott kultúra számára lehetővé teszik a releváns adatok címzését, tárolását és feldolgozását” (Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, Fink, München, 2003⁴, 519).

Amit itt a médiatudomány „esetszerűségként” próbálunk megragadni, nemcsak azt vonja magával, hogy nem érdemes feltenni a kérdést: „mi a médium?”, mert erre esetről-esetre más válasz adódik, hanem azt is, hogy annak a tudománynak a tekintetében is érvénytelen ez a kérdés („mi a médiatudomány?”), amelynek a tárgya a vizsgált jelenségek szerint esetről esetre változik. Ennyiben lehet kijelenteni, hogy „nincs médium” és „nincs médiaelmélet”.⁸ Érdemesebbnek tűnik inkább azt kérdezni, „mit tesz?” egy médium és „mit tesz?” a médiatudomány, azaz érdemesebbnek tűnik az általuk tanúsított, mindenkor konkrét alakot öltő cselekvőképességükben és az általuk megvalósított gyakorlatokban megragadni őket. A kittleri program a maga *gyakorlatában* meglehetősen radikális: megkérdőjelezi annak a tudományosságnak a legelemibb kritériumait is, amelyek alapján a szellemtudományok meghatározzák magukat, és amelyek stabilizálásán intézményes létrejöttük óta folyamatosan dolgoznak.

Ennek a kittleri médiatudományt szerintünk jellemző esetszerűségnek a jegyében mondunk le tehát a tágabb tudománytörténeti kontextualizálásról, miközben mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy az az intenzitás, amellyel Kittler munkásságát a tudós 2011-ben bekövetkezett halála után kezdték (újra)értékelni belföldön és külföldön, még magát a német szellemtudományos életet is meglepte. Az ugyan addig is világos volt, hogy kevés germanista irritálta jobban a saját szaktudományát, mint Kittler; erről elég egyszerű megbizonyosodni, ha elolvassuk a kultúratudományok kultúrtörténetéről szóló könyvének általunk közölt részét.⁹ De hogy a kittleri program tartósan – vagy egyáltalán bármennyire – képes lesz-e megváltoztatni azt a tudományágot, a germanisztikát, amelynek keretei között kidolgoztatott, és amelyet az összes többi közül leginkább jellemez egyfajta 19. századból örökölt erős küldetéstudat, egyáltalán nem volt egyértelmű, és ma sem az. Mindeközben nem feltétlenül kell osztanunk Geoffrey Winthrop-Young véleményét, mely szerint a német médiatudomány kulturális autoritása, amelyre viszonylag gyorsan szert tett, és amely egyre erősödik, ennek a küldetéstudatnak az átvételéből származik, leváltva a germanisztikát a maga tudománypolitikai és módszertani vezető szerepében.¹⁰ Az azonban tünetértékű, hogy ha a német humán tudományokban mondjuk az utóbbi két évtizedben „történt valami”, akkor az médiatörténeti és -elméleti vállalkozásokhoz köthető, vagy olyan személyiségekhez, akik nyíltan hagyják magukat inspirálni e vállalkozások által. Azt pedig, hogy ez a fogékonyság már Kittler halála előtt megvolt nemcsak Németországban, hanem néhány tengerentúli egyetemen is, jó néhány

⁸ Vö. Eva HORN, *There Are No Media = Grey Room 7* (2007/4, *New German Media Theory*), 7–8.

⁹ A *kultúratudományok kultúrtörténetének* folytatása, az ebben a témában tartott második, 2007-es előadássorozat hanganyaga megtalálható itt: http://www.unmarkedscapes.net/kugekuwi2/vl_sommer07.xml.

¹⁰ Geoffrey WINTHROP-YOUNG, *Von gelobten und verfluchten Medienländern. Kanadischer Gesprächsvorschlag zu einem deutschen Theoriephänomen* = *Zeitschrift für Kulturwissenschaften* 2 (2008/2), 119.

folyóiratszám, konferencia stb. bizonyítja,¹¹ nem beszélve a „Kittler utáni” időszak lehetőségeivel számot vetni szándékozó megszámlálhatatlan kiadványról és rendezvényről.

Egyáltalán nem biztos, hogy a meglevő tudományágak, mint például a germanisztika megváltoztatása volna az út a kittleri kezdeményezés – ahogy talán ő maga mondaná – implementálásának. Hiszen az ő ajánlata ennél, még egyszer, sokkal nagyobb tétben játszik: nemcsak a szellemtudományosnak nevezett mezőt strukturálná át, hanem alapjaiban kérdőjelezné meg a szellemtudományok és természettudományok közötti különbsétek fenntarthatóságát. (Ezért sokkal radikálisabb a kittleri vállalkozás mindenfajta diszciplináris reformnál és mindenféle interdiszciplináris, transzdiszciplináris stb. kezdeményezésnél.)

Többek között erről is olvashatunk Kittlernek az egyeteméről szóló, e lapszámban is közölt írásában.¹² De nem csupán ezért közöljük ezt a tanulmányt, hanem azért, mert egyfelől példaszerűen mutatja meg Kittler egyik legfontosabb műveletét, amely segítségével feldolgozza kultúrtörténeti tárgyait, másfelől pedig bőven szolgál szempontokkal az egyetem – és azon belül a bölcsészkar – mint intézmény újragondolásához. (Ezt a különlegesen fontos szempontot már a Hans Ulrich Gumbrecht írásait közlő tavalyi lapszám összeállításánál is szem előtt tartottuk.)

A kittleri irodalmi adatfeldolgozás egyik alpművelete a technikai modellre vonatkoztatás. Méghozzá olyan modellekre, amelyeket nem mi választunk magunknak. Ezeket a modelleket a médiumok ember nélküli, kizárólag egymásra vonatkoztatott – Winthrop-Young itt közölt írása által is részletesen körüljárt –, eskaláció-elvű alakulási folyamata kényszeríti ránk. E logika szerint nem ezekben a modellekben gondolkodni nem pusztán annyit tesz, mint korszerűtlennek lenni (itt most szó szerint, vagyis nem a nietzschei, pozitívan konnotált értelemben), hanem egyenesen lehetetlen. Ezért fordulhat elő, hogy Kittler nemcsak az egyetem középkori formájában ismeri fel a mai

¹¹ Lásd például *Medienwissenschaften. Eine transatlantische Kontroverse* = *Zeitschrift für Kulturwissenschaften* 2 (2008/2), 113–152; *Medienwissenschaften in Deutschland. Proliferation einer transatlantischen Kontroverse* = *Zeitschrift für Kulturwissenschaften* 4 (2010/1), 113–158; A *Medienwissenschaft: Ein deutscher Sonderweg?* címmel rendezett pódiumbeszélgetéshez (Universität Siegen, 2009. 4. 22.) lásd például Claudia BREGER, *Zur Debatte um den „Sonderweg deutsche Medienwissenschaft“* = *Zeitschrift für Medienwissenschaft* 3 (2009/1), 124–127; a *Media Transatlantic* címmel rendezett konferenciához (University of British Columbia, 2010. 4. 8–10.) lásd például Florian SPRENGER, *Tagungsbericht Media Transatlantic – Media Theory in North America and German-Speaking Europe*, Vancouver, 8.4.–10.4.2010 = <http://www.zfmedienwissenschaft.de/online/tagungsbericht/media-transatlantic>. Lásd még például *Theory Culture Society* (2006/7–8, Nr. 23); *Grey Room* 7 (2007/3, *New German Media Theory*); *Cultural Politics* 8 (2012/3); *Configurations* 10 (2002/1); *Thesis Eleven* 31 (2011/11).

¹² Az itt fordításban közölt angol változat a német eredeti bővített, átdolgozott változata. (Vö. Friedrich KITTLER, *Universitäten im Informationszeitalter = Medien – Welten – Wirklichkeiten*, szerk. Gianni VATTIMO – Wolfgang WELSCH, Fink, München 1998, 139–145.) Ezt a témát több, ebben az időszakban keletkezett írás is körbejárja. (Vö. Friedrich KITTLER, *On the Implementation of Knowledge. Toward a Theory of Hardware = Readme! Filtered by Nettime. ASCII culture and the revenge of knowledge*, szerk. Josephine BOSMA, Autonomedia, Brooklyn/N.Y., 1999, 60–68 [eredetileg németül: <http://nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9902/msg00015.html>]; Friedrich KITTLER, *Science as Open Source Process*, ford. Peter KRAPP = *New Media, Old Media. Interrogating the Digital Revolution*, szerk. Wendy CHUN – Thomas KEENAN, Routledge, New York, 2005, 177–179 [eredetileg németül: <http://hydra.humanities.uci.edu/kittler/os.html>], utóbbihoz lásd http://www.wizards-of-os.org/archiv/wos_1/proceedings/panels/grussworte_und_eroeffnung.html.)

számítógép funkcióteljességét, vagyis az adattárolás, -átvitel és -feldolgozás egyesítését egyetlen architektúrában, hanem a városok szerveződését is e három funkció ellátása szerint írja le.¹³ Mindeközben az, hogy ma a számítógép szolgál a gondolkodás alapvető modelljéül, nem jelenti Kittler számára, hogy vele végpontjához érkezne és beteljesülne a médiatörténet (és a gondolkodás története), ami azt jelenti, hogy nála a számítógép nem válik ugyanazzá – csak éppen nem szellemi, hanem anyagi – instanciává, mint például Hegelnél a filozófia.¹⁴

Ha az egyetemet, a tudástermelés e különleges helyszínét tehát általában a technikai médiumok funkciói felől, különösen a számítógép funkcióteljessége felől nézzük, akkor Kittler szövege szerint az egyetem történetében volt már egy olyan időszak, amelyben analóg eszközökkel ugyan, de megvalósult ugyanez a funkcióteljesség. (A séma ismerős lehet a *Lejegyzőrendszerekből*: ahogy az úgynevezett „1800-as lejegyzőrendszer” is csupán közbülső állomás, átmeneti időszak az öt megelőző „tudósköztársaság” és az öt követő „1900-as lejegyzőrendszer” között, úgy a középkori egyetem és a számítógépesített egyetem közötti időszak is – benne az egyetem humboldti eszményének megfogalmazódásával és megvalósulásával – csupán átmenetinek tűnik.) És ha az egyetemet is médiumként képzeljük el, akárcsak a számítógépet és a várost, akkor – legalábbis a kittleri logika szerint – a digitalitás korában működő egyetemnek azonos kulturális gyakorlatokat kell lehetővé tennie, mint amilyeneket a középkori egyetemek, de legalább azokkal összehasonlíthatókat. Mert a médium mindig csak az általa lehetővé tett, vele és benne végzett kulturális *gyakorlatokban* válik azzá, ami.

Mit jelenthet ez az irodalomtudományra nézve? Rövidre fogva: a szövegekkel való foglalatosság a középkorival – a Kittler által elképzelt középkorival – azonos vagy hasonló formáinak visszatérését.

Nem különösebben nehéz elképzelni, hogy a digitalitás korában olvasó és író ember, legyen az laikus vagy hivatásos, egészen mást „csinál” a szövegekkel, egész másképp dolgozza fel és állítja elő őket, mint a technikai médiumok időszakát, vagyis az 1900-as lejegyzőrendszert közvetlenül megelőző időszak interpretátorai és szerzői. Számos, immár klasszikussá vált könyv- és olvasástörténeti munka kimutatta, hogy a mediális változások radikálisan újrakonfigurálják a szövegekkel való foglalatosság médiumokra épülő

¹³ „Ezt a layoutot teljes joggal nevezik chip-architektúrának is, egyszerűen azért, mert a számítógépes áramkörök a maguk vezérlőegységével, adatbuszokkal és tároló regisztereikkel úgy épülnek fel, mint egy város, uralkodói székhelyével, utcarendszerével, valamint a lakosságot vagy javakat tároló épületeivel. [...] Az olyan modellképzések, melyek a gépekről visszacsapnak használóikra, nem csupán metaforikus státussal bírnak.” Friedrich KITTLER, *Szilícium alapú jövő*, ford. SZABÓ Csaba = *Debreceni Disputa* 6 (2008/2), 29, 31; vö. még Friedrich KITTLER, *Eine Stadt ist ein Medium* = Uő, *Die Wahrheit der technischen Welt*, Suhrkamp, Berlin, 181–197.

¹⁴ „[...] a digitális számítógépek sem idézik elő minden történelem végét. A digitális számítógép a médiatörténetnek csupán egy bizonyos technikai állása, ám ennek minden olyan empirikus következményével, mint amilyeneket a médiumok kezdettől fogva mutattak.” (KITTLER, *Szilícium alapú jövő*, 30.) Az eskalációhoz lásd még Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Magyar Műhely – Ráció, Budapest, 2005, 20.

és médiumokban végbemenő gyakorlatait.¹⁵ Ha hiszünk Kittler víziójának, akkor a számítógépesített egyetemen, ha valóban korszerű, nem egyszerűen eltűnnek az analóg, könyvalapú olvasási gyakorlatok. Inkább arról volna szó, hogy a maguk történeti helyére kerülnek, miközben olyan szövegfeldolgozási technikák – jobb híján: irodalomtechnika – felől fogunk tudni rájuk tekinteni, amelyeknek már nem alapfogalma a „szerző”, a „mű” vagy az „interpretáció” abban a formában, ahogy ezeket az 1800-as lejegyzőrendszertől örököltük, és bár az egyetem falain kívüli mindennapi valóságban ezek már nem mindenható szervezői a szövegekkel való foglalatosságoknak, a szellemtudományokban mégis mintha konzerválódtak volna. Innen nézve nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy amit Kittler a szövegekkel „csinál”, mindvégig megszüntethetetlen irritációt jelentett a szűkebb értelemben vett szaktudományának, amelyből pályája indult.

Ennek az irritációnak a kérdésével, pontosabban a fenntartásával zárjuk ezt a bevezetőt. Friedrich Kittler géppel írt habilitációs írása két olyan idézettel kezdődik, amelyek nem kerültek bele a nyomtatott változatba. Ha az ember ezek egyikének az ismeretében olvas Kittlert – főleg, ha először olvassa munkáit –, nem lehet nem arra gondolni, hogy a két idézet egyike az önirónia korai megnyilvánulása. Mert Kittlert olvasva az ember néha tényleg úgy érzi magát, mint az általa idézett Borges-szöveg elbeszélője:

Kezdetben óvatosan, később közönyösen, végül kétségbeesetten bolyongtam az áttekinthetetlen palota lépcsőin és padlatán. (Később megbizonyosodtam, hogy a lépcsők magassága és kiterjedése nem egyforma, s így megértettem különös fáradtságom okát.) *Ez a palota az istenek alkotása*, gondoltam kezdetben. Bejártam a lakatlan helyiségeket, s helyesbíttem: *Az istenek, akik építették, meghaltak*. Figyeltem a különbségekre, s azt mondtam: *Az istenek, akik építették, örültek voltak*.¹⁶

A fordítókon és az impresszumban feltüntetett intézményi támogatókon külön köszönettel tartozunk Susanne Hollnak számos szöveg fordítási jogának ártengedéséért és a közvetítői munkáért, azoknak a kiadóknak és szerzőknek, amelyek és akik nagyvonalúan lemondtak az őket megillető jogdíjaikról, Smid Róbertnek az itt közölt kézirat felkutatásáért, a Deutsches Literaturarchiv Marbachnak a Kittler-kézirat rendelkezésre bocsátásáért, Eva Hornnak az összeállítást illető javaslatokért, Kerekes Amáliának a titkos segítségért, Tamás Ábelnek, Keresztes Baláznak és Vásári Melindának a szöveggondozásért,

¹⁵ Vö. például Roger CHARTIER, *A könyv metamorfózisai*, ford. ÁDÁM Anikó, Francia Intézet, Budapest, 2001. Egy újabb keletű látlelet: Hans Ulrich GUMBRECHT, *The Future of Reading? Memories and Thoughts Towards a Genealogical Approach* = *Boundary 2* (2014), 99–111.

¹⁶ Jorge Louis BORGES, *A halhatatlan ember*, ford. HARGITAI György = Uő, *A halál és az iránytű. Elbeszélések*, Európa, Budapest, 1998, 187. Vö. Ute HOLL – Claus PIAS, *Editorische Vorbemerkung* = *Zeitschrift für Medienwissenschaft* 6 (2012/1), 114.

Scheibner Tamásnak a filológiai gyorssegélyért, Mezei Gábornak a kontrollfordításokért, Dobás Katának és Tóth-Czifra Júliának a rapid ügyintézésért, Hans Ulrich Gumbrechtnek a rendíthetetlen támogatásáért, a monoskop.org üzemeltetőinek a hozzáférhető anyagok bőségéért, valamint a 2014/2015 őszi félévben az ELTE-n tartott „Friedrich Kittler szöveg-olvasás” szeminárium összes résztvevőjének a kitűnő ötletekért.

A szögletes zárójelben levő megjegyzések a fordítók jegyzetei. A fordításokat az eredetivel egybevetette Mezei Gábor (119–129, 147–155, 183–206) és Kelemen Pál (10–118, 130–146, 156–182).

A szerkesztők

„Csak magunkból meríthetünk”

– Interjú Friedrich Kittlerrel –

Ha vannak még zsenik Németországban, akkor Friedrich Kittler közéjük tartozik. A médiatörténész ugyanannyit tud a drogokról, mint a fegyverekről, ugyanolyan jól ismeri a háborút, mint amennyire a szerelmet. Doktoranduszai meg eurofightereken repülnek Afganisztánba. Műhelybeszélgetés Andreas Rosenfelderrel.

Friedrich Kittler egy régi polgári lakásban lakik Berlin Treptow nevű városrészében, közel a szovjet hősök emlékművéhez. Könyvespolcain Stefan George első kiadásai sorakoznak, íróasztalán számítógépes szaklapok hevernek és egy sakkmegnyitásokról szóló könyv, ezen kívül egy megbontott karton Benson & Hedges cigaretta. Egy cetlin néhány sornyi programozó nyelven írt feljegyzés.

Alig akad Németországban valaki, aki annyira megfelelne az örült professzor sztereotípiájának, mint az 1943-ban Szászországban született, hófehér üstökö és tömött bajuszú irodalmár. És nincs még egy szellemtudós, aki ennyire belemerészkedett volna a médiatörténet sűrűjébe, és aki nem csak a gramfont, a filmet és az írógépet, hanem az elektromos gitárokat és a tűzérési rakétákat is kutatta. Kittler, aki Freiburgban doktorált és habilitált, majd Bochumban és Berlinben lett professzor, tavaly emeritált. Kéziratait, naplóit és leveleit, melyekhez olyan nagynevű filozófusokkal folytatott levelezése is hozzátartozik, mint Jacques Derrida és Michel Foucault, néhány héttel ezelőtt átadta a marbach-i Német Irodalmi Levéltárnak. Ezzel az újabb német szellemi történet talán legvadabb vállalkozása ideiglenesen életművé válik.

Welt am Sonntag Kittler úr, nem borzasztja el a gondolat, hogy még életében beköltözik a marbach-i levéltárba? Az voltaképpen a holt költők társasága.

Friedrich Kittler A *moriturus* szempontjáról, tehát a saját halandóságról most nem akarunk beszélni. A marbachiak számára sem lezárt életműről van szó, csak akarják a cettlijeiket és vázlataikat. És akarják az elektronikámat, ha majd eltávozom. Amikor egyetemista voltam, kedvenc tanárom mindig Aiszküloszt idézte: a tudás fáklya, melyet generációról generációra továbbadnak.

WaS Az átlagos német professzor még az e-mailjeit sem tudja egyedül megválaszolni. Ön már a nyolcvanas években szétszedte a számítógépeit. Összegyűjtött merevlemezeinek a kiadása vár ránk?

FK Megpróbáltam megőrizni legalább az adatokat. De a legtöbb régi CD mára tönkrement. Cédulakatalógusom ezzel szemben itt van a szomszéd szobában. Írógéppel írva és egészen rendszeresen vezetve.

WaS Mit kezd ezzel a jövő?

FK Amikor elértem a krisztusi kort, a 33. évet, ránéztem a cédulakatalógusomra és megállapítottam, milyen sok témát összegyűjtöttem, amelyről még írni akartam. Ám ez az élet nem elegendő erre. Fel van itt sorolva például az összes szín, amelyet a Hold a lírában valaha is kapott, narancssárga A/6-os cédulákon. Az az érzés vigasztal, hogy valaki, aki tudni akarja, hogyan nézhetnek ki a megíratlan könyveim, egészen jól rekonstruálni tudná, ha hirtelen kidőlnék.

WaS Ernst Jünger életkorát, akinek hagyatékát éppen kiállítják Marbachban, azért még meg kellene élnie.

FK Na, reménykedjünk benne. Az orvosaim elégedettebbek velem, mint jómagam.

WaS Az elmélet fáklyáját már továbbadta. Olyan neves diákokat termelt ki, mint Norbert Bolz, sőt az emberek „Kittlerjugendről” beszélnek.

FK Nemrég Bécsben egy vasárnap reggelen a filozófia újdonsült doktora sétált be a szállodai szobámba és átadta nekem a disszertációját, amelynek témája kizárólag a habilitációs írásom volt, a *Lejegyzőrendszerek*. Amikor pár évvel ezelőtt megismertem, jólöltözött, rendes ember volt. Most egy kicsit elhanyagoltnak tűnt. Munkája egyébiránt annak bizonyításából állt, hogy a *Lejegyzőrendszerek* drogokról, örületről és mámorról szól.

WaS Helytálló ez az elemzés?

FK A saját értelmezésemben ez inkább laza, klasszicista mű volt. De polgári nem volt. És a freiburgi germanisztika, amelynek a szokásos 3 helyett 13 szakvéleményre volt szüksége, hogy átengedje a habilitációt, velejéig polgári volt. A hitvessel történő színházi látogatásig és a templomba járásig.

WaS Mennyi mámor van az Ön elméletében?

FK Mindig nehéz megtalálni az első mondatot. És a *Lejegyzőrendszerek* esetében, ahol nem babra ment a játék, hanem a hivatásomról volt szó, ott volt a legnehezebb. Tehát tekertem magamnak egy spanglit, és az első fejezetet, amely Goethe *Faust*ját tárgyalja, kissé beszívva írtam meg. Apám mintagyereknek nevelt engem, ezért a *Faust*ot már gyerekként kívülről tudtam, tehát nem kellett fellapoznom Goethét. A későbbi fejezetekhez lapozgatnom kellett, ez csak józanul ment.

WaS Normális esetben popszámok keletkeznek droghatás alatt, nem értekezések.

FK Létezik a feltételezés, miszerint Hegel *A szellem fenomenológiáját* hasishatás alatt írta. „Erős dohányt” fogyasztott, ez 1800 körül marihuánával kevert tubák volt. Ahogyan hajdanán a csecsemők cuclijai is laudanumot tartalmaztak, tehát ópiumot. Először 1903 körül vonta ki a Coca Cola, amint az Thomas Pynchon megjegyzi, a Colából a kokaint. Pynchon egyrészt szintén bedrogozva ír, másrészt egészen technikai módon.

WaS Csakhogy Ön mindezt Pynchontól eltérően egy hivatalnoki karrierben művelte.

FK Mindig is elbűvöltek a német professzorok tiltott másik életei. A filológus Friedrich Kreuzer 1800 körül Karoline von Günderode költővel megcsalta a feleségét, ami botrányban végződött, amikor szerelme öngyilkos lett. Hegel Jénában a nőnek, akitől a szobáját bérelte, törvénytelen gyermeket csinált, akit annyira megvetett, hogy a szegény fiú elszegődött a holland gyarmati hadsereghez, és Indonéziában hunyt el maláriában. Akadnak olyan anekdoták a régi NSZK szellemi nagyságairól, melyeket nem mesélhetek el Önnek, amíg megy ez a felvevőgép.

WaS Tanulmányokat írt a Pink Floydról és Jimi Hendrixről. Ön is zenélt valamikor?

FK A freiburgi nappaliban egyszer összebarkácsoltam egy monofón szintetizátort. Ezen a barátom, Klaus Theweleit filozófus játszott egy ujjal. Én kezeltem a regulátort és az effekteket.

WaS Olyasvalakiként, aki szívesen bütyköli a számítógépeket, otthon kellene éreznie magát a hackerek világában.

FK Már többször is vendégeskedtem a Chaos Computer Clubban. Ez a kis chip itt egy szovjet ROM, egy Read Only Memory, melyet ezen ablakon keresztül törölhetünk ultraibolyafénnyel. Ezt egy hölgytől kaptam kitűzőként ajándékba a CCC-ben.

WaS A hackerek szeretik az összeesküvés-elméleteket.

FK Magam is osztozom kissé ebben a paranoiában. Egy példa: tulajdonképpen Alan Turing és az angol titkosszolgák építették meg az első működő számítógépeket. De Anglia annyira az Egyesült Államok dolláremelőjén csüngött, hogy számítógépes titkaikat 1944-ben egyetlen aláírással kiszolgáltatták az amerikaiaknak. A világ többi része elől 1974-ig elhallgatták a számítógép létezését, legalábbis a tényt, hogy számítógéppel törték fel a Wehrmacht titkos rádióját. Azért volt szigorúan tilos ezt kimondani, hogy ugyanazokat az algoritmusokat a Vörös Hadsereg és a KGB-re irányíthassák. Truman és Churchill megegyeztek a potsdami Cecilienhofban, hogy semmit sem árulnak el Sztálinnak ezekről a dolgokról. Azt állították, hogy egy Walther nevű tábornok a Wehrmacht főparancsnokságából adta ki a kódokat. Ez az ember azonban egyáltalán nem létezett.

WaS Érdekli Önt a Facebook?

FK Nem, ezzel aztán végképp nem törődöm. Az a rémisztő érzésem van, hogy az emberek oly mértékben váltak lényegtelenekké azok számára, akik uralkodnak és gazdálkodnak, hogy az utolsó mentsvárunk a magamutogatás. Amikor első alkalommal érkeztem meg Kaliforniába, és felmentem Berkeleyben a Telegraph Avenue-n a kampusz irányába, elmentem egy rét mellett, amelyen csupa magamutogató ember szaladgált. Bohócnak öltözött emberek koldultak vagy szívtak. Amikor

aztán beléptem a kampuszra, és megnéztem az ottani embereket, lesütötték a szemüket. Vagy teljesen depressziósak az emberek, vagy óriási magamutogatást rendeznek és a büfékocsiban telefonálnak.

WaS Láttam *A közösségi hálót*, a filmet Mark Zuckerbergről?

FK Nem.

WaS Röviden: Mark Zuckerberg feltalálja a Facebookot, mert nincs sikere a nőknél.

FK Ez kedvenc kérdéseim egyikét veti fel: hogyan függ össze a posztpubertás kori aszkezis az innovációval. Férfiként az ember manapság 13 évesen képes gyereket nemzeni. Az én generációmban az ember először 20 vagy 21 évesen feküdt le az első nővel és vállalta ezt a kockázatot. A köztes időben jöttek döntő jelentőségű ötletek. A programozó Linus Thorvald írja önéletírásában: „Nem ittam sört, nem volt barátnőm, a Linuxot írtam.” Ha a gimnazisták már 14 évesen szexelnek, ez a lappangási idő összezsugorodik. Hogy mit jelent ez a jövő kultúrája számára, nyitott kérdés. Kifejleszt egy másfajta fantáziát? Vagy eltűnik a fantázia?

WaS Ez azt jelenti, hogy fiatal zseniként szexuálisan kihasználatlannak kell lenni?

FK Ez tiszta empiria, semmiféle keresztény morált nem árulok. Az NDK-ban iskoláztak be, és egészen a disszidálásunkig egy száz faluban laktam falusi fiúk és lányok között. Nekik 14–15 évesen volt az első szexuális élményük. Nem is lett belőlük a Linux feltalálója.

WaS 1943-ban született, és a teljes neve Friedrich Adolf Kittler. Hitler volt a névadója?

FK Nem. Apámnak külön engedélyt kellett kisajtolnia, hogy Adolfnak hívhasson. Máskülönben akkoriban minden ötödik újszülöttet így hívtak volna. A Friedrichet nagybátyám után kaptam, aki elesett a háborúban, az Adolfot apám után. Ő a lützeni csata napján született és a svéd király, Gustav Adolf után kapta a nevét. Apám nem szenvedhette a Gustav nevet és élete során eltűntette. Én pont így voltam az Adolffal.

WaS Hívták valaha is Adolfnak?

FK Gyerekként csak „Azzónak” szólítottak, ez bizonyára olyan becenév volt, amelyet apám egy házasságon kívüli szeretőjétől kapott. Csak 1975-ben döntöttem el: Friedrichnek hívnak és nem kell mindig elmagyaráznom, miért hívnak úgy, ahogy

hívnak. A szeretteim azonban a mai napig „Azzónak” szólítanak. A „Friedrich Kittler”-hez hozzászóltam, de ha a feleségem egyszerűen „Friedrich”-et mond, még mindig összerezzenek egy kicsit.

WaS Ez szinte úgy hangzik, mintha már a neve is valami bonyolult kód lenne.

FK Ó, annyi rettenetes anomáliában volt részem. Balkezesként születtem és első osztályban át kellett szoknom a jobbra. Tükörírással írtam a beiskolázásom előtt. Otthon német nemzetiek voltunk, de az iskolában úgy kellett tennem, mintha kommunisták lennénk. Mindez olyan számomra, mint egy átok. Gyerekként egyszer elkészítettem magamnak Nagy Frigyes életrajzát, és elkezdtem lemásolni egy ágaskodó ló hátán ülő lovast. Anyám ránézett a vállam fölött és azt kérdezte: „Miért néz a te lovad jobbra, és a könyvben meg balra?” Ez szörnyű sokként érhetett, nem emlékszem ezzel kapcsolatban semmi többre.

WaS Az ön generációjából sokaknak heves konfliktusuk volt az apjukkal.

FK Időnként mindenkinek van ilyen konfliktusa, de az apámmal nem volt olyan vészes. Olyannyira a gyereke, a fia vagyok, hogy alig lehet leírni. Apám tankerületi főigazgató volt, egy nagy gimnáziumot vezetett Szászországban. Az oroszok aztán kivágták a saját gimnáziumából, így egész nap volt ideje, hogy engem és Wolf testvéremet tanítson. A falusi tanárok, akiket kommunista megbízhatóságuk alapján választottak ki, nem versenyezhetek vele.

WaS A tanulás, az alfabetizáció témája mindig is foglalkoztatta önt.

FK Nincs más forrásunk. Csak magunkból meríthetünk.

WaS Vannak gyerekei?

FK Nincsenek, de 1994 óta a második házasságomban élek. Végül a feleségem szörnyen sokat tett a betegségek során. Ebben a házasságban, amikor megismerkedtünk, én voltam a szakács. Most ő főz rám. Egy tavalyi emésztőszervi operáció óta sajnos borzalmas étvágytalanságban szenvedek.

WaS Intenzíven foglalkozott a háborúval, és a médiumokat a háború melléktermékeiként szemlélte, egészen a rockzenével bezárólag.

FK Jómagam még teljesen a második világháború gyermeke vagyok. Idősebb féttestvérem a háborúban radar-elektromérnök volt, nagybátyám egy orosz fogolyszállító autóban

vérzett el. Apámat 1914 augusztusában a lehető legnormálisabb gyalogosként hívták be, és 1917-ben már tizedesként és katonai geológusként láthatjuk viszont. Nyilvánvalóan lövészárkokat mért fel ahelyett, hogy azokban döglött volna meg. A második világháborúban őrnagyként vizsgálta Franciaországban, hogy melyik páncélostípus mely hidakra mehet rá.

WaS Önnek sohasem volt fegyver a kezében?

FK Nem. Wolf testvérem egy rádiós alakulat tartalékos hadnagya és nagyon büszke erre. A harmadik félévben még be akartak vinni, és ez tilos volt.

WaS Honnan származik fokozott érdeklődése a V2, a nácik „csodafegyvere” iránt?

FK Gyerekként a nyári vakációt mindig Usedomon töltöttem. Ott botlottam bele a peenemündei bombázások nyomaiba, amelyekről az NDK-ban senkinek nem volt szabad beszélnie. Később, Kaliforniában olvastam a *Súlyszivárványt* Pynchontól, és lehullott a hályog a szememről. Usedomon a háború után a brit bombák ellenére még minden le volt aszfaltozva. A legkisebb erdei utat is alkalmassá tették a V2 számára. Ez szinte ráüvölt egy nem teljesen vak tízévesre: mi ebben a rejtély?

WaS A háborúval kapcsolatban semmilyen véleményt nem tett közvé, soha nem dolgozott ki háborúellenes elméleteket.

FK Amikor egyetlen egyszer öt percre találkoztam Habermasszal, Amsterdamban volt ez, négy szemközt éppen ezt vetette a szememre: a történeti elemzéseim rendben vannak, de hiányzik az elfogultságom.

WaS Amikor 1968-ban Freiburgban az egyetemisták Vietnám ellen tüntettek, egy Heidegger-jelszavas („Lét és idő”) plakátot tartott a magasba. Tudatos távolságtartás?

FK Igen. Gyermekként annyira lenyűgözött Napóleon, hogy el sem tudja képzelni.

WaS Érdeklődik a jelenkori, az úgynevezett „új háborúk” iránt?

FK Egyik doktoranduszom a német légierő főhadnagya, egy repülőezred parancsnok-helyettese. Tornádón repült, most a Eurofighter vezetését tanítja az embereknek. Május végén Afganisztánba megy, előtte még meg kell ejtsük a szigorlatot. Ez az ember a harcosok valódi etikáját képviseli. Azt mondja, a német hadsereg tisztjeit nagy tisztelet övezi a tálib parancsnokok körében, és fordítva. Ez részben az amerikai hadseregre is igaz, de csak részben.

WaS Miből doktorál az ön tisztje?

FK Abból, hogy értelmetlenség a háborút számítógépen tervezni és végső soron számítógépes játékként lefolytatni. A helyszíni döntések nem szimulálhatók.

WaS Vissza akar térni abba az időbe, amikor még nem volt számítógép?

FK Vissza akar térni Clausewitzhez, a porosz feladatorientált vezetéshez [Auftragstaktik]. Az a saját szakállára működik. A parancsnok kijelöli a célt, és a katonák megtalálják az esz-

közt. Az amerikai hadseregben ezzel szemben a vak engedelmességet sulykolják. Ezt írja le a jeruzsálemi hadtörténész, Martin van Creveld is: a második világháborúban a Wehrmacht katonájának harcértéke tízszer nagyobb volt egy amerikai katonáénál.

WaS A háború végeredményben egyáltalán nem a V2-es rakétákról és rejtjelező gépekről szól?

FK A férfiúi bátorságról szól, ha szabad így nevezni. Attól tartok, a *Lejegyzőrendszerek* is inkább a férfiúi bátorság aktusa volt.

WaS Az utóbbi időben elfordult a háborútól, és annak ellenpólusához, a szerelemhez fordult.

FK A szerelemről pillanatnyilag nem akarok beszélni. Abban nem voltam mindig olyan bátor.

WaS Mi érdekli a szerelemben?

FK Hogy mi érdekelt a szerelemben? Az orgazmus. Amikor már csak partnerünk szeme fehérjét látjuk, akkor magunk is elmegyünk. „A közösülés szédítő pillanatában minden ember ugyanaz az ember” – írta egyszer Borges.

WaS Tud az elmélet embere szeretni?

FK Az első házasságom, melyben megesküdtem, hogy holtomiglan-holtodiglan, anarchikus kutatásaim miatt ment tönkre, meg a habilitációm okozta nehézségek miatt is. Annak idején Stanfordban ültem, tízórányi időeltolódással, és a feleségem már rájött, hogy közben néhány ember Freiburgban süsünek tart engem. Mire visszajöttem, elköltözött. Aztán a szemináriumokra járó fiatal lányok közé vetettem magam, de ez nem nyújtott vigaszt az elvesztett feleségért. Ma a barátaim közül az összes boldog házaspár azt mondja: nekik gyerekeik vannak, nekem könyveim.

WaS Már freiburgi hallgatóként Straßburgba utazott, hogy a híres pszichoanalitikust, Jacques Lacant hallgassa. Valaha analizáltatta már magát?

FK Igen, egészen egyszerűen analizáltattam magam egy elragadó pszichiáterrel, aki inkább volt kíváncsi a gondolataimra, mint a nikotinfüggőségemre vagy a szexuális szorongásaimra. Azt hiszem, ő analizálta ki belőlem az írással kapcsolatos gátlást. Akkoriban mindannyian kicsit meg voltunk kavarodva, a hasisnak is köszönhetően. Egyszer Hamburgban borzasztó, horrorisztikus trippem volt, előtte rossz portugál vörösbort ittunk. A feleségem rövid ideig pszichotikusnak tartott, ezért feküdtem a kedves idős férfi pamlagjára, aki nagyon hasonlított az apámra. Rendkívül tehetséges volt a Grimm-mesék elemzésében, és mindig ellenem fordította a fegyvert. Azt mondta: tulajdonképpen a gonosz mostohaszülők a jók, akik kihalásszák a gyerekeket a családi iszaból. A gyerekeknek be kell menniük az erdőbe, nem ücsöröghetnek örökké otthon. És ön, Kittler úr?

WaS Nem abban áll a pszichoanalízis csábítása, hogy a pamlagon irodalmat fabrikálunk?

FK De igen. Kicsit talán ma is ezt csináltam.

Fordította: Vincze Ferenc

Friedrich Kittler

Lejegyzőrendszerek 1800/1900.

Előszó

A jegyzőrendszer szó (egyébként már egy másik nyelvből vett idézetként) Schreber *Érdekességek (Denkwürdigkeiten)* című művében szerepel, ahol azt a kérdést képviseli, hogy mit, hol, kinek a nevében és kiknek címezve vetnek papírra. Megfelelő szónak tűnik ahhoz, hogy elemi szinten műveljük az irodalomtörténetet – azoknak a gyakorlatoknak a történeteként, amelyek összjátéka teszi ki az írásos kultúrát. A téma tehát egyszerűen a beszéd és a hallás, az írás és az olvasás.

Már ez a témafelvetés is eltér azoktól az alapfeltevésektől, amelyekkel a szellemtörténet és az irodalomszociológia közelítette meg azt, hogy vannak irodalmi szövegek. A szellemtörténet annak az értelemnek a kedvéért ugrotta át az írást mint információs csatornát, amelyben az irodalmak hosszú ideje léteznek, amelyet az írás ugyan hordoz, de érintetlenül hagy az értelmezhetőségében. Nem a betűszerintiségeket választotta tárggyá, hanem világnézeteket és gondolatépítményeket, mert csak azok számítottak történetinek és történelemformálónak. A szokványos irodalomszociológia éppen fordítva elsősorban azon társadalmi termelőviszonyok visszatükröződéseként olvasta a szövegeket, amelyeknek paradigmája köztudottan a munka és nem az információ. Tárgyalták a gőzgépeket és a szövőszékeket (Goethénél is), de az írógépeket nem.

Ez a könyv ezzel szemben abból indul ki, hogy nem elsősorban a szellem és nem csak a munkafolyamatok csinálják az irodalomtörténetet. Ha az irodalmi szövegek a történelem, és ha van történelmük, akkor mindez érinti az információs technikák állását – programszerűen és nem csak mimetikusan. És ha a költészet hírközlés, akkor *technikaként* elemezhető ahelyett, hogy (amint az Schivelbusch óta újra szokássá vált) elemzése közben alkalomszerűen reflektálnánk más technikákra. Irodalomtörténeti szempontból bizonyára fontos, hogy az írók hogyan élték meg a vasutat, az izommunkával való efféle takarékoskodást. De jóval fontosabb, hogy maga az irodalom miként szolgál a központi idegrendszer kiterjesztéseként vagy pótlékeként.

Az olyan irodalomtudományos módszer tehát, amely a tárgya által előírt módon jár el, és a fogalmait nem kívülről, a filozófiától, a szociológiától vagy a pszichológiától kölcsönzi, először és elsősorban egy látszólagos külsőlegességgel, az információval szembe. Elemi adat, hogy az irodalom (bármi legyen is ezen kívül) adatokat dolgoz fel, tárol és továbbít. És hogy az ilyen adatgyűjtő, adattároló és adattovábbító rendszerek, amikor szövegek formájában léteznek, ugyanazzal a technikai pozitivitással rendelkeznek, mint a számítógépek.

A szövegek pusztá létezésük szintjén válnak tehát kérdéssé, és nem csak azzal kapcsolatban, amit mondanak vagy ábrázolnak, visszatükröznek vagy kritizálnak. Az efféle tartalmak olvasói szempontból teljes mértékben előnyt élvezhetnek. De a tudományos szövegelemzés jól teszi – mivel számára az olvasás is kutatási téma és nem valami magától értetődőség –, ha tekintetbe veszi az információt mint materiális bázist. Józanul szemlélve a könyvek nyomtatott szavak halmazai. És egy olyan jelen feltételei mellett, amely a könyvtől nagyban eltérő adatfeldolgozó-technikákat ismer, a sürgető kérdés úgy hangzik, hogy a szavak mit teljesítenek és mit nem, hogy milyen szabályok alapján jegyzik le és tárolják, és hogy milyen szabályok alapján olvassák és értelmezik őket. A cél az irodalomnak nevezett üzenetfolyam szervezeti felépítésének a felvázolása, az egyes instanciák és pozíciók megadása, amelyeket Shannon forrás/adó/csatorna/vevő sémája alapján kapcsolódnak: ki működik akként a forrásként, amely a szövegek által jut szóhoz, és ki működik a szövegek kezelőjeként vagy értelmezőjeként, aki maga szólaltatja meg azokat? Ki foglalhatja el a lejegyző helyét és ki az olvasókét? Nem többet és nem kevesebbet jelent a lejegyzőrendszerek cím.

Általános problémafelvetés ez, amelyet nyilvánvalóan befolyásol a médiaelmélet és a kibernetika. De sok más kísérlettől eltérően, amelyek az irodalomtudományt az információelméletbe próbálták beágyazni, ez a könyv a maga általános problémafelvetését történeti helyzeteken teszi próbára. A híradástechnikai fogalmaknak – éppen hogy nekik – nem szabad az irodalmi adottságokat sem formalizálniuk (Bense, Eco), sem idealizálniuk (H. D. Zimmermann). Míg az efféle irodalomelméletek Shannon sémáját (amelyről legtöbbször még az üzenet forrását is amputálják) időtlen invariánsként kezelik, itt épp fordítva arról lesz szó, hogyan válnak különössé [Besonderung] térben és időben. Hogy egy adott kultúra milyen feltételeket kapcsol a lejegyzők funkciójához, és milyen más feltételeket az olvasókéhoz és az értelmezőkéhez – ezek a kérdések túlmutatnak azokon az idealizálásokon, amelyekből épp eleget ismerünk főként Habermas nyomán. Az idealizáló elméletek legalább egy hiányossággal bírnak, mégpedig azzal, hogy elementáris modellekre redukálják az olyan rendkívül komplex hírközlő rendszereket, mint amilyen az irodalmi, hacsak nem próbálnak – második lépésben – az irodalom ténye számára normákat szabni.

Az információ viszont technikai és nem filozófiai fogalom. Inkább alkalmas előzetesen adott adatfolyamok elemzésére, mint kommunikatív csodák felvázolására. Nem az a kérdés, hogy miként bírhatnánk rá komplex társadalmakat arra, hogy ésszerű identitást alakítsanak ki maguknak, hanem az, hogy bizonyos hírközlő hálózatok hogyan jutottak el ténylegesen addig, hogy ésszerűnek nevezzék őket. Ez foglalkoztatja a hétköznapi szituációk kapcsán az idealizáló modellektől elforduló gyakorlati nyelvészeket (Wunderlich, Ehrlich), és történeti helyzetek kapcsán ezt a könyvet is.

Természetesen az adottságok elemzése is előfeltételez egyfajta idealizálást. Azt a feltételezést, hogy az empirikus helyzeteknek is megvannak a maguk szabványai. Különben

lehetetlenné válna a pusztá jegyzőkönyvezésen túlmenő leírhatóság. De a hírközlő hálózatban elfoglalt pozíciók sosem maradnak csak individuálisak, ahogy azt elsősorban az etnometodológusok (Garfinkel, Hymes és mások) megmutatták. Mivel minden kultúra felállítja az adatokra vonatkozóan a hozzáférés és a kezelés, a használat és a továbbadás feltételeit, a mindenkor résztvevő individuumok funkcióhordozókként válnak tárgyalhatóvá. (A technikai médiumok esetében ez kézenfekvő.) Ezért aztán nem is tűnik lehetetlennek, hogy együtt írjuk fel [anschreiben] például az irodalmi szerzőnek, az ő olvasóinak és olvasónőinek, valamint az értelmezőinek a helyét egy adott időszakban. Ez irodalomtörténeti szempontból azzal az előnnyel jár, hogy azon a szinten is meghatározásokat eszközölhetünk, amely több szöveget foglal magában, mint a szerző, a mű, a műfaj hermeneutikai végső meghatározásai, de nem is marad csupán korstílus, korszellem vagy kultúrmorfológia. (Egy szabályozó kör funkciói meghatározottabbak, de főleg kiszámíthatóbbak, mint a szándékok vagy az alakok.) Irodalomszociológiai szempontból pedig az az előnye, hogy az olyan átfogó megnevezéseket, mint „társadalom”, „kritika”, „affirmáció” helyettesíthetjük nevükön nevezhető instanciákkal és bizonyítható feladatkörökkel. Emiatt érvel ez a könyv mindvégig csak a közepes általánosítás szintjén, azaz egyfelől a pusztá tulajdonnevek, másfelől az időtlen lényegmeghatározások helyett előnyben részesíti a rendek megnevezéseit és a társadalmi típusokat, valamint a nemek és korosztályok szerint betöltött szerepeket.

Szisztematikusan összehasonlító eljárás ajánlatos ahhoz, hogy egy olyan mezőben, amelyet általában teljesen másképp, nevezetesen tulajdonnevek és életrajzok szerint tartak fel, ennyire szabványosított funkciókat írassunk fel. Csak az alternatív lehetőségekkel való összevetésben rajzolódik ki egy adott rendszer szervezeti felépítése – épp annyira a bevont, mint a kizárt funkciókon keresztül. Az efféle összehasonlításhoz szükségesnek és elégségesnek tűnik, hogy két különböző időpont irodalmi hírközlő hálózatát rekonstruáljuk. Szükségesnek, mert csak a különbségükben lehetséges leválasztani a funkciókat a mindenkori hordozóikról vagy betöltéseikről; de nem is többnek, mint elégségesnek tűnik, mert természetesen egyetlen történeti hírközlő hálózat sem annyira előfeltételmentes, mint amennyire az első vizsgált rendszer kezdetben szükségszerűen annak tűnik. Legalább annyiban próbálunk számot vetni ezzel a szerencsétlen állapottal, hogy a szinkron hírközlő rendszer elemzése előtt mindig bevezető fejezetben emlékeztünk annak történeti előfeltételeire.

Rendszerek történeti szándékú, két vagy több állapot közötti összehasonlítása bevett eljárás a modern történetírásban, amely a meghaladott szellemtörténettel ellentétben a szinkron funkcióösszefüggésekben érdekelt. A rendszerösszehasonlítás szolgálhat akár olyan vizsgálódások közös nevezőjeként is, amelyekre a természettudomány története számára Kuhn vagy Bachelard, az embertudományok története számára Canguilhem vagy Foucault vállalkoztak. Bár az irodalom (irodalmak) tekintetében úgy tűnik, még nem kíséreltek meg hasonló összehasonlítást, de mind tartalmi, mind

módszertani szempontból már számottevő előmunkálatot találunk Foucault-nál – *A szavak és a dolgok*ban, valamint más írásokban – egy effajta projekthez.

Ez a könyv átvesz néhányat Foucault módszertani döntéseiből, aki az írott üzenetek rendszerei számára alkotta meg a diskurzus alapfogalmát. Ahhoz, hogy rekonstruáljuk ezeket a rendszereket és a köztük lezajló paradigmaváltást, nem elkerülhetetlen, hogy a vizsgált állapotokat egyetlen időkontinuum alakjára hozzuk. Ellenkezőleg, sok múlik azon, hogy megtartsuk őket olyan szűknek, mint a pillanatfelvételek, mégpedig anélkül, hogy spekulációval hidalnánk át a közbeeső időszakokat. És éppen a vizsgált időszakról már Heidegger azt feltételezte, hogy a 19., ez a „legkétértelműbb évszázad” sosem érthető meg „azon az úton, hogy leírjuk szakaszainak egymásutánját”. „Két szemközti irányból kell behatárolnunk, a 18. század utolsó harmada és a 20. század első harmada felől.”¹ Az irodalom itt leírt két állapota így minden esetben csak egy generációnyi (1800 ± 15, 1900 ± 15) időbeli kiterjedéssel bír. Csak az effajta behatárolások mellett van ugyanis némi valószínűsége annak – ahogy a datált forráskimutatások ezt minden esetben bizonyítják –, hogy a saját korukban ható funkció-összefüggésekre bukkanjunk, és minden elkerülhetetlen szabványosítás mellett tárgyalhassuk a kimutatható interakciók terét.

Az efféle módszertani cezúrák vagy metszések ára természetesen az, hogy egyfelől nem tudunk okozati magyarázatokat adni a nagy korszakokban bekövetkező történeti változásra, és hogy másfelől nem tudjuk bemutatni a vizsgált időegység szintje alatti esetleges módosulásokat. Ami az első pontot illeti, ez a módszer – ahogy Foucault kifejlesztette és *A tudás archeológiájában* meg is alapozta – nyitja meg először az esélyt azoknak a paradigmáknak és paramétereknek az elkülönítésére, amelyek egymásra következésére kellenek aztán okozati magyarázatokkal szolgálni. Ez az irodalomtörténetben nem mindig garantált, főként akkor nem, amikor az az időbeli lefolyásokat készen kapott elképzelésekre vonatkoztatja, mint például a felvilágosodásra vagy a reflexiós mozgásra – az eredmény: terminológiai anakronizmusok. A módszer második korlátozottsága mindazonáltal azon elterjedt hajlam kiigazításaként szolgálhat, hogy az irodalomtörténeti mezőben bekövetkező újításokat alapvetően személyekhez kötik – az eredmény: egy időbeli helyzet konstans feltételei eltűnnek a megannyi nárcisztikus kis különbség mögött. (Idézzék csak fel Weimar és Jéna, a klasszika és a korai romantika szokványos ábrázolásait.)

A rendszerösszehasonlító módszert e két korlátozás ellenére – akármilyen szemrehányásokat címeznek is a „strukturálisizmusnak” – semmi más nem érdekli annyira, mint a változás. Az irodalomnak ebben a könyvben tárgyalt két állapotát az alapján az egyetlen irányadó szempont alapján választottuk ki, hogy mindkettő épp annyira elementáris, mint amennyire következményekben gazdag innovációs hullámot jelenít meg az írásos adatfeldolgozás terén. Ezzel a kérdésfelvetéssel maga a változás kerül a vizsgálódás középpontjába. Mert amennyire bizonyos, hogy minden új kor változtat

¹ Martin HEIDEGGER, *Nietzsche*, I., Neske, Pfullingen, 1961, 102.

valamit az irodalmi gyakorlatokon, annyira ritkák viszont azok a változások, amelyek magának az irodalomnak a fogalmát érintik. Ezeken és csak ezeken válhat példaszerűen világossá, hogy mennyire vak a történelemre az olyan terminusok invariáns alapfogalomként történő használata, mint a szerző vagy a mű. A rendszerszintű változások hozzáférhetővé teszik az üzenetfeldolgozás összes rendszabályát (és ezzel a látszólagos alapfogalmakat is). Egyszerre vetik fel tehát az irodalomtudomány tárgyerületének egységére vonatkozó ténykérdést és arra a fogalmiságra vonatkozó módszertani kérdést, amely e változásokat tekintve megállná a helyét. A közvetlen találatokon túl ez teszi elemzésüket példaértékűvé. Természetesen először meg kell mutatni, hogy léteztek innovációs hullámok az irodalom (és nem csak, ami közismert, a technika) terén. E tézis ellen szól először is az összeurópai irodalmi hagyomány (műfaji állandókat és tématerületeket, ha nem éppen hermeneutikai áthagyományozódási horizontokat illető) feltételezése. A melléte szóló bizonyítékok elsősorban a résztvevők önvallomásai és önértelmezései, amelyek valóban nem hiányoznak egyetlen vizsgált időpontban sem – eltérően például az 1820 és 1865 közötti epigonság tudattal. Ám a forradalmi áttörések efféle kinyilvánításai lehetnek csupán egy elterjedt újkori retorika elemei is. Csak azok az adatok és igazolások bizonyító erejűek, amelyek minden vélekedésen [Meinen] innen mutatják meg a magukban a kultúrtechnikákban bekövetkező áttörést.

A második itt vizsgált cezúra tekintetében már alig maradnak a tényállást illető kétségek, hogy az irodalom helyi értékét általában változtatta meg az olyan adatfeldolgozó készülékek sorozatgyárthatósága, mint az írógép (az 1878-as Remington II), a fonográf (1887) és a film (1895). Az írás, az akusztika és az optika történetileg soha nem látott módon különül el egymástól – legalább e pontig egyetértés van az irodalomtudományos médiakutatásban. (Eltekintve az írógéptől, amely egyedül – az eredetileg szintén irodalomtudós – McLuhantól kapott kellő figyelmet.)

És mivel az 1900-as innovációs hullám az egész világra kiterjedő jelenség volt, a hatások és a reakciók, amelyeket az irodalom terén kiváltott, egy germanisztikai kutatásban sem csak német szövegekkel támaszthatók alá. Röviden csupán, de reflektorfénybe kerül Villiers, Mallarmé, Proust, Marinetti, Apollinaire és Valéry, Stoker, Doyle, G. Stein és W. James is.

A másik itt témává tett innovációs hullámot ritkán szokás ilyenként leírni. A megismerésítő irodalomtörténet-írások egy személyben Goethének tulajdonították. Csak az utóbbi időben történtek kísérletek arra, hogy szisztematikus és anonim fogalmakkal írják le a Goethe-kor irodalmi forradalmát. Így tárgyalja Bosse a szerzői jog keletkezését, Weimar pedig az irodalomtudományét. Az ő kérdéseik és eredményeik folytatásaként válnak itt az írás- és olvasási gyakorlatok reformjai témává, amelyek akkoriban forradalmasították (technikai versenytárs nélkül is) a könyv nevű médiumot. Tézisem az, hogy nagyon egyszerű és technikai kézzelfoghatóságok adták a klasszikus-romantikus irodalomnak és az ő sikerének az anyagi alapját, mivel lehetővé tették az általános

alfabetizálást. És mert – eltérően az első ipari forradalomtól – Németország játszott vezető szerepet² a művelődés nevű innovációs hullámban, a bizonyítékok az első részben a német bizonyítékokra korlátozódnak.

E két cezúra különböző evidenciájának és helyének megfelelően az 1900-as met-szet argumentációja hosszan tudja követni az idevágó médiaelméletek (McLuhan, W. J. Ong) és irodalomtörténetek (Schanze, Kaes) előmunkálatait, míg az 1800-as metszet esetében először is alapvető adatokat kell felmutatnia. Az alfabetizálás etnológusai és történészei (például Goody és Puret/Ozouf) legtöbbször viszonylag nagy időszakokat fednek le, amelyek aztán az általában vett írásbeli kultúra vagy nyomtatott kultúra nevet kapják. Ám tekintve, hogy a periodizálás problémája az irodalomtudományban újra különösen akuttá vált, célszerűnek tűnik, hogy vizsgáljuk az ilyen nagy formációkon belüli történeti változásokat is. Csak ekkor fog az általános alfabetizálás – amely 1800 körül jelent meg – és a tudós nyomtatott írásbeliség korábbi formái közti különbség oly módon napvilágra kerülni, hogy meg tudja magyarázni a szigorúan szinkrón változásokat, így az irodalom fogalmát is. Mivel a könyv nevű médiumnak ezt az időszakát átugor-ják a klasszikus médiaelméletek, az adatokat a történeti olvasásszociológiából (Schenda, Engelsing, Gessinger), különösképp pedig a pozitivista korszak nagyszerű és aprólékos kultúrtörténeteiből (Büngers, Kehr, Stephan, Paulsen és mások) kell összeszedni. A po-zitivizmus korában hatalmas – a szellemtörténet által újra elfedett – tudást tároltak a hír-közlő rendszerekről, hiszen az írást és az olvasást szisztematikusan, nevezetesen kísér-letekkel is felmérték. Már csak korreláltatnunk kell ezeket az irodalomtörténet ismert tényeivel, hogy a diskurzus története lehetségessé váljék.

A két bemetszés, amelyet irodalomtörténeti szándékkal a német költészet látszólagos kontinuumján keresztül ejtettünk, további biztosítékot nyer azáltal, hogy más tudás-formákkal korrelál. Hiszen az írás és az olvasás alapvető szabályozásainak messze a szűk értelemben vett irodalmon túl is ki kell fejteniük hatásukat. Adatait tekintve mindkét cezúra egyezik azokkal a megállapításokkal is, amelyeket Foucault teljesen más, tudniil-lik tudományos diskurzusokkal kapcsolatban tett. Hasonló eredményekre jutott továbbá Derrida is, amikor megállapította, hogy az ábécé és a beszédhang új viszonyba kerül Rousseau-nál (*Grammatológia*), és hogy Freud idejében a technikai telekommunikációs eszközök betörték az írásos adatfeldolgozásba (*La carte postale*). Mindazonáltal ez a könyv – a teljes mértékben eltérő feldolgozott anyagtól ez egyszer eltekintve – módszertanilag is megkockáztatja, hogy túllépjen a Foucault-féle diskurzuselemzésen és a Derrida-féle grammatológián.

Először is ami Derridát illeti, spekulatív módszere mindenhol kerékkötőjévé válik a grammatológiának vagy filozófiai írásméletnek, ahol nem elegendők az egzegetikai

² Lásd Charles E. McCLEVELAND, *State, society, and university in Germany 1700–1914*, Cambridge University Press, 1990.

eljárások. Senki sem tudja elgondolni vagy interpretálni egy írógép-billentyűzet betűkiosztását. Empirikus adatokat kell hoznunk e szabványosítás időpontjáról és szándékáról – olyan munka ez, amelyet Derrida már csak azért is megkerült, mert feldolgozott anyagát a nagy, spekulatív szövegekre korlátozza. Ezzel szemben ez a könyv Foucault eljárását követi, vagyis az olyan pozitivizmusét, amely számára a filozófiai koronatanú iránti igény helyébe a különböző és anonim szövegek közömbössége lép. Nem kell és nem szabad előre ítélkezni afelől, hogy adott hírközlő hálózatban mely szövegfajták mely funkciókat töltenek be. Csakhogy a különféle diszciplínák közötti hozzárendelések, amelyek a mindenkori tudás- és társadalmi rendszert alkotják, Foucault-nál az elemző racionális konstrukciói és ezáltal kritizálhatók maradnak. Annak oka nyilvánvaló, hogy Foucault a diskurzus rendszabályait elgondolható szabályokként kezeli, tehát alig nyúl vissza az információfolyam materiális alapjához – azzal a következménnyel, hogy így kizárja elemzéseiből a technikai küszöböket.

Ha empirikusan tarthatóbb eredményt akarunk kapni, akkor éppen ezekre a küszöbökre kell átvinni Foucault eredményeit, hiszen ezek a küszöbök nem elgondolhatók, hanem csak leírhatók. Ennek a transzkripciónak először is az az előnye, hogy újra ott helyezi el a diskurzus fogalmát, ahol az otthon van. Foucault ugyanis eddig erősebben hatott a társadalom- és a történelemtudományokra (Donzelot, Baudrillard, Said), mint az irodalomtudományra, amely nagyon is illetékes volna „diskurzus”-ügyben. Másodszor Foucault-nak vagy akár Derridának egy lényegesen bővített adatanyagon történő technikai újraolvasása azt a hatást válthatná ki, hogy a történeti tényekből kirajzolódik a strukturalista előfeltevések archeológiája. Nem véletlen, hogy pótolhatatlan, de csalóka módon időtlen példaként jelenik meg *A tudás archeológiájában* az 1888-as írógép-billentyűzet. Ez a könyv ebben és sok más esetben is arra törekszik, hogy a jelenkori gondolkodás alakzatait (szűkösség, lefordíthatatlanság, térbelivé tétel) történeti döntésekre vezesse vissza, és ezzel korlátozza őket.

A technikai szókészlet alkalmas arra, hogy történeti megállapításokba vezessük át a filozófiai elméleteket. Amikor ez a könyv a híradás-, kapcsolás- és szabályozás-technika fogalmait folyamatosan az irodalom és az írásos kultúra adottságaira alkalmazza, akkor ezt a lehető legnagyobb precizitással és metaforikus korlátozások nélkül teszi. Mert ez a szókészlet az egyetlen olyan nyelv, amely a tárgyalt tényállásokat se nem racionalizálja, se nem idealizálja. A technikai szókészlet, mivel semleges a vizsgált szövegfajták és tudásformák tekintetében, tehát például nem filozófiai és nem is pszichoanalitikus, azzal az előnnyel bír – méghozzá a világon a legkézenfekvőbb okokból –, hogy közvetlen, véges számú lépésből álló cselevesi utasításokat ad, tehát a tervrajzokra bontja le a hírközlő rendszereket.

Lehet, hogy ez a technicizmus megütközést kelt a „szépművészetek” és az irodalom vonatkozásában. Még sincs minden támasz híján. Heidegger megmutatta, hogy a dolgokat, amelyekkel úgy gondoljuk, hogy szabadon találkozunk, már hosszú ideje

a technika lényege (és ez Heidegger számára ma azt jelentené: az informatika) határozza meg. A hallott beszédek és az olvasott szövegek elemezhetők ennek megfelelően. Heidegger – nem mindig, de tendenciáját tekintve – bizonyára nyitva tartott egy minden tervezésen túli rezervátumot: a költészetet vagy a művészetet. Még ha az irodalmak kevésbé formálisak is, mint a kortárs tudományok és intézmények építményei, ez mégsem csatolja le őket ezekről. Talán csak biztosítja az operatív lehetőségeket. Már módszertanilag is eredményesebbnek tűnik, hogy funkció-összefüggéseket feltételezzünk ott, ahol a művészetmetafizikák (amelyek ellen a baloldaliak sincsenek felvértezve) valamiféle autark birodalmat pillantanak meg, vagy akár a társadalom kritikai igazságát, tehát az, hogy az irodalmat kísérletképpen az egyik szociokulturális irányítástechnikaként elemezzük a sok közül. Ez a hipotézis eltérően a vele ellentétes feltevessel legalább engedi a verifikációt és a falszifikációt.

Hipotetikusan általánosítjuk tehát azt, amit Christa Bürger – történetileg korlátozott értelemben – a művészet intézményének nevezett, és más intézményekkel vetjük össze, hogy – Bürger kérdésfelvetésén túlmenve – felderítsük az irodalom helyét, amelyet egy adott időpontban foglalt el a rendszerben. Mindeközben természetesen nem bizonyos tudományoknak és intézményeknek az egyes szerzőkre gyakorolt, már rég megvizsgált befolyásáról van szó, hanem azok lehetőségfeltételeiről. Jól tudjuk, hogy például a Goethe-kor költészete szoros kapcsolatba került a német idealizmussal. De nem a befolyásolások és hatások szintjén kell tárgyalni, hogy milyen módon kellett szerveződnie a költészet és a filozófia rendszereinek ahhoz, hogy mindegyiknek legyen interfésze a másik irányába. Az ilyen kérdéseket csak a valós intézmények és a kimutatható címzések elemzésén keresztül lehet megválaszolni.

A címzések elemzése először is azt engedi meg, hogy nevükön nevezzük az illetékes tudásformákat és intézményeket. Ahogyan a gyakorlati nyelvészet által kimutatható, a szövegek alapvetően rendelkeznek olyan peremekkel, amelyek betagozzák őket egy üzenetfolyamba. Bizonyára a címekből, előszavakból, ajánlásokból, nyílt levelekből és effélékből tűnik ki a legvilágosabban, hogy az irodalmi szövegeket mely források táplálták, és az olvasás, hasznosítás, interpretáció stb. mely címei felé tartanak. Így rajzolódik ki – pont úgy, mint a levelek esetében – az adó és a vevő adataiból egy kimutatható hírközlő hálózat (Pestalozzi/anyák/köztisztviselők, Goethe/Hegel, Schreber/Flehsig stb.).

Azért ennyire fontos, hogy empirikusan járjunk el, mert az irodalom és a tudás többi intézménye közötti összefüggésre vonatkozó kérdést éppen az érdekelt intézmények tették oly gyakran és szívesen előítélet tárgyává. A maga módján Freud ugyanúgy magának követelte a költőket, mint előtte Hegel. Az ilyen részben áthagyományozott, részben intézményesen és tudományosan meggyökeresedett hozzárendelések valami olyasmit rögzítenek szisztematikusan, ami történetileg változó, és a maga változékonyságában kellene vizsgálat tárgyává tenni. Ezért aztán fontosabb a tény, hogy az irodalomnak egyáltalán vannak referenciatudományai, mint ezeknek a változó nevei. Ez a könyv ahelyett, hogy

még egyszer olyan témákat tárgyalna, mint „költészet és a filozófia”, „irodalom és pszichoanalízis”, inkább azt kísérel meg, hogy leírjon egy mezőt, amelyen az ilyen csatolások adatolható lehetőségek. Ami azt is magában foglalja, hogy leírjuk azt is, amikor bizonyos csatolásokat más csatolások ellehetetlenítenek és helyettesítenek. Csak így adhatók meg azoknak a diskurzushálózatoknak a teljesítményei és határai, amelyek ténylegesen megszilárdultak.

E számvetés során azonban nem az a cél, hogy valamiféle alternatív modellekre tegyünk javaslatot (ahogy ez a könyv inkább elgondolhatatlanként teszi félre az alternatívákat ahelyett, hogy legalább utalna rájuk). Csupán arról van szó, hogy visszamegyünk egy lépéssel a megszilárdult csatolások mögé. Egyáltalán nem vitás, hogy a kortárs filozófia optimálisan feltárta a klasszika és a romantika műveit, vagy hogy sok modern szöveg szinte pszichoanalízisért kiált. Ritkán kérdeznak rá azonban az efféle rokonságok és értelmezhetőségek történeti lehetőségfeltételeire. Lehet, hogy az úgynevezett módszertani pluralizmus a maga tetszőlegességében ennek a mulasztásnak a következménye.

Ha azonban sikerül bizonyítani, hogy az irodalmak mindig kontextusban és megadható referenciatudományokkal beszélnek, és hogy ezt miként teszik, akkor eltűnik a szerző legendája, aki azt mondhat, amit akar, és az olvasóé, aki azt gondolhat, ami eszébe jut. Mint minden itt javasolt fogalom, az intertextualitás fogalma (Kristeva) is a határok kijelölését szolgálja. Az irodalom, ahelyett hogy tapasztalatokra menne vissza, történeti mezőkben fellépő pozitív alakká válik. McLuhan szerint egy médium tartalma mindig egy másik médium. Ebben az értelemben kérdez rá ez a könyv azokra a tudáshatalmakra, amelyek adott időszak számára az irodalom neve alatt futnak, és kijelölik nyelvének a játékterét. Ez egyrészt leírhatóbbá teszi az irodalmi tartalmakat, mint amilyenek akkor volnának, ha ezt a tárgyi kérdést nyitva hagynánk (például ötletek vagy tapasztalatok számára). Másrészt megengedi, hogy egyértelmű prioritásokat állapítsunk meg. Az irodalom mindenkor rendszerbeli helyének kiszámolása által ugyanis megkülönböztethetünk olyan eseteket, amelyekben egy irodalmi írásgyakorlat utólag válik tudománnyá, és olyanokat, amelyekben az irodalom az adatfeldolgozás technikai vagy tudományos gyakorlatát írja tovább. Túl gyakran döntenek el ezt a kérdést előre és nem az anyag viszonylatában, részben abban az értelemben, hogy a „költészet” alapvetően „megelőző” valamit – mindegy, hogy a „filozófusokat”³ vagy a pszichoanalitikusokat –, részben magának a kérdésnek a „strukturális párhuzamok” kedvéért történő kizárásával. Ha ezzel ellentétben pozitivista módon kimutatható, hogy például a szabad rím és az expresszionizmus asszociációs írástechnikái a fiziológiai laborok kísérleti utasításaiból származnak (és nem fordítva), akkor máris nyertünk valamit a kötődésektől állítólag olyannyira mentes költészet szociokulturális valóságokban történő elhelyezése számára.

³ Karl Friedrich GÖSCHEL, *Über Goethe's Faust und dessen Fortsetzung. Nebst einem Anhang von den ewigen Juden*, Hartmann, Leipzig, 1824, 151.

Ugyanez érvényes a recepció folyamatára. Megint csak az irodalmi-intézményes hálózatok elemzésének kell megmutatnia, hogyan és mi módon kanalizálják a kortárs tudományok azt, amit aztán az olvasók olvasni vélnek. Ezek a történeti helyzettől függően lehetnek betűk vagy jelentések, szöveghelyek vagy művek, természetképek vagy szemioteknikailag optimált kódok, tehát a szövegnek olyannyira ellentétes koncepciói, amilyenek egyáltalán nem is létezhetnének az elmélet valamiféle fölérendelt gyakorlata nélkül. Azzal, hogy hangsúlyozza a tudáshatalmakat, amelyek szabályozzák ugyan az olvasási aktusokat, de ezzel számtalan történeti variánsban oldódnak fel, ez a könyv különbözik a recepcióelmélettől, amely *az* irodalmi szöveget üres helyek kínálataként írja le *az* ideális olvasó számára, és amely mindezzel talán csak azt kodifikálja, amit az értelmezők néha előfeltételezni látszanak, amikor megfogalmazzák a szöveggel való bánásmódjukat: mintha ők volnának az elsők, akik először és önszántukból ütöttek volna fel egy könyvet. Az efféle idealizálásokkal szemben nem túlságosan nehéz kimutatni az olvasásról, hogy függő változó, amely elé mindig is többé vagy kevésbé professzionális instanciákat kapcsoltak. És mert iskolának hívják azt az intézményt, amely a mi kultúránkban az olvasást és az írást mint olyanokat kezeli, ennek a könyvnek mindkét része adatokkal szolgál az oktatási struktúrákról, az elemi oktatástól az egyetemig.

Továbbá azért, hogy kielégítően tudjuk elemezni azt, ami az írásban és az olvasásban intézményes, elsődlegesen intézményekként jönnek számításba azok a tudományok, amelyek a velük kortárs irodalommal vannak összekapcsolva. Nem kell leírni minden teoretikus elágazását és csúcsteljesítményét a Goethe-kor pedagógiájának vagy filozófiájának, a századforduló pszichofizikájának vagy pszichoanalízisének ahhoz, hogy intertextuálisan elhelyezhessük őket. Hiszen az irodalomtudomány nem gondolatokban és érvekben illetékes, hanem az iratokban és az olvasásokban. Ezért elegendő rekonstruálni az üzenetfolyamnak azokat a szituációit, amelyeket ezek a tudományok konstituáltak – tehát például az iskolai vagy egyetemi oktatást és a fogalmazásírást, a pszichoanalitikus heverőjét és a fiziológiai emberkísérletet. De a szituációk nem a tudományok anekdotikus részét jelentik, szóljanak azok akár az emberről, akár a természetről; a szituációk jelentik a tudományok szociokulturális valóságát, akármennyire megütköztető legyen is ez (Feyerabend). Hogy mit vetnek egyáltalán papírra, hogy kinek van joga az olvasáshoz, hogy miként adják tovább a tudást, és hogyan vizsgáltnak belőle – minden ezen a szinten dől el. Ezért lehet eredményesebb, ha a gyakran vizsgált téma- és motívumegyezések helyett azokat az egyezéseket nyomozzuk ki, amelyek az egyidejű irodalmak és tudományok írás- és olvasástechnikái között állnak fenn. Már eleget kutatták, hogy Hoffmann *Arany virágcserépe* a maga Atlantisz-fantáziájával korának egyik költője és gondolati motívumáról (*aetas aurea*) szól; amivel ki kell egészíteni, az az, hogy Atlantisz lejegyzésének készségét elsajátítani a kor valóban nem csupán fiktív vizsgaszituációját jelentette.

Újra és újra ilyen egyszerű és jól ismert szituációkról esik majd szó, amelyek azonban alig ismertek, sem irodalmiként, sem tudományosként.⁴ Több mint egy legenda akadályozta meg ugyanis, hogy az irodalmat ebben az empirikus, túlságosan is empirikus környezetben lássuk. (Köztudott, hogy az immanens interpretáció már definíciója szerint kizárja ezt.) Ellenben ebben a könyvben teljes fejezetek kísérelnek meg bizonyítani, hogy Hoffmann szerepelteti a Goethe-kor írás- és olvasásoktatásának minden reformját, és hogy Rilke, amikor a legkimerítőbben írja le az olvasást és az írást, egyáltalán nem lenne elgondolható a pszichofizika és a művészeti nevelés mozgalmának írásba foglalási technikái nélkül. Az olvasókönyv tanulmányozása, a fogalmazás, a kísérleti jegyzőkönyv, az asszociációs teszt, az esettörténet stb. – ezek mind épp annyira egyén feletti, mint amennyire alábecsült gyakorlatai a diskurzusnak, és nomenklatúráként alkalmasak arra, hogy az irodalmi szövegek státuszát ne metafizikai, hanem történeti és médiatechnikai módon határozzuk meg.

De mivel az effajta hozzárendelések elhagyják az irodalmi műfajmegjelölések megszokott rácsozatát, megvannak a maguk módszertani hátulütői is. Amit Mallarmé az analógia démonának nevezett, a tisztán figurális vagy strukturális konstellációk tévútjára vezethet. Nem változott volna sok minden, ha Rilke regénye csupán abban az értelemben volna agráffa-szimuláció, amilyen értelemben szenvedéstörténet is. Csakhogy intézményes hozzárendésekről van szó, amelyeket lehetőleg okiratok alapján kell bizonyítani. Ez nem mindig sikerül teljes mértékben, főként nem Hoffmann és az általános iskolai oktatási reformokat végrehajtó Pöhlmann vagy Stephani különösen valószínű kapcsolatának esetében. Itt még marad tér további kutatások számára. Ám az irodalmi és tudományos diskurzus gyakorlatai közötti keresztkapcsolások egészen az életrajzi szintig bizonyíthatók. A forrás problematikáját tekintve itt pont fordított a helyzet, a két történeti metszet közül itt van a legegyszerűbb dolgunk, az alaposan kutatott Goethe-kor időszakában (Creuzer és Günderode, Niethammer és Goethe, Schleiermacher és a porosz kultuszminisztérium). A kísérleti tudományokra, a századfordulós pszichofizikára és az afáziakutatásra vonatkozó bizonyítékok nehezebben felmutathatóak, ugyanakkor fontosabbak. Valószínűleg a rólunk és a szomszédos tudományágakról való lecsatolódás következtében először egyáltalán dokumentálni kell, hogy a pszichofizikának volt köze az irodalomhoz és az irodalomtudományhoz, és azt is, hogy miféle köze volt hozzá.⁵ Egy Fourier, egy Helmholtz, egy Wundt, egy Erdmann, egy Münsterberg stb. alap kutatásait – valószínűleg a kérészéletű hírességekhez való vonzódásuk miatt – még a médiatörténetek sem tárgyalják érdemeik szerint. Így nem látta például a Bennről

⁴ Vö. Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály et. al., Budapest, Osiris, 2001², 413: „De még a problémák »legabsztraktabb« kidolgozása és az elért eredmények rögzítése is íróeszközökkel tesz-vesz. S bármily »érdektelenek« és »magától értetődöek« legyenek is a tudományos kutatás ilyen alkotóelemei, ontológiailag semmiképpen sem közömbösek.” És az irodalomtudományosak főleg nem azok.

⁵ Dilthey látszólagos ellenpéldájához ld. később a 350 skk. és 471. [Ezek az oldalszámok a habilitációs írás gépiratára vonatkoznak.]

szóló szakirodalom egyetlen alkalommal sem a pszichiáter Ziehen elemi jelentőségét, aki mégiscsak Nietzsche orvosa és Benn előjárója volt. Hasonlóan közvetlen és alábecsült a kapcsolat Kafka és egy beszédírógépeket gyártó cég, vagy Rilke, Ellen Key és más reformpedagógusok között. Csak az ilyen forrásszerű bizonyítékok szolgáltatnak bizonyosságot az olyan típusú érveknek, mint hogy a korai Benn-szövegek *asszociációs tesztek*, Rilke szövegei pedig *szabad fogalmazások*.

Egynémely esetben, nevezetesen az elhíresültekben, természetesen már léteznek tanulmányok a keresztkapcsolásokról (Herrlitz Niethammerről és Goethéről; Muschg és mások Freudról és az írókról; Calasso Flechsigről, Schreberrel és Freudról; Cournot és [rá támaszkodva] Deleuze/Guattari Kafkáról és a médiatechnikákról. Gertrude Steinről és Münsterberg „pszichotechnikájáról” nem kisebb egyéniség írt, mint Skinner.) A feladat ezzel lehatárolttá válik. Így már csak az előmunkálatok eredményeit kell integrálni, és kidomborítani bennük az intézményi és információtechnikai aspektust. Nem kerültek felhasználásra ellenben az önmagukban idevágó, de éppen ezek felett az aspektusok felett elsikló, vagy azokat kiiktató munkák.⁶

Egyfelől az irodalmi és tudományos diskurzusok, másfelől az effajta, különböző időpontokban fennálló összekapcsolódás rendszerező összehasonlítása mindenesetre maga is olyan bőséges és adatgazdag bizonyítékkal szolgál, hogy lehetségesnek tűnik a szakirodalom használatának mondott gazdaságossága. A kortársak, akik, ugye, érintettek voltak, általában pontosabban regisztrálják az irodalom intézményi és technikai vonásait, mint a történeti távlatból készült műértelmezések. És ez nincs másképp akkor sem, amikor a technikai médiumok betörnek az adatfeldolgozásba: csak 1920 után jelennek meg a másodlagos és az elsődleges szövegek (Th. Mann, Hesse) letisztult is-is stílusban a zene technikai sokszorosíthatóságáról.

Ezért von be ez a könyv az interpretáció során – a kulcs és a zár elve szerint – mindig szigorúan szinkrón, de különféle diskurzusokból származó párhuzamos helyeket. Nem állapítunk meg olyan tényállásokat, amelyekhez nem találhatók párhuzamok. Bár ezzel már a kezdetekkor kiesik minden lehetséges *hapax legomenon*, de a módszer eredményeként a párhuzamosan kapcsolt szövegek elkezdik egymást értelmezni. És éppen az ruhazza fel őket bizonyító erővel, hogy ezek a (gyakran szószerinti) egyezések különféle, ha ugyan nem ellenséges diskurzusokból származnak. Hiszen eltérő esetben a párhuzamoságot a köznyelvi rendszerek redundanciájával lehetne magyarázni és lesöpörni. Nem lenne sokatmondó, ha George tipográfiáját Morgensterné felől tárnánk fel. A George-képen az változtathat, ha vonatkoztathatóvá tesszük a tőle ideológiai szempontból nagyon távol álló olvasásfiziológiákra. Ennyiben van módszere a szélsőségek kombinálásának.

Aligha véletlen, hogy ez az általános eljárás Flechsig/Schreber, tehát egy pszichiáter és egy páciens szélsőséges esetében különösen tiszta eredménnyel szolgál. Hiszen

⁶ Csak egyetlen példa: Hans-Georg GADAMER, *Goethe und die Philosophie*, Volk und Buch, Leipzig, 1947.

amit ez a könyv a strukturális pszichoanalízistől (Lacan) átvesz, az (a valós/imaginárius/szimbolikus hármását leszámítva) csupán ez a hipotézis: a jelek és a beszédek, mivel senkihez sem tartoznak, egyéneken túlmutató hálózatot képeznek, amely jó freudiánus módjára bizonyítékokból és szószerintiségekből rekonstruálható, vagyis újra felírható. Kézenfekvő, hogy az ilyen eljárás esetében minden a mindenkori korpusz ésszerű és biztos körühatárolásán múlik. Ez a korpusz magába foglalhatja például a Flechsig/Schreber/Freud vagy a Hegel/Krug/névtelen költő-olvasónő információs háromszögeit, de nem a mindenkori értelmező Calassót vagy Henricht. Semmiféle szakirodalom, csak egy Krug vagy egy Flechsig tudja betölteni azt a nagyon gazdaságos kettős funkciót, hogy egyszerre szolgáltató párhuzamos helyeket és interpretációkat Hegelhez és Schreberhez.

Továbbá az is elfogadható, hogy ez az eredete szerint pszichoanalitikus eljárás irodalomtudományos eljárásnak is alkalmas (amelyet N. Haas, S. M. Weber és mások már előttünk begyakoroltak). Még egyszer szó szerint vesszük mindazokat a szószerintiségeket és idézetkomplexumokat, érvelésalakzatokat és néven nevezéseket, amelyek hálózatba rendeznek egy irodalmi és egy nem irodalmi szöveget. Ebben az értelemben ennek a könyvnek egyetlen mondata sem állítja, hogy időtlen igazsággal áll elő (például az irodalomról). Minden egyes mondat csak egy szó, egy mondat, egy könyv, egy könyvhalmaz vagy egy diszkurzív gyakorlat történeti szituálását adja. De pontosan ezt adja, és nem mondjuk egy szerző véleményét vagy egy mű értelmét. Hogy az irodalmat információként írjuk le, az azt jelenti, hogy magunk is követjük ezt a szabványt; adatokhoz adatokat kell hozni. Ezért képezik szöveghelyek és idézetek, tehát felmutatható és körülhatárolható elemek az érvelés alapegységeit. És az érvelés stílusa ezért írások folytonos kommentárja – mindegy, hogy ezeket az írásokat tudományosnak vagy költőinek, automatikusnak vagy pszichotikusnak nevezzük.

A könnyebb olvashatóság érdekében valószínűleg referátumokat és értelmezéseket kellene előnyben részesíteni, főleg a vonatkozó irodalom- és tudománytörténeteket alapul véve. Csakhogy ezzel éppen azok a betűszerintiségek, azok az olvasási- és íráshelyzetek maradnának ki, amelyeken az érvelés szempontjából minden múlik – Hoffmann-nál éppúgy, mint Stephaninál, Georgénál éppúgy, mint Ebbinghausnál. Az eljárástechnikák egyszerűen nem az eredmény-beszámolók és az összértelmezések ügyei. Olvassunk csak utána, hogy mit mond Nietzsche a „mai olvasóról”.⁷

Mindenesetre a bemutatás itt választott formájának, a kommentárnak is megvan a maga gazdaságossága. Meglehetősen körülményes eljárás volna, ha az iskolai olvasókönyveket vagy az olvasást tanító könyveket, ahogyan azokat például az *Anton Reiser* vagy az *Ofterdingen* magában foglalja, egzegetikai módszerekkel egy vagy több regény hőse vagy elbeszélője felől próbálnánk meg rekonstruálni. A fordított út – tudniillik az, hogy kortárs olvasókönyveket keresünk elő, veszünk szemügyre, kommentálunk, hogy

⁷ [Lásd Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, ford. TATÁR György, Ikon, Budapest, 1995, 72 (192. töredék).]

aztán levezessük a hatásukat a regényhősökre és a regényszerkezetekre – azzal az előnnyel jár, hogy (eredményét tekintve legalábbis) gyorsabbak leszünk. És ez egyáltalán nem megvetendő egy olyan kutatás számára, amely szükségszerűen számos szöveg felől érvel.

Van másik előnye is. Ha tudományunk látókörébe olyan intézmények kerülnek, mint az általános iskolai oktatás, akkor szokás szerint irodalmi, főleg elbeszélő szövegekből kiindulva elemzünk. Konkrétabban ez azt jelenti: a hős vagy az elbeszélő rekonstruált érzékleteiből kiindulva. Emlékezzünk csak a gyermek- és ifjúsági irodalomról írt számos munkára. Ez az eljárás azonban – mint oly gyakran a fenomenológiai vállalkozások – nehézségekbe ütközik mindennel kapcsolatban, ami programként, elrendezésként stb., tehát az érzékelhető kulisszák mögött zajlik. Benjamin a film médiuma kapcsán tette világossá, hogy fogyasztói nézőpontból nem lehet kielégítő módon elemezni. A technikainak ez az elsőbbsége minden médiumra érvényes, a könyvekre is. Ahhoz, hogy kiderítsük, hogy az olyan eszközök, mint az olvasókönyv hogyan és mire programozzák a leendő írástudókat, nem elégedhetünk meg egyedül az írástudók tanúságaival. Másrészt azt sem akarjuk állítani, hogy ez az olvasókönyveken keresztüli programozás irodalomtörténeti szempontból érdektelen, vagy hogy minden nehézség nélkül levezethető a kortárs nyelvelméletekből. A gyakorlatok bizony nem pusztán alkalmazások. És mégis úgy tűnik, hogy ezen a könyvön kívül egyetlen bemutatása sincs azoknak a szabályoknak, amelyek alapján a klasszika és a romantika idején tanították és tanulták azt, ami aztán az írókat tudományunk tárgyává kvalifikálja. Még a költők gyermekkora iránti megújult pszichoanalitikus érdeklődés sem garantálja (Melanie Klein utalásai ellenére sem), hogy témává teszik az olyan egyszerű dolgokat, mint az írástanulás.

A programok és programadások hangsúlyozásának utolsó előnye az, hogy szelektív módon művelhetjük az intézménytörténetet. Az irodalmi rendszerben adott időpontokban meglevő helyek és a benne beálló változások elemzése kedvéért nem muszáj teljes történeti és regionális terjedelmében bemutatni az olyan volumenű dolgokat, mint a német tantárgy vagy a felsőbb iskolák vizsgahálózatai. Ez szétfeszítené az adott kereteket, és már teljesült többek között H. J. Fank, G. Jäger, Jeismann, v. Westphalen munkáiban. A programok és a manifestumok viszont, amelyekből nem véletlenül találunk olyan sokat a két vizsgált időpontban, történeti innovációkat fognak össze; példászerűen válnak világossá rajtuk az irodalom és referenciatudományai közti új csatolások és legitimációs eljárások. A történeti pedagógiának, amelynek ez a könyv nagyon sokat köszönhet, számításba kell vennie az efféle programok időbeli elhúzódásait és hatásfokait is. A funkcióanalízis számára viszont elegendő bizonyítani, hogy egyáltalán léteztek az olyan követelések, mint Niethammer megbukott iskolai költőkánonja vagy a művészeti nevelők szabad fogalmazása. Mert már diszkurzív tényekként nevesítik az összekapcsolt intézményeket. És mivel nem tárgyi, hanem módszertani értelme van a programokra helyezett hangsúlynak, ezzel nem tagadjuk az időbeli elhúzódásokat, egyidejűtlenségeket, hosszú távú hatásokat stb. Először csak egy programpont volt például az, hogy 1908-tól

kezdve a porosz egyetemek is felvettek hallgatónőket. Ám ez olyan változásokat indított el, amelyek széleskörű hatásától időközben nem lehet már eltekinteni. Hasonló dolog érvényes Ebbinghausra és az ő könyvecskéjére.

Szokatlanul tetszhet, hogy módszerré téve szorosan egymás mellé helyezzük egyfelől az egyes irodalmi szövegeket, másfelől a statisztikai hatást kiváltani szándékozó és/vagy ezt a hatást kiváltó programokat. Ennek azonban megvannak az okai. Úgy tűnik, a történeti irodalomszociológiának az az egyik átká, hogy tárgyait túl gyakran a maga módszere szerint választja ki, tudniillik hogy széles körben elterjedt, de harmadrangú szövegeket választ valamit alátámasztandó ott, ahol inkább a legkidolgozottabb irodalom jelenti a kor és a programadás magaslatait. És fordítva, úgy tűnik, hogy a műértelmezésnek az az átká, hogy a nagy szövegeket szívesen vonatkoztatja olyan elméletekre és filozófiákra, amelyek mint olyanok legtöbbször eleve átugrották az írás és olvasás elemi (és ezekben a szövegekben is leírt) gyakorlatait. Az időközben már értelmezői szlogenné vált *écriture* sem kultúrtechnikaként veszi a kultúrtechnikákat. Hiába keressük tehát az 1800 körül nagyon fontos „olvasásfüggőség” irodalomszociológiáiban Tasso Leonore nevű női olvasóját, annak ellenére, hogy ő is mutatja e függőség bizonyos tüneteit. És fordítva, (kevés kivétellel) hiába keressük a *Tasso*-interpretációkban az olvasásfüggőség társadalomstatisztikai tényét. És ez csupán egyetlen példa a 20 közül, amelyet a szerencsétlen munkamegosztásra hozhatnánk. Ennek megfelelően feladatként áll előttünk, hogy újra és újra transzparenssé tegyük egymás számára az irodalomtörténet (1) statisztikailag megragadható és (2) egyénítő módon leírt adottságait.

E szándék értelmében a kultúrtechnika fogalma a kezdetektől fogva alkalmasnak tűnik. A kultúrtechnikák az emberek számára nem tényszerű vagy ideológiai okokból hozzáférhetetlenek, mint például a termelési feltételek. Másrészt az emberek irányításának és programozásának a technikáiként sosem lehetnek csupán individuálisak. Csak utána kell olvasni, hogy mire jött rá Mauss (a testtechnikák címszó alatt) a közép-európai úzás történeti eredeteivel kapcsolatban. A kultúrtechnikai kérdésfelvetés fényében a lehétköznapibb gyakorlatok is elveszítik látszólagos ártatlanságukat és individualitásukat, mert egyszerre csak transzparenssé válnak az állami vagy ipari programok tekintetében. És ez ne lenne érvényes a jóval félhivatalosabb írásra és olvasásra?

Jogosan merülnek fel tehát a kétségek, amikor úgy választják szét egyfelől a kulturális, speciálisan az irodalmi nyilvánosságokat, másfelől az államot és az ipart, ahogyan az a polgári korszak önértéséhez hozzátartozott. A médiatörténészek máshogyan elemzik ezt a nyilvánosságot: „Ez volt az a tényező, amelyet a felsőbbség maga határozott meg, hogy nyilvános feladatként tekinthessen a közigazgatási funkciójára.”⁸ Ez a könyv is mindent megtesz, csak hogy ne hagyja homályban, hogy a művelődés Jena/Auerstedt

⁸ Winfried B. LERG, *Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland. Herkunft und Entwicklung eines publizistischen Mittels*, Knecht, Frankfurt am Main, 1970², 292.

után kialakuló állama [Bildungsstaat] miért funkcionalizálta a szépirodalmi alkotásokat efféle önszabályozó hurokban. Csak szétfeszítené az irodalomtörténeti keretet, ha emellett éppígy megvilágítanánk, hogy a technikai médiumok mely nagyipari stratégiáknak köszönhetőek. Már annak bizonyítása, hogy ezek az új versenytársak eltűntettek a világból egy irodalmi monopóliumot, elmond valamit a dolgok állásáról, vagy – hogy a Szilícium-völgy majdhogynem művészetelméleti szlogenjét használjuk – *the state of artról*.

A szabályozó hurkok az olyan funkciókkal, mint a programozás, az irányítás és a kezelés bizonyára nem nyújtanak olyan derűs képet, mint az olyan irodalom, amely állítólag szabad versenyben keletkezik és az embert a méltósága vagy utópiája felé mozdítja. Ezzel szemben bizonyíthatók. Elvégre minden kultúrtechnika a testeket érinti, az érzékeiket és érzékiségeiket.

Ha a kultúrtechnikák és az adatfeldolgozó gépek történetének részeként írunk irodalomtörténetet, az bizonyára nem valami felemelő. Van rá viszont egy nyomós érv: tudományunk tárgya ezzel bekerül a „tudomány és technika világába – Foucault szavaival élve –, ugyanis ez a valódi világunk”.

Fordította: Zsellér Anna

Friedrich A. Kittler

Szerzőség és szerelem

„A 17. század igyekszik eltörölni az individuum nyomait, hogy a művet az élethez a lehető leghasonlatosabbá tegye. A 18. század a művön keresztül kezd *érdeklődni a szerző iránt*. A 17. század a művészetben művészetet keres, a kultúra egy darabját; a 18. század a művészettel társadalmi és politikai természetű reformokat propagál.”¹ Nem véletlen, hogy Nietzsche „olyan jó könyveket”² írt, ahogyan maga is írta egyik őrült szerzői excesszusában: az egyetlen filológus volt a filozófusok között. Mert a lecke, amelyet rövid feljegyzése az irodalomtudomány számára módszertani szempontból felad, messze meghaladja a művek és műfajok, az írók és világnézetek szokásos történeteit és filozófiáit. Az óeurópai és az újkori írásgyakorlattal ellentétben Nietzsche magukat a mi kultúránkban levő nyelvi szabályozásokat juttatja szóhoz, „a mozgásteret, amelyet kultúránk biztosít gesztusainknak és nyelvünknek”.³ A legbasáskodóbb szerző, akárcsak előtte az *Emberi, túlságosan is emberi* lejegyzője, a saját árnyékára kérdez rá: miféle történeti érdek vezérelte a 18. század óta az „érdeklődést a szerző iránt”, és miféle akarat találta fel a különös lényt, aki feltalálja majd a beszédet?

Ha így tesszük fel a kérdést, az a filológia területén is minden érték átértékelését jelenti. Mert azt tudták, hogy léteztek irodalmak, amelyek számára a szerző érdektelen volt. De mintha a Nietzsche által a 18. századra datált akarat diktálta volna, a kialakuló irodalomtudomány a 19. században abban volt érdekelt, hogy megkerülje ezt az érdektelenséget, és még ott is érdeklődjön a szerzők iránt, ahol a „szerző-funkció”⁴ történetileg egyszerűen nem létezett. Így Sainte-Beuve, a „szerző és műve” (*l'homme et l'œuvre*) formula feltalálója, gyászos ábrázattal a Léthé nevű folyam gázló nélküli partján:

A Régiekkel az a helyzet, hogy nincs elegendő eszközünk, hogy megfigyeljük őket. Az igazi Régiek esetében, akiknek csak félig leomlott szobra maradt ránk, a leg többször lehetetlen a művel kezünkben visszajutni az emberhez. Tehát arra vagyunk utalva, hogy szövegmagyarázatot fűzzünk a műhöz, és csodáljuk, hogy

A témával kapcsolatos első téziseket 1978. november 28-án a Feiburgi Egyetem Studium Generale programjának keretein belül adtam elő. Az írás szabályai és a hallgatóság ellenvetései nyomán valami más keletkezett.

¹ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása. Minden értékék átértékelésének kísérlete*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Cartaphilus, Budapest, 2002, 53. [A fordítást módosítottam.]

² Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá, ami*, ford. HORVÁTH Géza, Göncöl, Budapest, 1994, 55.

³ Michel FOUCAULT, *Előszó a határsértéshez*, ford. SÜTYÁK Tibor = Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 71. – Az, hogy ezt a formuláját Nietzsche-re vonatkoztatom, az én bocsánatkéréssem azokért a leereszkedő megjegyzéseikért, amelyek a beszédek általa nyújtott elemzését pszichologizmussal vádolták. Vö. *Urszenen. Literaturwissenschaft als Diskursanalyse und Diskurskritik*, szerk. Friedrich A. KITTLER – Horst TURK, Frankfurt am Main, 1977, 22.

⁴ Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc – KICSÁK Lóránt = Uő, *Nyelv a végtelenhez*, 119–145.

azon keresztül álmodhatjuk meg magunknak az író és a költőt. Így az emelkedett eszmény érzésével újraterezhettük a költők és filozófusok alakját, Platón, Szophoklész és Vergilius mellszobrát; ez minden, amit az ismeretek tökéletlen állapota, a szűkös források megengednek, se a tájékozódás, se a múltba való visszatérés eszközével nem rendelkezünk. Az esetek többségében hatalmas, átgázolhatatlan folyam választ el minket az ókor nagyjaitól. Köszöntsük őket az innenső partról! Az Újak esete egészen más. A kritikának, amely módszerét eszközeihez szabja, itt más feladatai vannak. Cseppet sem megvetendő megismernünk, ráadásul alaposan megismernünk az embert, sőt kifejezetten fontos dolog, különösen ha az illető jeles és ünnepelt személyiség.⁵

Sainte-Beuve-nek igaza van a modern irodalom tekintetében – olyan okokból kifolyólag, amelyek előidézésében maga sem ártatlan –, amikor a szerzői életrajzokat kiáltja ki az irodalomtudomány kötelező gyakorolni valójának. De ami a görögöket illeti, Sainte-Beuve összekeveri azt az arctalanságot, amelyet a vetélkedés (*agón*) és az ünnep biztosított a küzdőknek és a rendezőknek, azokkal a mellszobrokkal, amelyek vonásait csak a gonosz idő mosta el sajnos. Éppen olyan kultúrákon akarta Sainte-Beuve gyakorolni a modern olvasók és irodalomtudósok rámenősségét, amelyek jól megvoltak anélkül is, amit Nietzsche „modern szerzői rámenősségnek, erőszakosságnak”⁶ hívott. A „visszatérés eszközei” utáni vágya szó szerint a Wells-féle időgépre⁷ megy vissza, amely lehetővé tenné az antikvitás életrajzi irodalomtörténeteit is.

Nietzsche ezzel szemben tudta, mi a felejtés: erő és nem a hagyományozódás pusztató üzemi balesete.⁸ Csak ezért tehetette fel a kérdést, hogy mi az, ami a 18. századtól fogva olyan ellenerőt töltött belénk, amely többé nem felejt el a címlapokon szereplőneveket. Sainte-Beuve és számos követője beteges vágyáról felállítani a diagnózist ahelyett, hogy továbbálmodnánk, vagyis „az ég *kék* semmijébe vesző [...] hipotézisgyártással” – ami mást sem csinál, mint továbbírja a már meglévőt – szembehelyezni a „szürkét, akarom mondani, az oklevélszerűt”⁹, mindez elsősorban és legelőször is azt jelenti: pontosan ott hagyni a kimondottat és a kimondatlant, ahol vannak. Nem mást jelent Foucault-nál a „tudás archeológiája”,¹⁰ vagy általánosabban a diskurzuselemzés.

⁵ Marcel PROUST, *Sainte-Beuve módszere* = Uő, *Álmok, szobák, nappalok* (*Contre Saint-Beuve*), ford. LÓRÁNT ZSUSZA, Filum, h. n., 1997, 76–77. Sainte-Beuve-öt Marcel Proust nyomán idézem (Marcel Proust, *Contre Sainte-Beuve*, Paris, 1954, 154. sk.), aki ugyanolyan szenvedélyesen, mint amennyire tehetetlenül mondott ellent neki. Mert Proustnak az a kívánsága, hogy a műveket ne a nyilvánosan „jeles és ünnepelt” arról faggassák, amire a „l’homme et l’œuvre” formulájával gondolnak, hanem arról a „másik Én”-ről, amely írás közben eltávolít bennünket a „szokásainktól, a társadmunkától, a vétkeinktől” (Proust, *Sainte-Beuve módszere*, 78.), szintén megmarad – íme a modernitás kétértelműsége – az egológia bűvöletében. Az írás nem elmélyülés az igazi Énben (még ha az tudat előtti lenne is), hanem könyörtelen szétszóródás.

⁶ NIETZSCHE, *A hatalom akarása. Minden értékek átértékelésének kísérlete*, 53.

⁷ Vö. Herbert Georg WELLS, *The Time Machine*, Heinemann, London, 1895.

⁸ NIETZSCHE, *A morál genealógiájához*, ford. ÓVÁRI Csaba, Attraktor, Máriabesnyő, 2011, 39.

⁹ NIETZSCHE, *A morál genealógiájához*, 10. – Vö. Michel FOUCAULT, *Nietzsche, a genealógia és a történelem* = Uő, *A fantasztikus könyvtár*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Pallas – Attraktor, Budapest, 1998, 75–91.

¹⁰ Lásd Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCEL István, Atlantisz, Budapest, 2001, különösen III/4 (*Ritkaság, külsőlegesség, halmazódás*), 153–171.

Okiratokat veszek kézbe. Először is két történetet, az egyiket a virágzó középkorból, a másikat a 18. századból. És valóban: pontosan arra a helyre, ahol Dante *Isteni színjátékában* nem mondják ki a szerző nevét, a *Werther szerelme és halála* beiktat egyet. Azért, hogy „társadalmi és politikai természetű reformokat propagáljon”? Azért is; bárcsak ne pusztá férfitörténeteket jelölnének az idegen szavak, amelyeket Nietzsche használ. Mert valószínűsíthető, hogy a két történet azt mutatja, hogy a „szerzőnek mint személynek történeti-szociológiai elemzése”¹¹ már a fogalomhasználatával átugrik valamit: szexualizált testeink kalandját.

Az egyik történet. Éjszaka és vihar uralkodik a pokol második körében, amely a bujálkodók testét fogadja be. Az éj elmosza az arcvonásokat, a vihar a sziklatörmelékhez csapkodja a holtakat, és ajkaikból jajgatást és istenkáromlást présel ki, de csak hogy örökre elnyelhesse azokat. Egyetlen szó sem bír vele. Így a két elátkozottnak, akiket Dante „ama szerelem nevében”¹² idéz meg, és azért, hogy szerelmükről beszéljenek, először ki kell várniuk, hogy a vihar szünetet tartson. Amikor aztán szólhatnak, Francesca a Polenták nemzetségéből és Paolo a Malatestákéból, akkor beszédük olyan hatalmat nevez meg és olyan hatalommal bír, amely nem marad el a pokoli viharétól.

A könyvek testek feletti hatalmát nevezi meg. A Lancelotto-regény hangos és közös olvasása volt az, ami utat nyitott a bűnös és elátkozott szerelemnek. A könyvben az a hely, ahol Lancelotto megcsókolja urának és királyának, Artusnak a feleségét, mintegy prefigurációként¹³ vezette Francescát és Paolót a csókhoz, amely megspórolta szájuknak a további beszédet: „Quel giorno più non vi leggemmo avante – Aznap többet nem olvasánk azontúl.”¹⁴

És a beszédnek olyan hatalma van, mint a szavaknak a test felett. Hiszen amikor Francesca elbeszéli a két sorscsapást, amely szerelmük kalandját artikulálta – amikor az olvasott könyv a gyönyörben és amikor a megcsalt férj törje a halálban egyesítette kettejüket –, a hallgató is testileg válik érintetté. Francesca keserű elbeszélése végén maga Dante is arra a földre hanyatlik, amely befogad minket a szerelemben és a halálban, „come corpo morto cade – és mint valami holttest, földre estem”.¹⁵

A másik történet, négyszázötven évvel később. Egy német keringő nyit utat Werthernek, a tévelygő polgárnak Lotte vidéki idillje felé, és lobbantja őt szerelemre. Werther „soha mással” nem engedné Lotténak ezt a keringőt – az első kultúránk által ismert páros táncot,¹⁶ amely a partner átölelésével jár –, „még ha belepusztul is”. Maga az

¹¹ FOUCAULT, *Mi a szerző?*, 122. Foucault szövege ezt a komplexumot kifejezetten félreteszi a szerzőség formális feltételei elemzésének a kedvéért; de mindaz, amire ezzel kapcsolatban utal, ugyanolyan korlátok között marad, mint Nietzsche-nél.

¹² DANTE, *Isteni színjáték*, ford. BABITS Mihály, Európa, Budapest, 1974, 24 (V, 77.).

¹³ Vö. ERICH AUERBACH, *Figura*, ford. BERNÁTH Gyöngyvér = *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok*, szerk. FABINYI Tibor, JATEPress, Szeged, 1998, 17–58.

¹⁴ DANTE, *Isteni színjáték*, 25 (V, 138.).

¹⁵ *Uo.*, (V, 142.).

¹⁶ Vö. „Keringő” szócikk, Horst OCHSE = [Karl Wilhelm Julius Hugo] RIEMANN, *Musiklexikon*, Mainz, 1967.

ég siet e vakmerő tiltás segítségére: vihar közeledik, amelynek „mennydörgése túlzengette a muzsikát”. Megakadályozza tehát, hogy tovább táncoljanak, de korántsem, hogy tovább beszéljenek. Werther és Lotte odalépnek az ablakhoz, és hálásan néznek az „égre”. Klopstock *Tavaszi ünnep* (*Die Frühlingsfeier*) című viharversére emlékezve Lotte így kiált fel: „Klopstock!”, amivel bemutatja a szerzőnév hatalmát a lelkek felett. Mert a költő segítségül hívása Werther tekintetét Lotte szemére irányítja, aki meg az ő szemébe néz, és ezáltal Werther megpillantja az ő „istenülését”:¹⁷ az apró babát [Puppe] vagy pupillát, amely a velünk szemben álló szemének tükrében vagyunk.

Az első történet a testekről szól. Francesca és Paolo lefeksznek egymással, és együtt halnak meg. Az újabb a lelkekről. Werther és Lotte beszélnek és egymásra pillantanak. Az egyik történet a szavak elcsendesedéséről szól: az aktusban, a halálban, a viharban; a másik a zene elcsendesedéséről, amely a kifejező költők segítségül hívását és a kölcsönös egymásra pillantásokat,¹⁸ tehát a kifejezés feltalálását teszi lehetővé. Amott a földre hanyatlás, itt feltekintés az égre és költőjére. Amott a száj, a kívülre kerülés [Veräusserung] helye, itt a szem, a magába szállás [Einkehr] kapuja. „Mert a lélek a szemben összpontosul, s nemcsak lát azon a szemem keresztül, hanem látható is benne”, írja Hegel, hogy aztán arra a következtetésre jusson, mely szerint a művészet „alakjainak mindegyikét ezerszemű árgussá teszi”, és még a „beszédet és hangokat és lefolyásuk sorát” is „olyan szemmé kell változtatnia, amelyben a szabad lélek a maga benső végtelenségében ismerteti meg magát.”¹⁹ Annak a kontingens diszkurzív eseménynek a filozófiai „igazsággá” duzzadt utózenge ez, hogy két egymásba szerelmesedett pillantás magába issza a *Tavaszi ünnep* beszédét és szövegét.

Semmi sem maradt tehát ugyanaz. Az a szó, hogy szerelem, amelyet olyan időtlennek hallunk, nem tudja áthidalni és elfedni ezt az ellentétet. A különböző korszakokban más testek jönnek össze, amelyeknek más gesztusaik, más szerveik és más kalandjaik vannak.

Az egyik történetben a fejedelem töre és a költő tolla átkozza el és örökíti meg a vágyat, amely keresztülhúzta a Polenta és a Malatesta nemzetség dinasztikus házassági terveit: Francesca, akit politikai okokból szántak a sánta Gianciotto Malatestának, házasságot tör a báttal és kérével, a szép Paolóval. A másik történetben az Isten égzengése és költőjének a tulajdonneve támasztja és magasztosítja fel a szerelmet, amely „egyáltalán nem

¹⁷ [Idézetek: Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc = Uő, *Válogatott művei. Szépprózai művek*, Budapest, Európa, 1983, 27–30.]

¹⁸ Vö. Gerhard KAISER, *Wandrer und Idylle. Studien zur Phänomenologie der Natur in der deutschen Dichtung von Geßner bis Gottfried Keller*, Göttingen 1977, 56: „A kölcsönös egymásra pillantás Goethe központi szerelmi szimbóluma, mert benne a tekintet csak a tekintetet látja, a másik alakját nem. A kölcsönös egymásra pillantás a tökéletes találkozás, amíg szemlélés közben a tekintet a szemben állót tárggyá teheti, mert nem találkozik a szemből jövő pillantással.” Dante szerelmesei természetesen megmenekülnek a kölcsönös egymásra pillantás vagy tárggyá tétel újkori alternatívájától.

¹⁹ G. W. F. HEGEL, *Estétikai előadások*, I., ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1980, 157–158. Nincs még egy szöveg, amely a bensőségesség és az *opsis* cinkosságát ilyen brutálisan propagálná a „hallás világának” alávetése közben, amelyet majd Nietzsche nevez újra a névén és ünnepel.

a megvalósulás irányába mutat²⁰ és amely „halálos betegség”.²¹ Persze, „pap nem kísérete”,²² írja Goethe az utolsó mondatban az öngyilkos hős halotti menetéről; de a szerelmi szenvedély kezdetétől a végéig, „Homérosz”-tól „Klopstock”-on keresztül az „Ossian”-ig tart név szerint az irodalmi szerzők és eszmei atyák kísérete, akik irányítják Werther halálba tartó útját és áldásukat adják rá. Főként, hogy tehát Klopstock helyettesíti a maga képzeletbeli jelenlétében azt a szimbolikus atyát a két szem, először az ablaknál összeolvadó tükrében, akinek valós képviselte az olyan intézményes aktusoknál, mint a házasság és a temetés a mi kultúránkban szokás szerint éppen azoknak a „papoknak” a feladata volt, akik ignorálják Werther magányos szenvedélyét.²³

Velük ellentétben az olyan ideális apák, mint Klopstock nem tagadnak meg egyetlen kívánságot sem. Hiszen éppen ezért ültetik őket a trónra. Ám épp emiatt marad Lotte és Werther szerelme, amely nem hág át egyetlen törvényt sem, a lelkek szerelme. A despota férj és Rimini város ura helyébe, akinek hatalma volt tiltani, és ezzel élt is, egy valamivel korlátozottabb, de megértőbb polgár és félvőlegény lépett: Albert, aki Werthert éppoly kevésbé bünteti, mint amennyire Lottéval lefekszik.

Új logikába került bele a vágy – Foucault-val és Deleuze-zel szólva.²⁴ Óeurópa a maga helyét nemzetségek és szövetségek széles hálójában látta, amely politikai, jogi és genealógiai viszonyokat szőtt össze egymással. Ennek a rendnek a jelölője – és ezért ugyanaz Gianciotto Malatesta, a fejedelem töre és Dante, a keresztény költő tolla – a fallosz: a nagy Másiknak a szimbolikus attribútuma, a rá irányuló vágyban találta meg minden vágy a maga törvényét. Ez a törvény váratlanul, véletlenül és erőszakosan csapott le, megsértésének mértéke szerint. Ez a törvény a nagyon is szószerinti, ugyanis testet érintő vágások és darabolások törvénye volt, amely nem a mindennapokat és az életet szabályozta, hanem a halálnemeket és csak azokat. Gianciotto Malatesta – összhangban korának politikai és vallási gyakorlataival és elméleteivel –

²⁰ Gerhard KAISER, *Geschichte der deutschen Literatur*, III. (Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang) München, 1976¹, 208. Itt áll ez a mondat is: „Werther a bensőjének legtitkosabb zugában akarja a beteljesedés lehetetlenségét.” Az írás ma csak ezt jelentheti: az ellen „írni” [anschreiben], hogy a szexuális vonatkozás nem szűnik magát nem írni.

²¹ Ez Werther mondata, amelyet Kierkegaard csak idéz. Újabban már irodalomtudósok között is szükséges, hogy erre emlékeztessünk. Ezt Prof. Dr. Ludwig Rohnernek címezem, aki teljesen lehetetlennek és „wertherszerűtlennek” találja, hogy a „halálos betegséget” „éppen Werther kapcsán” elemezzük, és helyett Kierkegaard behatóbb tanulmányozására szólít fel. Lásd Ludwig ROHNER, *Urszenen lustlos*, Die Zeit, 6. (1978.03.02.), 43.

²² [Goethe, *Werther szerelme és halála*, 131.]

²³ Még ennél is világosabb a szerző para-szimbolikus funkciója Johann Martin Miller „Werther”-imitációjában. A *Siegwartban* Klopstock magának Istennek a szerepét játssza, amikor könyve hűségsküit erősít meg: „Therese kezébe tette arcát, és a *Messias* fölé hajolt. Lelke hirtelen viharosabbá vált, egészen eltöltötte egyre közeledő elválásuk gondolata; szíve hevesebben vert; egyik *sóhaj* követte a másikat, és *Kronhelm* hallotta, ahogy könnyecsek potyognak a könyvre. Megragadta a lány kezét, aki az övét a könyvre tette; érezte, hogy a könyv nedves. Ekkor megesküdt a szívében, hogy örökké hűséges lesz a lányhoz! És ez az eskü olyan szent volt a számára, mintha az Evangéliumra tette volna.” Johann Martin MILLER, *Siegwart. Eine Klostergeschichte. Nachdruck der Ausgabe von 1776*, I., szerk. Alain FAURE, Stuttgart, 1971, 422. Wolf Kittler (Erlangen) utalása alapján.

²⁴ A következő négy bekezdés az alábbi művekből vett tézisek kollázsa: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó – Csűrös Klára, Gondolat, Budapest, 1990; Michel FOUCAULT, *A szexualitás története I.: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Atlantisz, Budapest, 1999. Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Anti-Ödipus, Kapitalizmus és Schizophrénia I.*, ford. Bernd SCHWIBS, Frankfurt am Main, 1974.

nem felolvasóesteket, szándékokat és érzelmeket szabályoz; olyan testeket fenyít, amelyeket gaztetteik közben lep meg.

Fordítva van ez az újkorban. A törvényt leváltotta a norma, amely Foucault formulája szerint halni hagy és élni segít.²⁵ Minket a tett miatti és utáni, gondosan hozzáigazított halálos ítéletek helyett minden tettünk előtt számtalan norma vár, amelyek a cselekvést „társadalmilag relevánssá” teszik. A fejedelmi hatalom helyére, amely csak politikailag és jogilag fejtette ki hatását, nevek és jelölők nélküli hatalom került, amely „a nép nevében” (tehát senkiében) emberemlékezet óta először kezdi rendezni a mindennapokat. Bio- és pszichotechnikáival magukat az életfeltételeket kutatja és vezérli. Kutatási gépezetei közé tartoznak az új embertudományok is, amelyeket a 18. században találtak fel, hogy feltalálják az individuumot és a lelket. Vezérlőgépezetei között az egyik leghatékonyabb az erotika familiarizálása: a vágy céljai azóta (legalábbis a jó neurotikus számára) csupán anya és apa alakjában vagy imágójában tűnik fel – olyan imágók ezek, amelyeket aztán később a pszichoanalízis nevű embertudomány leplez le némiképp tautologikus módon. Éppen azért válhat a család minden vágy képzeletbeli sémájává, mert – a nemzetségektől és a szövetségektől eltérően – nem bír többé szimbolikus funkcióval a kultúrában. Ennek felel meg a pszichológiai családi háromszög Goethe regényében, amely a „gyermek” Wertherből, az „anya”-képmás Lottéból és az ideális szerző-atyákból áll.²⁶ Ez a háromszög érzelmeket, szándékokat és fantáziákat vezérel, csak tetteket nem.

A *Werther szerelme és halála* egyike tehát azon hatalom alapító okiratainak, amelyet szexualitásnak hívunk és ekként ünneplünk. Mert azok a szexualitások, amelyeket a mi kultúránk statuál, keresztezi azt a szaporodási funkciót, amellyel a szövetségek régi rendje *per definitionem* dolgozott. A gyermekek, a hisztérikus nők, a perverzek szexualitásai ezek, tehát az összes lehetséges megkerülései és pótlékai a pusztán aktusnak, hogy lefeküdjünk egymással és gyerekeink legyenek. Az újkori tudáshatalmak fáradhatatlanul dolgoznak azon, hogy kibeszéljék, hogy kivizsgálják és ezzel előállítsák a szexualitásokat, sőt még azon is, hogy előállítsák azt a *fable convenue*-t, hogy a szexualitásokat állandóan elfojtják.

Ezek közé az új szexualitások közé tartozik a keringő, amelyet Werther Lottével táncol, és egyetlen másik férfinak sem engedné át, mert ez az élete. „Minden más tánc” – írja Musset a keringő 1770-es feltalálása előtti csoportos és távolságot tartó, óeurópai táncokról – „ehhez képest csak unalmas konvenció vagy a legtartalmatlanabb társalgás ürügye. Ám keringő közben fél órára karjainkban tartani egy nőt valóban azt jelenti: birtokolni őt.”²⁷ Nem csoda tehát, hogy Werthernek már egyáltalán nem is

²⁵ [Foucault, *A szexualitás története I. A tudás akarása*, 138.]

²⁶ Vö. Reinhart MEYER-KALKUS, *Werthers Krankheit zum Tode. Pathologie und Familie in der Empfindsamkeit = Urszenen*, 76–138. Ez a munka részletesen megmutatja, hogyan alakítja Lotte az anyát és hogyan alakítják Werther kedvenc szerzői az eszményi apa szerepét.

²⁷ Alfred DE MUSSET, *La Confession d'un enfant du siècle*, II. 4. = Uő, *Œuvre complètes*, szerk. Philippe VAN TIEGHEM, Seuil, Paris, 1963, 583.

kell lefektetnie Lottét. Ezt maga a regényíró árulta el egyszer. Áthágyva a szabályt, hogy tudásának javát mégsem árulhatja el a fiúknak, Goethe megnevezte az új szexualitás vágyait és korlátait, amikor a Lottéval végre összeházasodott Albertről a következő sorokat költötte:

Mir ist das liebe Wertherische Blut
Immer zu einem Probirhengst gut
Den lass ich mit meinem Weib spazieren
Vor ihren Augen sich abbranliren
Und hinten drein komm ich bey Nacht
Und vögle sie daß alles kracht.²⁸

Ezeknek a soroknak nincs szükségük kommentárra, mert *ők maguk* a kommentár. Werther mint krisztusi alak, Werther mint akadályoztatott forradalmár – az efféle germanisztikai ötletek semmissé válnak a tény előtt, hogy Albert hideg szemében Werther az Egyén, és ezzel olyan idióta, mint (görögül) minden Egyén. Hiszen hogy mit jelent a gyakorlatban tánc és séta után Lotte körül „ágaskodni” [abzubranliren], benne van minden szótárban, amelyik nem annyira jólnevelt, mint a Sachs-Villatte.²⁹ Nézzen csak utána mindenki, aki a fallikus funkciót Lacannál nem vagy (ami ugyanaz) filozofikusan érti. Az egyén és az ő tulajdona a Φ -re redukálja magát: „ Φ , az a jelölő, amelynek nincs jelöltje, ez hordozza a férfinél a fallikus élvezést. De mégis mi ez? Semmi más, mint amit a maszturbáció fontossága a mi gyakorlatunkban kellőképpen alátámaszt, az idióta élvezete.”³⁰

A vágytól a szerelemig, a párosodás örömétől az idióta vagy *idiótész* gyönyöréig – a testnek ez a nyugati kalandja szinkronizálta a beszédek sorsát. Ugyanaz a 18. század, amelyik az önkielégítésre orvosi fogalmat talált, találta fel az önkibeszélést, és vezette be szerző-funkcióként az irodalmi diskurzusba. Ettől kezdve a költészet olyan szöveg, amelynek címlapját alapvetően egy névnek kell díszítenie; és ha nincsen rajta név vagy kitalált név csúfítja el, ott kezdődnek a Sainte-Beuve-ök vizsgálódásai és kötelességei.

Másképp van ez, amikor Francesca és Paolo az olvasott könyv hatalmának hatása-iról mesélnek. Megnevezik a hőst, az Artus-lovag Lancelottót, de a szerzőt nem. Az eredmény: nevezett Sainte-Beuve-ök bánatára sosem fogjuk megtudni, hogy ők ketten a Lancelotto-anyag melyik változatát olvasták, egy áthagyományozottat vagy egy másikat. Jellemző megfordítással ők inkább a regényből adnak nevet a név nélküli

²⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Hanswursts Hochzeit. Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche*, IV., szerk. E[rnst]. Beutler, Artemis, Zürich 1962², 257. [Nyersfordításban: „Nekem a kedves Werther-féle vér / megfelel próba-tenyészménként. / Hagyom, hogy sétáljon a nőmmel, / szemei előtt ágaskodjon, / s én jövők aztán éjszaka / meghágni őt, hogy az ég leszakad.”]

²⁹ [Szó szerinti: 'szexuális izgalomban erőlködni minden eredmény nélkül', 'maszturbálni']

³⁰ Jacques LACAN, *Le séminaire*, XX., Encore, Paris, 1975, 75.

lejegyzőnek: Francesca Galeottónak nevezi el, mert ő hozta össze őt és Paolót, mint a regény azonos nevű és közmondásos kerítője Lancelottót és Ginevrát. Ennyire uralja a hős-funkció a szerző-funkciót.

Posztfigurálni egy hős tettét – sem többet, sem kevesebbet nem jelentett az olvasás a régiségben. Bekebelezték a hőst és az őt megörökítő betűket. És aki a bekebelezést vagy a beíródást nosztalgikus strukturalisták metaforájának tartja, azt hadd emlékeztessünk ezek óeurópai, szó szerinti jelentésére. Az első példa – babonás:

Az evésre szánt képek és az evésre szánt cédulák, mágikus technikákhoz nyúlva vissza, annak reményéből indulnak ki, hogy a megevett írásos formulák a test belsejében jók mindenféle betegségre és bajra. [...] Mágikus hatásuk nem korlátozódik az emberre, a kutyát és a jószágot is közelebb juttatják a gyógyuláshoz, ha ráveszik, hogy megegyék ezeket a cédulákat.³¹

A második példa – mnemotechnikai:

A könyvnyomtatás elterjedése előtt a mnemotechnikák fontos részét képezték a vallásos nevelésnek. Ily módon a katolikus egyház élt a klasszikus módszerrel, amely az emlékezet támaszaiként használja a helyeket és képeket: az egyházi építészet és a szentek vallásos kozmosza így olyan helyek és képek gyűjteményévé vált, amelyek össze voltak kötve azzal az anyaggal, amelyre emlékezni kellett. A protestánsok, különösen a puritánok, a katolikus vallási képvilág ellen fordultak, főként némely erősebben profanizált változata ellen, amely felébreszthette a fiatal hívőkben a szenvedélyt (Ravennai Péter például barátjánője testén helyezte el az emlékeit).³²

Az emberek és állatok, hívők és szeretők közötti különbség – a két példa tanúsága szerint – elhanyagolható volt. Szó sincs arról, hogy az olvasók a szavak testük felett gyakorolt hatalmát csak annak tudatában engedélyezték volna, hogy a szöveg tudja őket: az állatok az evésre szánt cédulákat még csak nem is tudták elolvasni; Dante szerelmesei nem idézték meg a szerzőt mint olyan szubjektumot, aki feltehetően a tudás birtokosa (*sujet supposé savoir*).³³ És arról sincs szó, hogy csak a szerelmesek volnának érintve testileg, a jámborok viszont a *sensibiliáktól* mindjárt az *intelligibiliáktól* jutottak volna: a ravennai mnemotechnikusnak és a rimini szerelmeseknek egy és ugyanaz volt a lejegyzésre való felületük: a testük.

³¹ Volker RITTNER, *Handlung, Lebenswelt und Subjektivierung = Zur Geschichte des Körpers. Perspektiven der Anthropologie*, szerk. Dietmar KAMPER – Volker RITTNER, Hanser, München, 1976, 27.

³² Steinar KVALE, *Gedächtnis und Dialektik: Einige Überlegungen zu Ebbinghaus und Mao Tse-Tung = Zur Ontogenese dialektischer Operationen*, szerk. Klaus F. RIEGEL, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978, 251.

³³ Hogy Lacan (analitikusoknak szóló) terminusaival fogalmazzam meg annak (mindig imaginárius) tudását, hogy rólam is tudnak.

A test illeszkedése [Inzidenz] az olvasást tiszta külsőlegességgé változtatta. Lancelotto, a hős, az ő szerelmes olvasói, valamint jámbor költőjük között egész hagyományozódási lánc indul, amely a szavakat testtől testre viszi, ami a szó szerinti értelemben vett metafora. A regényalakok csókját a szerelmesek csókja betűzi ki, az ő halálos zuhanásukat pedig a költőjük földre hanyatlása. Ennek a láncnak a tagjai nem próbálják megérteni, hogy mire gondolhatott a regényíró az őcsók kitalálásakor; egyszerűen megteszik, amit a szavakból kiolvasnak, és kiolvassák a szavakból, amit a szavak tesznek. Francesca meg is mondja: „Galeotte fu il libro e chi lo scrisse – Így Galeottónk lett a könyv s írója.”³⁴

Az újkor a hős mítoszát annak mítoszára cseréli, aki annakelőtte névtelenül énekelte meg a hősokeket. A nevesítettség történeti változó. Abban a kultúrában, amelynek törvénye egy despota jelölőben volt, a hősnek kellett névvel bírnia; a lejegyző abban a kultúrában kap nevet, amelynek a normája – éppen fordítva – az alattvalók teljeskörű regisztrálása. E megfordítás során jön létre a szerző a letűnő nagy nevek névtelen hirdetőjéből. Új példaképének – a névtelen teremtnak – a megidézése által tesz szert névre maga a költő.³⁵ Klopstock írja Lotte és Werther kedvenc költeményében:

Mit tiefer Ehrfurcht schau ich die Schöpfung an,
Denn Du, Namenloser,
Du schufest sie!³⁶

Ez nem valamiféle szemlézés, hanem a diskurzus gyakorlatának egzakt leírása: a „Névtelen” előtti „mély tisztelet” írásakor jön létre a névtelen és egyedülálló „én”, és ennek az írásbeli tiszteletnek az olvasásakor jön létre a bejegyzés a költői nevek panteonjába, amely a polgári névrendszertől eltérően nem tűri a homonímiákat.

A szerző-funkció vezérli az irodalmi szövegekhez fűződő új viszonyt. A retorikának és az *ars poeticának* rossz híre lesz, mert az olvasó kérdése már nem az, hogy mit tesznek a szavak, hanem az, hogy a teremthöz hasonló teremtnél mit akart velük mondani. Azért ez a kérdés, mert ez a teremtnél, mint minden teremtnél, azzal fenyeget, hogy eltűnik a műve mögött, és mindig először meg kell keresni. Ezért számít a szerzői jog a 18. század végén az új törvények egyikének, amely az irodalmi beszédet a szerző tulajdonának nyilvánítja, és tiltja annak ellopását. Ezért számít ugyanettől az időtől fogva az új embertudományok egyikének a hermeneutika, amely a szerző eltűnt gondolatát [Meinen] kutatja, és az olvasó gondolatában [Meinen] éleszti újra. Schleiermacher – hogy Margarethe Huber szép és malasztos megfogalmazását kövessük – „a hermeneutikát a produkció

³⁴ [DANTE, *Isteni színjáték*, 25 (V, 137.).]

³⁵ Hogy milyen könnyen vándorolhat át a teremtnél mivolt attribútuma – méghozzá kifejezetten a szerelem vonatkozásában – a megköltött istenről az őt megköltő szerzőre, a szerelmesek első közös „Messias”-olvasása mutatja a *Siegwartban*: „Isteni embernek kellett lennie – mondta a lány –, aki a szerelmet ilyen igaz módon és szentül ábrázolja! Így van – mondta Kronhelm.” (MILLER, *I.m.*, I., 358.)

³⁶ [Nyersfordításban: „A legmélyebb tisztelettel szemlélem a teremtnél, / mert te, Névtelen, / teremtetted!]

elméleteként értette, amelyben az érintkezés egyszeri aktusát hajtják végre: a magányos olvasó és a szöveg betűi között, amelyek az olvasó ölelésében szellemmé változnak át. Ezután visszavonult, és amit hátrahagyott, azóta ezt a nevet viseli: interpretáció.³⁷

A hermeneutika egy szándék [Meinen] megértése és alkalmazása. Hogy ez mit jelent és mit nem, azt Lotte mutatja be a tánc szünetében. Klopstock „én”-jének „mély tiszteléből”, amelyet a „névtelen” Isten iránt érez, Lotte mély tisztelete lesz egy költő neve iránt. A szeme előtt zajló vihart arra a szerzőre vonatkoztatva érti, aki egy másik vihart Isten szeretetére vonatkoztatva értett, és Lotte ezt a megértést a saját helyzetére alkalmazza: A megértés, de csupán a szerelem megértése tölti el őt is.

A szerzőbe történő hermeneutikai beleérzésnek szüksége van játéktérre, ahol begyakorolják. Ezt a játéktérre a magányos és csendes olvasás nyitja meg. A csendes olvasás, ami korábban a specialisták dolga volt, és még korábban, Szent Ambrus idejében, még maga a borzalom,³⁸ most szokványossá válik. A hatása: amíg Francesca és Paolo hangos olvasás közben gerjedtek vágyra, addig Lotte és Werther a lelki rokonságukat azáltal ismerik fel, hogy mindketten, egymástól teljesen függetlenül, Klopstocknak ajándékozták magányos olvasói óráik szerelmét. Ezért a szerzői név az egyetlen dolog, amelyet hangosan mondanak ki egymás előtt. A *Tavaszi ünnep* szövegére azonban a szavak értelmén keresztül emlékeznek: a két olvasói bensőségességbe süllyedve, amelyek a szöveget legbensőbb érzelmeikre fordították le.

Hiszen Nietzsche szerint a „mai olvasó”-nak az az eljárása, hogy szó szerint átugorja a szöveg „minden egyes szavát (vagy éppen szótagját)”, és rögtön „kitalálja” az „értelmüket”.³⁹ Lotte és Werther szeme tehát ugyanazt teszi olvasás közben, mint kölcsönös egymásra pillantásukkor: mindig is túl járnak a betűk testiségén és a másik testiségén⁴⁰ egy léleknél, egy értelemnél, egy eszménél. Ilyen szigorúan uralkodik Goethe regényalakjain az új, hermeneutika nevű embertudomány imperatívusza: „Olvasás közben a könyv lelkét kell keresni, és azt az eszmét kell kutatni, amely a szerzőé volt, akkor birtokolja az ember teljesen a könyvet.”⁴¹

Ha a nyelv – Klossowskival és Deleuze-zel szólva – az a dilemma, hogy vagy a szavakat ragadjuk meg, és közben elveszítjük az értelmet, vagy fordítva: az értelmet ragadjuk

³⁷ Margarethe HUBER, *Rätsel. Ich schaue in den geheimnisvollen Raum eines verschollenen Denkens, dessen Tür die Romantik einen Spalt breit geöffnet hat*, Stroemfeld, Frankfurt am Main, 1978, 78.

³⁸ Lásd utóbb Jochen HÖRISCH, *Das Sein der Zeichen und die Zeichen des Seins* = Jacques DERRIDA, *Die Stimme und das Phänomen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979, 7-15.

³⁹ NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, ford. TATÁR György, Ikon, Budapest, 1995, 72.

⁴⁰ Ezt az átugrást Heinz Schlaffer elemezte az egyik szerelmes és egyfajta ironikus-ezoterikus szerzői szándék vonatkozásában a „Klopstock”-jelenet kapcsán: „Minden tapasztalatot megelőz a költői eszme, amely meg is akadályozza a tapasztalást. Ahogy Don Quijote Dulcineája, úgy Werther Lottéja is a „szeretett nő alakjának», öntőformájaként már azelőtt készen áll, mielőtt a férfi megpillantotta volna őt; sosem fogja helyesen látni őt. A nő bensőjének felderítéséhez elegendő számára egy költő neve: »Klopstock«.” (Heinz SCHLAFFER, *Exoterik und Esoterik in Goethes Romanen* = Goethe-Jahrbuch, 95. [1978], 216.) Már csak az a kérdés, hogy mi célból van Lottének bensője, és miért artikulálja azt egy szerzői névben.

⁴¹ Theodor Gottlieb VON HIPPEL, *Lebensläufe in aufsteigender Linie, nebst Beilagen*, II., A.B.C., Leipzig, 1859, 140. sk.

meg, és közben elveszítjük a szavakra vonatkozó emlékezőtehetségünket,⁴² akkor Lotte és Werther számára csak ez utóbbi lehetőség marad. A magányos és csendes olvasás kizárja, hogy a szavak megragadása közben elveszítsük az értelmet, a józan ész és a fejünket, mint Dante és szerelmesei. Ezért nem tudják már a betűk vezérelni a testeket. A drámai eseményből, ami egy lovagregény hangos olvasása volt, a líráértés költészete lett.

De a megértésnek is megvan a maga materialitása. A csendben olvasott és bensőségesen megértett könyvek, amelyek már nem testekre írnak és nem ébresztenek vágyat, ehelyett magukból az olvasókból is írókat vagy szerzőket csinálnak. Francesca és Paolo nem voltak szerzők, még beszélők is alig. „Áznapi többet nem olvasánk azontúl”; majd csak a pokolban, a pokoli vihar szünetében, Dante kérésére mesélnek a sorsukról. És bár a hallgató szótlannul hanyatlik a földre a nyomorúságtól, akár egy halott; de miután majd feltámad a zuhanásból és a pokoljárásból, Dante sok másik ember sorsával együtt megírja ezt is.

Egészen más a hagyományozódási lánc, amely Lotte és Werther szívyszerelméből csinál könyvet. Lotte mély Klopstock-értése is lehanyatláshoz vezet, de nem a testéhez; inkább Werther „merül el” „az özönlő érzelmekbe”, amelyekkel Lotte „öntötte el” a „névvel”, hogy „Klopstock!” Ezek az érzelmek is íráshoz vezetnek; de nem egy harmadik személy, mint Dante csinál a beszédekből szöveget. Mert miután Werther az irodalmi érzelmekbe való elmerülése és Lottéval való együttléte után visszatér magányos szobájába, összes átélt érzelméből levelet készít távoli barátjának. Így jön létre a hagyományozódási lánc, amely Klopstock szerzőségétől a Wertheréig vezet. Ennélfogva maga a hős lép arra a helyre, amelyet a régi történet a költőnek mint harmadik félnek tartott fenn.

Annak a harmadik félnek az eltűnése, aki leírja, amit mások mondanak, a beszélés történetének egyik mély cezúrája. Hogy a régi szerelmi történet két különböző instanciának osztja ki az olvasást és az írást, jellemző az egész korszakra. Hiszen Horst Ochse tézise szerint a középkorban az a két készség, amelyeket ma habozás nélkül mondunk egynek, az

Friedrich Kittler és testvére
Wolf Kittler

⁴² Vö. Gilles DELEUZE, *Pierre Klossowski ou Les corps-langages* = Critique, 21/1. (1965), 209. sk: „Ha úgy szeretnénk, akkor a választás két tisztaság között merül fel, a hamis és az igaz, a felelősség tisztasága és az ártatlanság tisztasága között: az emlékezés és a feledés tisztasága között. Ha a problémát nyelvészeti síkra tereljük, Baphomet azt mondja: vagy a szavakra emlékezünk vissza, és az értelmünk homályban marad; vagy az értelem tűnik el, amikor a szavak emléke felmerül.”

olvasás és az írás, rendszerint meg voltak osztva:⁴³ voltak másolók, akik nem tudták elolvasni, amit leírtak, a kézirat-sokszorosítás pusztá kalligráfusai voltak egy könyvnyomtatás nélküli korban. És megfordítva: az, aki tudott olvasni, ettől még nem kellett, hogy írni is tudjon; rá volt utalva a klerikusokra (professzionális lejegyzőkre), mint Francesca és Paolo Dantéra. De még egy Danténak, bármennyire bizonyos, hogy olvasott, sem volt szüksége írástudásra ahhoz, hogy elnyerje a költő címet. Wolfram von Eschenbach sok találgatásra alkalmat adó mondata is – „Írni-olvasni nem tudok”⁴⁴ – mindenesetre csak akkor nyeri el pontos értelmét, ha egy írni nem tudó olvasó mondataként olvassuk.

A szerző tehát csak akkor jelenhetett meg, amikor a diskurzus két, olvasás és írás nevű gyakorlata teljes mértékben kapcsolódott, vagyis Közép-Európa alfabetizálása után. Nagyon precízen jegyezte meg Friedrich Schlegel: „Azért van olyan sok író, mert mostanság az írás és az olvasás csak mértékük szerint különböznek.”⁴⁵ A szerző testében a szem és a kéz, az olvasás és az írás mindkét lehetséges irányban össze van kapcsolva: a szerző leírja, amit olvasott, és elolvassa, amit írt. A szavaknak és a betűknek már nem kell a másokon keresztül vezető fáradságos utat választaniuk, hogy áthagyományozódjanak; a külsőlegesség, amiként a szavak és a betűk léteznek, eltűnhet a szabadság és a spontaneitás látszata mögött. Nem véletlen, hogy az öntudat filozófiai fantazmája, és a szerzőség irodalmi fantazmája ugyanabban a korszakban, 1800 körül bukkantak fel. Ahogy Derrida szerint az öntudat azon a tévedésen [Trug] alapul, hogy halljuk a saját beszédünket,⁴⁶ úgy a szerzőség azon, hogy a saját írásunkat olvassuk és a saját olvasásunkat írjuk.

A saját olvasást írni: Werther magas szintű irodalmisággal és stilizáltsággal írja le a szeme előtt zajló esti vihart az alapján az olvasói benyomás alapján, amelyet Klopstock *Tavaszi ünnepe* gyakorolt rá. Beelátja a költeményt az estébe és az estét a költeménybe⁴⁷

⁴³ Amíg ez a tézis nem kap nyilvánosságot, előzetesen lásd François FURET – Jacques OZOUF, *Lire et écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, I., Minuit, Paris, 1977, 90. Furet és Ozouf természetesen már egy jobban alfabetizált időszakról írnak: „Manapság elfelejtik, hogy az írás hosszú ideig igazi technikai gyakorlat volt, amely eszközöket, izomgimnasztikát és kézügyességet mozgatót meg. Jean Meyer joggal emlékeztetett arra, hogy az olvasás és az írás, amely a mi szellemünkben két elementáris és egyidejű tanulási folyamatban fonódik össze, hosszú időn keresztül kulturálisan megosztott tudásformák voltak, és hogy legalább két történeti típusa volt az írásos kultúráknak: az íróké, ahol az írás uralkodott, és a tudósoké, ahol az írás csak kézművesség volt. A régi Franciaország és Európa ebben a tekintetben kétértelmű helyzetben vannak: a két tudásforma elkezdett olyannyira összefonódott képességgé válni, hogy csak az ó kettős hatalmuk – ahogy az iskola is tanítja – határozza meg az oktatást. De gondosan elkülönítettek és szukcesszívek, mint két nem egyformán nehéz és talán nem is egyformán szükséges művészet. Az olvasás és az írás ugyanazonok az ismereteken alapul, de mivel az írás ezenkívül technika is, ezért további nehézségekkel jár. Eközben egy másik szinten az olvasásnak a maga eredeti szükségessége okán – Isten szavát olvasni – hivatása marad az egyetemesség. Az olvasás az üdvösséghez vezető eszköz, miközben az írás művészetből kényelmességgé változik. És ha az olvasás elementárisabb, akkor a szó mindkét értelmében az: könnyebb, de alapvetőbb is. A legszegényebbek, anyagi vagy szellemi értelemben, legalább tudnak olvasni, mikor elhagyják az iskolát; a többit majd a Jóisten elintézi.”

⁴⁴ Ld. Wolfram von Eschenbach, *Parzifal*, ford. TANDORI Dezső, Kláris, Budapest, 2004, 123 (II, 115, 27). [A német eredeti („ine kan decheinen buochstap”) szó szerinti fordításban: „Egyetlen betűt sem ismerek.”]

⁴⁵ Friedrich SCHLEGEL, *Eisenfeile*, Nr. 10. = *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, II., szerk. Ernst BEHLER, München–Paderborn–Wien, 1958ff., 399.

⁴⁶ Vö. Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MARSÓ Paula, Typotex, Budapest, 2014, 275.

⁴⁷ Ehhez az olvasási helyzethez, amelyet Bodmer és Breitinger óta propagáltak ld. Thomas KOEBNER, *Lektüre in freier Landschaft. Zur Theorie des Leseverhaltens im 18. Jahrhundert = Leser und Lesen im 18. Jahrhundert*, szerk. Rainer GRUENTER, Winter, Heidelberg, 1977, 44. sk.

– ez a hermeneutikai megértés, amely az olvasó szerzőségében végződik. Mégpedig teljes körűen. A saját olvasás írásából fakad az egyetlen ölelés is Lotte és Werther között. Utolsó találkozásukkor – mivel a csók és az ölelés után Werther számára, ha hű akar maradni az új szexualitásokhoz, nem marad más, mint az öngyilkosság – Lotte olvasással akarja csilapítani a két test nyugtalanságát, amelyek nem tudják, hova legyenek. (Mintha Lotte éppenséggel szimbolizálni akarná a Francesca és közte fennálló ellentétet.) Werthernél azonban nincs „semmi” olvasnivaló. Így aztán Lotte emlékezteti őt „Osszián néhány énekére”, amelyek megvannak neki, de még „nem olvasta el” őket, mert remélte, hogy „magától [Werthertől] fogja hallani” azokat. Így jutunk el odáig, hogy a fordító-szerző pótolhatatlan szájából olyan szöveg hangzik fel, amely másról sem szól, mint lelkekről és halálvágyról. (Mintha a szöveg éppenséggel szimbolizálni akarná a lovagregény és közte fennálló ellentétet.) Amikor tehát Werther Ossziánt fordítja, saját olvasását írja; az őt hallgató Lottét „sejtelem” fogja el, hogy öngyilkosnak kell lennie annak, aki saját bensőjének nyelveként akarja visszaadni Macpherson ókelta-kiadását vagy -imitációját. És amikor a felolvasó Werther „e szavak teljes hatalmától”, amelyeket ő maga vetett papírra, Lotte megölelésének kísérletéig ragadtatja magát, akkor teljesedik be a saját olvasás írása és a saját írás olvasása közötti visszacsatolás.⁴⁸

A wahlheimi magányos mindeközben éppen azt teszi, ami akkoriban vált intézményszerűvé az iskolákban és az egyetemeken. 1770 óta a tanulók már nem az ars poetica szabályai szerint tanulnak maguk is verset írni, hanem ehelyett idegen költőkről és szerzőkről adott saját olvasatuk papírra vetését tanulják – nem más ez, mint a német fogalmazás feltalálása.⁴⁹ Az irodalom tudós ismerete megszűnik filológiának lenni, azaz már nem szövegek más szövegekkel történő összehasonlítása és kommentálása; szó szerint válik szellemtudománnyá. Goethe Faustja pontosan ennyiben egy újabb, felfokozott Werther. Hiszen az exprofesszor könyvromként és egyetemisták szédítéseként átkozza el mind a négy fakultás összes tudományát, és ehelyett belekezd János Evangéliumának újrafordításába, „a szerettem német szóra”. Az evangélium viszont köztudottan azzal a szóval kezdődik, hogy „szó”, tehát éppen azzal, amit az új szellemtudományok megvetendőnek tartanak (hogy ne is beszéljünk a „»szó« szó” iterációjáról, amitől majdhogynem undorodnak). Faust feltehetően ezért nem egyszerűen azt írja le, amit a Biblia írt, hanem azt, amit ő, Faust, a szavak mögött kiolvas. A koraujkor *sola scripturá*ját felváltja a modernitás szolipszizmusa:

⁴⁸ A következők Hans-Peter Herrmann kifogásaira válaszolnak, amelyek párhuzamba állították a Goethe-féle hangos Ossian-olvasást a Dante-féle hangos Ossian-olvasással. A döntő különbséghez, Werther saját fordításának eredetiségéhez ld. Erich Trunz kommentárját = Johann Wolfgang GOETHE, *Hamburger Ausgabe*, VI., szerk. Erich TRUNZ, Beck, München, 1978, 581.: „Így hát [Goethe] átdolgozza nyelviileg a régi fordítást, és gyümölcsözővé válik egész lírai tudása, amelyre Strassburg óta szert tett; ez a szóhasználatban és főként a ritmusban nyilvánul meg, amely messze meghaladja az 1771-es fordítás hangzását, de még az angol szövegét is.”

⁴⁹ Ezt Heinrich Bosse bizonyította be. Vö. Uő, 'Dichter kann man nicht bilden'. Zur Veränderung der Schulrhetorik nach 1770, *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 10 (1978), 80–101.

Ily súlyt sehogy sem adhatok a szónak,
más szavakat kell rá csiholjak,
ha helyes fény vezérli szellemem.⁵⁰

A megidézett szellem Faust saját szelleme: az ő „szeretete” anyanyelve iránt és az anyja iránt,⁵¹ és az ő „szíve szerint”. Ez vezet ahhoz, hogy a „szó” szót a „tett” szóval helyettesíti. A fordító, aki a saját olvasásának írása közben válik szerzővé, nem tesz tehát mást, mint hogy még a leírtakban is oda helyezi a szavakon túlra egy tettes, egy szellem, egy szerző tettét. Faust, Nietzsche szép megjegyzése szerint „filológushoz képest teljesen romlott módon”, „háborzongató módszerével”⁵² feltalálja a számunkra ismerős irodalomtudományt.

A saját írást olvasni: de nem ám azzal az egyszerű szándékkal, hogy a leírtakat tovább csiszoljuk, amíg ércnél maradandóbbá nem válnak, hanem az új képzés szellemében, amely a német polgárházakban és egyetemeken jelent meg, hogy az események és beszédek nagy kockajátékát összefüggő élet- és lélektörténetekké redukálják. 1789-ben Lichtenberg egy fantasztikus és jövőbe mutató követelménnyel állt elő, amely a maga változataiban ma is uralja a gyerekszobákat és a gyermekklinikákat. Minden gyermeknek papírt kell a kezébe adni, ám mindig olyat, amelyet már be is kötöttek; ezeket a köteteket teleírhatják, összepiszkolhatják és széttéphetik, ahogy csak kedvük tartja; csak éppen a szerető szülők minden sort, minden foltot, minden lyukat évre és napra pontosan datálnak; a köteteket összegyűjtik egy „családi archívumban”, ahol a gyermekek később egy életen keresztül olvashatják – és olvasgatniuk kell nekik – „szellemük előrelépéseinek szignatúráit”. „Micsoda élvezet” – kiáltja Lichtenberg egy ilyen „könyvgéniusz” reményében – „micsoda élvezetet jelentene nekem, ha most átnézhetném az összes írás-könyvem! A saját természettörténete!”⁵³

Amit Lichtenbergnek még nélkülöznie kellett, mert senki sem felügyelte ennyire gondosan az ő alfabetizálását, azt Goethe teljes mértékben kiélvezte. Szerető és figyelmes szülők dicsérték és archiválták a legszerényebb ifjúkori produkcióit is.⁵⁴ Nem csoda tehát, hogy megtanulta olvasni a saját írását, megtanulta, hogy a korábban leír-

⁵⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán, KÁLNOKY László, Európa, Budapest, 1996, 50.

⁵¹ Az emberi nyelv = anyanyelv egyenletet Herder állította fel. Vö. Johann Gottfried HERDER, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* = Uő, *Sämtliche Werke*, VIII., szerk. Bernhard SUPHAN, Berlin, 1877–1913, 198. Hogy ez az egyenlet hogyan kapcsolja össze a nyelvet az erotikával, itt írtam meg: Friedrich KITTler, *Der Dichter, die Mutter, das Kind. Zur romantischen Erfindung der Sexualität* = *Romantik in Deutschland*, szerk. Richard BRINKMANN, DVjs, Sonderband, 1978, 102–114.

⁵² Friedrich NIETZSCHE, *Zu einer Geschichte der literarischen Studien. Historisch-kritische Gesamtausgabe*, III., Hans. Joachim. Mette – Karl Schlechta, München, 1933 ff., 267.

⁵³ Georg Christoph LICHTENBERG, *Die Bibliogenie oder die Entstehung der Bücherwelt*, Weimar, 1942, 45. Heinrich Bosse utalása nyomán.

⁵⁴ Goethe életrajzának részleteihez és azok visszatéréséhez Wilhelm Meister nevelődési regényében/életrajzában ld. Friedrich A. KITTler, *Über die Sozialisation Wilhelm Meisters* = Gerhard KAISER – Friedrich A. KITTler, *Dichtung als Sozialisationsspiel. Studien zu Goethe und Gottfried Keller*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978, 71–73, 99–109.

takban felismerje saját individualitását, és hogy magáról erről az újraolvasásról is írjon (még hozzá a *Költészet és valóság* című önéletrajzot), és így tovább. Egyszóval: Goethe válhatott az első modern értelemben vett szerzővé. Nem véletlen, hogy leghíresebb verse alá van írva, és évre-napra pontosan datálva van: éppen azok a verssorok, amelyek a beszélés végéről kezdenek beszélni, mert a „Várj, nemsokára / Nyughatsz, ne félj” sorok a szerető anyai hang vigasztát ismétlik, szólnak egyszersmind a beszélés szerzőbeli eredetéről is.⁵⁵

Ennélfogva mindaz, amit Goethe idején reflexiónak, és ezzel az öntudat képességének hívtak, történetileg új tárolótechnikák és író-olvasógépek feltalálásán alapszik. Hogy az egyének hallhatják beszélésüket, írhatják olvasásukat és olvashatják írásukat – mindez az erősítő- és visszacsatoló kapcsolások eredménye, amelyeket teljes körűen átállítottak. Francesca a pokolban, vagyis Óeurópa életvilágában egyetlen szót sem hall abból, amit belekiált a viharba; mi azért illethetjük magunkat az individuum és az öntudat címekkel, mert a 18. század vége óta alig vész el valami a gyermekkori irkafirkáinkból és fogalmazásainkból, az álmunkban beszéltekből és a „természettörténetünkéből”. Lichtenberg *A könyvszeni avagy a könyvek világának keletkezése (Bibliogenie oder die Entstehung der Bücherwelt)* című munkája önbeteljesítő jóslattá vált.

Az újkor európai kultúrája az egyetlen olyan kultúra, amely akarja és birtokolja azt, amit Arisztotelész egykor lehetetlennek mondott: az individuálisról szóló tudást. Nincs szükség arra, hogy az individuumot filozófiailag vezessük le annak fogalmából, vagy hogy marxista módra ideológiai látszatként járassuk le; az individuum azon új hatalmi technikák valós korrelátuma, amelyek tárolják az adatait és előállítják a diskurzusait. Az individuum tárhelyei nem csak a róla szóló nagy és ismert elméleteink, hanem minden elszórt és nem feltűnő adminisztráció és bürokrácia, amelyek először tették leírhatóvá és dokumentálhatóvá az egyént. „Az emberről szóló tudományok születése? Valószínűleg azokban a dicsfény nélküli archívumokban keresendő, ahol kidolgozták a testekre, mozgulatokra, magatartásokra gyakorolt kényszerítő erő modern összjátékát” – írja Foucault.⁵⁶

Az egyén kitermelésének helyei először is a család és az iskola. A gyermek individualizálására szolgáló családi archívum Lichtenberg-féle projektumával egyidejű a reform, amelyet Herder és mások kezdeményeznek a tanulók individualizálására. Herder egyik tanévzárási beszéde, amely a szép *Az életnek kell tanulni, nem az iskolának (Vitae, non scholae discendum)* címet viseli – ismeretes, hogy Seneca éppen az ellenkezőjéről panaszkodott – kifejezésre juttatja, hogy mit kell megszüntetni az óeurópai iskolából, és mi legyen a tanulás új célja:

⁵⁵ A *Vándor éji dala* II-höz lásd tanulmányomat: Friedrich A. KITTler, *Lullaby of Birdland, Der Wunderblock*. Zeitschrift für Psychoanalyse, 1979/3., 5–19. [Az idézett verssor eredetijét („Warte nur, balde / Ruhest du auch”) Weöres Sándor fordításában közöljük, vö. Weöres Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások II.*, Helikon, Budapest, 2012, 738.]

⁵⁶ Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, 260.

Hamis fogalmat alkotunk róla [a tanulásról], ha azt hisszük, hogy azt jelenti: idegen szavakat megtanulni. A szavak hangok [Schall]; gondolatok nélkül olykor nagy erővel vésődnek be, főként fiatal korban; de gondolatok nélkül csak papagáj-ként tanultuk meg őket; hiszen ismeretes, hogy a varjú is, a papagáj is megtanulja a szóhangokat, és jól-rosszul ismételteti őket.

Szavakat gondolatok nélkül megtanulni az emberi lélek számára káros ópium, amely bár elsőre édes álmot, a képek és a szótagok táncát hozza el, amelyek előtt akár egy varázslatos látvány előtt félig ébernek és félig szendergőnek érzi magát az ember; de mint a testi ópiumnál, az ember hamarosan megérzi ezeknek a szóálmodoknak a gonosz következményeit. Eltompítják a lelket, és kényelmes tétlenségben tartják fogva; ezáltal hozzászoktatják a gondolatok szendergéséhez, és a lelket végül édes kicsavarodásokhoz szoktatják, amelyek aztán megmutatkoznak az életben és a nyelvben. Olvassunk csak el egész köteteket az úgynevezett filozófiai és poétikai írásokból. Ahogy Hamlet mondja, szavakat, szavakat, szóhangokat, hangokat olvasunk, amelyek esetében a szerzők szerencsétlen módon azt hitték, hogy gondolkodnak, miközben csak beszéltek és csak utánamondtak; a képzelet sötét vagy világos sémáit, amelyeket egyszer ódának és versnek, máskor értekezésnek neveznek, szóhangokat, ópiumot, álmokat.⁵⁷

Herder reformja ki akarja irtani a tanulók közül a varjakat és a papagájokat. Nem újkeletű állítás, hogy az emberek másként lakoznak a nyelvben, mint a háziállataik; hogy ezt az állítást megingassuk, a kései Lacannak kell lennünk vagy kínai misztikusnak. Csuang Ce mondta, hogy az emberek azt mondják, hogy a mondásuk valami más, mint a madárcák csicsérgése; de hogy ez a különbség valóban létezik, azt nem akarta megmondani.⁵⁸ Csakhogy Európában Herder előtt mindig is polgárjoggal rendelkező ember és állat megkülönböztetése. Valahogy így van ez Dante szerint, az utánamondó szerelmesek költőjénél is:

És ha azt mondanák, hogy a szarkák és az egyéb madarak most is beszélnek, azt mondjuk, hogy ez nem igaz. Mert az ilyesfajta cselekvésük nem beszéd, hanem csak a mi beszédünk hangzásának utánzása; azaz csupán abban igyekeznek minket utánozni, hogy hangot hallatunk, de nem abban, hogy beszélünk. Ezért tehát, ha valakinek tisztán kiejtett „pica” szavára visszhangozná „pica”, nem lenne ez egyéb, mint annak beszédét utánzó vagy megjelenítő hang, ki előbb szólott. És így nyilvánvalóvá vált, hogy csupán az embernek adatott meg, hogy beszéljen [...].⁵⁹

⁵⁷ HERDER, *Sämtliche Werke*, szerk. von Bernhard, Weidmann, Berlin, 1877, Suphan, 30. k., 266 f.

⁵⁸ Idézi Yoel HOFFMANN, *Der Ton der einen Hand. Die bisher geheimen Antworten auf die wichtigsten Zen-Koans*, Barth, Bern–München–Wien, 1978, 29.

⁵⁹ DANTE, *A nép nyelvén való ékesszólásról*, ford. MEZEY László = *Dante Alighieri összes művei*, Magyar Helikon, Budapest, 1965, 351 (I, 2.).

Hogy az emberek nem pusztán hangokat adnak ki, mint a szarkák, hanem szavakat, azt egy adománynak köszönhetik; az adományozót Dante Istennek nevezi.⁶⁰ Ezért fordítva az is Istenen áll, hogy megvonja az emberi nyelvet azoktól az emberektől, akik kegyelmét eljátszották vagy ellene szegültek szavainak. Az egész pokol – melyik irodalomtudós fog valaha a beszélésnek erről a végéről beszélni? – a szólás akadályozásának gépezete. A bujálkodók körében az a vihar tombol, amely Francesca szavait kitepi a szájából; a restségben szenvedők nem tudnak többé egész szavakat artikulálni, gurguláznak a sárban mint a békák;⁶¹ végül Nimród, akinek a hibája ez az egész, mert a bábeli torony építését, és ezzel a nyelvek keveredését okozta, már nem kiabál mást, csak a „*Ráfel mái ámech izábi álmi*” halandzsát, amit Dante vezetője azzal nyugtáz, hogy ne vesztegessünk Nimródra szavakat, mert épp annyira érthetatlenné vált mások számára, mint amennyire mások az ő számára.⁶²

Isten tehát, Óeurópa Istene adta és vette el az embertől a nyelvet, amely megkülönböztette őt a többi teremtménytől. Ezért az embereknek nem kellett különösebb erőfeszítéseket tenniük, hogy ezt a különbséget maguk tételezzék és bizonyítsák. Majd csak a karteziánus nyelvészet (amennyiben az nem csak névadójának, Chomskynak a fantázia-szüleménye) fogja áthelyezni az emberi nyelv és az állati hangok közötti különbséget abba a lehetőségbe, hogy a nyelv által korlátlan mennyiségű mondatot generálhatunk, azaz bizonyíthatjuk a szubjektum spontaneitását.⁶³ Majdcsak az 1770-es iskolareform vezeti át ezt az elvi spontaneitást egy tanítható és tanulható tehetségbe, amelyet az egyes szocializációs technikák olyan mélyen vésnek bele minden egyes egyénbe, hogy az aztán maga mélyíti el egyre inkább, önállóan és szabad akaratából az állatoktól való távolságát. Dante teológiai megállapítása pedagógiai imperatívusszá vált.⁶⁴

⁶⁰ Vö. „Ésszerűnek hisszük tehát, hogy Ádámnak adta meg először a beszéd készségét Az, aki őt éppen megteremtette.” *I. m.*, 352 (I, 4.).

⁶¹ DANTE, *Isteni színjáték*, 111 (VII, 118–123). Ehhez lásd újabban: Botho STRAUSS, *Die Widmung*, Hanser, München, 1977, 95–99.

⁶² DANTE, *Isteni színjáték*, 217 (XXXI, 67–82).

⁶³ Vö. Noam CHOMSKY, *Cartesian Linguistics. A chapter in the theory of rationalistic thought*, Harper and Row, New York – London, 1966, 5.

⁶⁴ Herdernek egy másik iskolai beszéde, *A beszéd és a nyelv kialakulásáról a gyermeknél és az ifjanknál* (*Von der Ausbildung der Rede und Sprache in Kindern und Jünglingen*) mondja el, hogy milyen gyakorlatiasan működik ez az imperatívusz, és hogy hol vannak otthon az állatemberek: egzotikus népek között és az én nyelvemben, a szász nyelvben: „Amikor világra jövünk, tudunk ugyan kiabálni és sírni, de nem tudunk szólni és beszélni; csak állati hangokat hallatunk. Némely népek és emberek ezeket az állati hangokat gyakorolják egész életükben. – Ha olyan távolságra állunk, ahonnan ugyan hallani a hangok és a hangsúlyok zengését [Schall], de a szavak értelmét nem tudjuk kivenni: akkor hallhatjuk némelyeknél a pulyka, a lúd, a kacsza [...] hangját, csak éppen az emberét nem. A mi Thüringiánkban sok jó dolog van, de nem a nyelv kellemes hangzása, amelyet akkor tudatosítunk a leginkább, amikor, ahogy az gyakran megесik, hangokat, egybefűzött hangokat hallunk ugyan, de a beszéd értelmét nem értjük. – Az ifjanknak, akikben megvan a puszta állathangoknak ez a kellemetlen dialektusa, legyenek akár városiak, akár vidékiek, nagyon kell igyekezniük, hogy a gimnáziumban emberi, természetes, jellemmel és lélekkel teli nyelvet kapjanak, és leszoktassák magukat a parasztos és kiabáló utcai tájszólásukról. El kell búcsúztatniuk az ugatást és a csaholást, a korkodálást és a káromagást, a szavak és szótagok elharapását és összerántását, és az állati helyett emberi nyelven kell beszélniük.” HERDER, *Sämtliche Werke*, XXX., 217.)

Minden akkori újító egységesen síkra szállt ezen imperatívusz mellett. Csak abban a kérdésben nem értettek egyet, hogy melyik hang irtja ki leghatásosabban a papagájokat. Mivel Pestalozzi szerint az iskola a gyermeket arra kényszeríti, hogy „egész mondatokat szajkózzon önmagának és a tanárnak, olyanokat, amelyeket soha nem tanult meg, és amelyek egyáltalán nem azon a nyelven vannak, amelyet nap mint nap beszél”, ezért inkább feltalálta az ideális anyát, aki gyermekét csupa szeretetből szólítja meg, vagyis erőszak nélkül bírja rá az önálló beszélésre.⁶⁵ Herder kevésbé szkeptikus a saját munkahelyét illetően. Iskolai beszédei találják fel az iskolát, úgy, ahogy azt ma ismerjük: az iskolát, amely »embereket« és csakis »embereket« nevel. A körmére néz az utánpótlás utánpótlóinak, az iskolásbőrbe bújt varjaknak és papagájoknak. Egyszerűen csak olvasni ahelyett, hogy megértenénk, egyszerűen csak írni ahelyett, hogy gondolkodnánk – ezt nem tiltják (ez túl ártalmatlan lenne a szabályszegésekhez való kedvünkhez képest), hanem valami emberhez méltatlanként gúnyolják ki. Hogy mitől viszolyog Herder az olvasás és az írás, ezen egyszerű és valós aktusok kapcsán, amelyeknek meg kell hátrálniuk a megértés és a gondolkodás új és fiktív aktusai előtt, elmondja a hasonlata: meg kell vonni az emberektől az ópiumot. Dante szerelmesei tényleg olyan szószertiségben mondtak vissza egy szöveget, hogy az drogként kezdte vezérelni és önkívületbe ejteni a testüket. A „képek és szótagok táncával” a nyugati világ 1800 körül tehát egyik régi mámorhozó technikáját átkozza ki. Ha – ahogyan egy másik akkori reformer írja – írás és olvasás közben „nem szabad semmire gondolnunk, amit nem értünk”,⁶⁶ akkor ki lesz zárva minden hatás, amelyet a szavak a testekre gyakorolnak. Individuumokká leszünk: jellempáncélok a delírium ellen.

A híres, dőlt betűvel szedett „*Gondolkodom*”, amely Kant szerint „képes kell legyen az összes többi képzetemmel együtt járni”, máskülönben „megjelenne bennem valaminek a képzete”, vagy éppen (amit Kant természetesen még csak nem is ignorál) valami történhetne velem, „amit egyáltalán nem lenne mód elgondolni” és „legalábbis az én számomra nem léteznék”;⁶⁷ az öntudatelméletek Énjének tehát egyáltalán nem ott van a székhelye, ahol Kant megtalálni vélte: királyként a lélek legbensejében; hadnagyként – értsd: *lieu tenant*-ként [hely-tartóként] – parancsol ott, ahová mások parancsolták: messze kint a beszédek harcmezején. Erről tanúskodik már a modális logikai megfogalmazás is: az „én”-nek egyáltalán nem is kell egyfolytában a kívánságok csetepatéira figyelnie; az „én”-nek csak a parancsok fogadását kell a hatalmak alkalmoszerű ellenőrző kérdéseire visszajelzésszerűen megerősíteni tudnia. Az Én pozitivitása tehát egyedül abban van, ami irodalmi: a szerzői név *shift*ereként, amelynek Herder és Kant óta kell tudnia kísérni a beszédaktusokat.

Addig volt helyénvaló a nyelv mámorító és én-telen utánírása és utánmondása, amíg a kultúránk a törvény kultúrája volt. A törvény sem parancsolt mást a maga külsőlegességében,

⁶⁵ Vö. KITTLER, *Lullaby of Birdland*, 11.

⁶⁶ Johann Adam BERGK, *Die Kunst zu denken. Ein Seitenstück zur Kunst, Bücher zu lesen*, Hempel, Leipzig, 1802, 272.

⁶⁷ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Atlantisz, Budapest, 2004, 145 (B 132).

mint, hogy kívülről tudva [auswendig] kövessék. Amióta a kultúránk a norma kultúrája lett, azóta lett kedvesebb az engedetlenség hatalma a betűhöz való hűségénél. Ha még parancsol valamit egyáltalán, akkor szintisza önellentmondásban: a szabadságot. Herder iskolai beszéde egyszerre beszél a papagájok ellen és a tanulás új célja mellett. Senkinek nem szabad többé (mint Franciscának és Paolónak) „idegen gondolatok és vélekedések rabszolgájának” lennie, mindenkinek törekedni kell arra, hogy „szabaddá és öntevékennyé váljék”.⁶⁸ A felvilágosodás egén ezeknek a nagy és szép szavaknak egyetlen egyszerű, praktikus célja van: a tanárok számúzik a „bebifláztatott” válaszok kikérdezését az osztálytermekből, és épp ellenkezőleg, azt vizsgálják, hogy minden egyes tanuló „elő tudja-e adni a magamódján, a saját szavaival”⁶⁹ a megtanultakat. Különös pillanat lehetett, amikor ez először megtörtént, amikor először fordult elő, hogy a felszólított tanuló a helyes válaszért már nem dicséretet, hanem homlok-ráncolást kapott, és addig kellett tanulnia a parafrázálást, amíg (hogy újra ezzel a példával éljünk) a görög *logosz* egyszerre csak „tettet” jelentett. De a tanárnak is új beszédtechnikát kellett tanulnia, hogy a „katekizált tanulóból annak legsajátabb szavait csalogassa elő”⁷⁰: Herder szerint a gyermekek ezt az egyedi és egyedül az emberhez méltó beszélést csak akkor sajátítják el, ha a „legelső tanítóik” „érthető, emberi, kedves hangokat”, valamint „a beszéd tartalma és hangfekvése szerint egyszerre ésszerűséget, tisztességet és kellemet mondanak nekik”.⁷¹ Más szóval: a tanár szeretete állítja elő a tanulói szerzőségét *en miniature*. Hiszen ekkortól hívjuk szerzőnek azt, aki mindig kizárólag a saját szavaival beszél.

Természetesen nem léteznek saját szavak. A nyelvi szimbólumok és a diskurzushálózatok világa egész egyszerűen a gépek világa. Ahelyett, hogy még mindig követnénk a programját, a felvilágosodás ezért csak azt a gyanakvást érdemli, amelyet az *Új filozófusok* (*Nouveaux philosophes*) vittek át a diskurzuselemzésből a politikába. André Glucksmann ezt írja:

Ritka a mi korunkban az olyan hatalom, amelyik lemondana arról, hogy azt bizonygassa: „szabadok vagytok”. Ritka az a szubjektum, aki visszautasítaná az örömet, hogy annak érezze magát. [...] Lehet, hogy itt lenne az ideje, hogy a szabadság kérdését másképp halljuk: nem úgy, mint egy kérdést, amelyet én intézek magamhoz, hanem úgy, mint egy kérdést, amelyet a megszólítás hoz létre: „szabad vagy”, vágnak a hatalmak mély hangon az ember szavába.

⁶⁸ Johann Gottfried HERDER, *Vitae, non scholae discendum* = I. m., 268. Ehhez hasonló követelésekkel állt elő Lichtenberg és Bergk is. „Ne hagyd, hogy az olvasmányod uralkodjék rajtad, hanem uralkodj te felette”. (LICHTENBERG, *Die Bibliogenie*, 44.) „De mit jelent az, hogy megérteni valamit? Nem egyszerűen azt, hogy tudom a szavakat és jelentésüket, felfogom a szófordulatok tartalmát és az egyes körmondatokat, hanem azt, hogy belátom a gondolatok értelmét és egymással való összefüggését is, átlátom az okot és az okozatot, és az egészet egységgé kötöm össze a tudatomban [az olvasó én, akinek minden olvasmányomat el kell kísérnie – F. K.], és szellemet és nyelvet viszek a holt betűkbe.” (BERGK, *Die Kunst zu denken*, 172.)

⁶⁹ HERDER, *Vitae, non scholae discendum*, 268.

⁷⁰ Uo., 269.

⁷¹ HERDER, *Von der Ausbildung der Rede und Sprache in Kindern und Jünglingen*, 218.

Nem azt jelenti-e, hogy túlságosan is engedünk a parancsuknak, amikor visszhangként kérdezzük: „szabad vagyok?” anélkül, hogy előtte kikérdeznénk a hangot, amely már előtte is mindannyiunkban megvolt?⁷²

Nem nehéz kitalálni, és nem is titkos, hogy mire találták ki a pedagógusállítást: „szabad beszélők vagytok”. Aki mindent, amit mások mondtak és írtak, kizárólag a saját szavaival ad vissza, egy picivel többet mond, mint amit szó szerint [Wortlaut] mondtak. A fordító Werther és a fordító Faust bizonyítja ezt: a szó szerintihez [buchstäblich] hozzáadódik a beszélőre való visszaautalás. Közép-Európa individualizálásának ennyire égetően szüksége volt az irodalmi szerzőség funkciójára. Azt a diskurzust, amelyet azóta is minden diskurzus közül a legszabadabbiknak mondunk, maga Herder „saját alkotója [Urheber]” vagy éppen szerzője [Autor] „veszélyes árulójának” nevezte:

Minden vers, főként az egész, nagy vers, a lélek és az élet műve, saját alkotójának veszélyes árulója, gyakran ott, ahol az alkotó legkevésbé vélte magát elárulni. Nem csak azt lehet nála látni, hogy milyen a férfiú írói tehetsége, ahogy a pórnép mondja; azt is látjuk, hogy milyen érzékek és hajlamok uralták? hogy milyen utakon és hogyan fogadja a képeket? hogy miként rendezi e képeket és benyomásainak káoszát?⁷³

Az irodalmi szöveg két feltétel mellett teszi szerzőjét normalizálhatóvá: ha jó újkori módon a „lélek és az élet műve”, és már nem pusztán más szövegek retorikai variációja; és ha többé nem a „pórnép”, értsd: a hagyományos filológia, hanem a hermeneutikai irodalomtudomány kezei közé kerül. Ezek mellett a feltételek mellett azonban „minden vers” engedi egyrészt annak az ellenőrzésnek az ellenőrzését, amelyet a lejegyző egyén „benyomásai káosza” felett gyakorolt, másrészt a minden „rendezést” megelőzően ott levő ellenőrizetlenségét. A norma és a deviancia közötti egész játéktér felmérhetővé válik.

Szerzőség és szerelem ennyire közvetlenül és egyszerűen kapcsolódnak össze. Kiadni a paradox parancsot, hogy „beszélj spontán módon!” (Herderrel szólva) azt jelenti, hogy „előcsalogatjuk” a pszichikai mélységet: a szerző észrevétlenül, tehát öntudatlanul szolgáltatja ki „uralkodó hajlamait”, vagyis azt a szexualitást, amely számunkra a *par excellence* öntudatlant jelenti. A szeretetteljes és trükkös felszólítás, hogy a legsajátabb hajlamokról beszéljünk, visszajelzéseket biztosít kultúránk tudáshatalmainak arról, amit ő maga csalogatott és hívott elő. Az előállított öntudatlan az archívumokban nem válik tudatossá a freudi értelemben, viszont tudottá igen. Ismerjük a szerzőkről készült és a 19. század óta az irodalmi szövegek körül burjánzó számtalan patográfiát és pszichoanalízist.

⁷² André GLUCKSMANN, *Les maîtres penseurs*, Grasset, Paris, 1977, 11.

⁷³ HERDER, *Vom Empfinden und Erkennen der menschlichen Seele*, 208.

A szerző nem csak áldozata, hanem ágense is az individualizálásnak. Saját szavaival beszél, hogy olvasóit is saját szavakra készítse; kiszolgáltatja szexualitását, hogy előhívja az olvasói szexualitását. Ez esett meg a hatvan éves Goethével a húsz éves Bettina Brentano kapcsán. Hogy Goethe nem ismerte fel magát Bettina szenvedélyes szerelmében, és kitért kívánságainak bármiféle teljesítése elől, az azért van, mert senki sem ismeri fel az igazságot a szellemekben, amelyeket megidézett. Hiszen ennek a szerelemnek az ereje vetette vele szó szerint a szerzőnek azt a mítoszt, amelyet a szó szerintiség megszüntetésére vezettek be. Bettina levelei annak a teljesíthetetlen igénynek a legpontosabb megfogalmazásai, amellyel a szerző lépett fel. „A szerető megértésed által minden hangulat egyedibb és vonzóbb lesz” – írja Goethének.⁷⁴ Ez a mondat a definíció státusával bír: az individualitás és a szexualitás a szerző-funkción keresztüli pozitív visszacsatolás effektusai. A szerző tehát úgy működik, mint egy csodatükör, amelyben minden olvasó felismeri önmagát és csakis önmagát annak ellenére, hogy sokan pillantanak bele, és mindenki úgy érzi, hogy a szerző szereti és megérti, miközben a szerző (a *Faust* „ajánlása” kimondja) az „ismeretlen tömegnek” ír.⁷⁵ Bettina elalváshoz Goethe könyveire hajtja fejét, és „karjával átöleli azokat”.⁷⁶ Werther azt kívánja, hogy miután Lotte elragadtatottan kiáltotta „Klopstock” „nevét”, „soha többé ne hallaná” ezt a nevet más ember szájából, mint az övé. A szerzőt a sajátjuknak nevező olvasónők és olvasók teljesen pontosan megfelelnek a szerzők programjának. 1765-ben Herder felvázolta az ideális prédikátort és „Isten szónokát”, aki úgy beszél sokakhoz, mintha minden hallgatója „teljesen egyedül” lenne vele,⁷⁷ és mintha mindenkit a maga összetéveszthetetlenségében szólítana meg. A fiktív szónok fiktív hallgatója halkán ezt mondja magában: „Szíven ütött: ver a szívem; az eset kiemelkedett életutamból; megbarátkoztam vele, és ez egészen életem célba éréséig így is kell maradjon: ebbe a nyomatba nem illik más, csak én. Saját képem felé igyekszem, az ő számára dobog a szívem, hogy átölelhessem.”⁷⁸ Herder új gyakorlati teológiára irányuló vágyának csak irodalmi vágyként van értelme; ezért aztán alig húsz évvel később sem a református prédikáció teljesítette be, hanem a szerzők új irodalma. Hiszen a papnak a szószékéről egyáltalán nem jelent nehézséget, hogy megszólítsa a hallgatóit, és „szíven üsse” őket: ők, nem úgy, mint az olvasók, egyszerűen jelen vannak. A nehézség, amelytől Herder tartott, valami másban áll: egyetlen prédikáció sem vázol fel minden egyes hallgatóról egy „képet”, egy „nyomatot”, amelybe „beleillik”. A prédikátor, akárcsak a lovagregény a nagy hősről, épp ellenkezőleg minden egybegyűltnek az egyetlen megváltóról beszél, akinek a nevében összegyűltek. Csak a távollevő olvasónak

⁷⁴ *Goethes Briefwechsel mit einem Kinde. Seinem Denkmal* = Bettina VON ARNIM, *Werke und Briefe*, II., szerk. Gustav KONRAD, Frechen – Köln, 1959, 354.

⁷⁵ A szerző-olvasó-vonatkozás tükörfunkciójához a Goethe-korban lásd még Friedrich A. KITTLER, *Das Phantom unseres Ichs' und die Literaturpsychologie: E.T.A. Hoffmann – Freud – Lacan = Urszenen*, 163f.

⁷⁶ GOETHE – BRENTANO, *Briefwechsel*, 371.

⁷⁷ HERDER, *Der Redner Gottes* = UÖ, *Sämtliche Werke*, XXXII., 10.

⁷⁸ *Ua.*, 9.

való címzéshez [Adressation] van szükség olyan beszédtechnikára, amely mindenkinek azt sugallja, hogy „teljesen egyedül” van a szerzővel.

Pontosan ezt teszi a szerzők irodalma, egyszerűbben, hatásosabban és erotikusabban, mint „Isten szónoka”. Schiller éppen arra a helyre állítja a maga „színházát mint morális intézményt”, amelyet a hagyomány a vallásnak szánt. Mivel „az emberek nagyobbik része számára a vallás megszűnik”, szükség van az irodalomra, hogy kiegészítse vagy leváltassa a régi törvényt. A törvények negatívak: csak tiltanak; az irodalomnak pozitív hatásai vannak: ahelyett, hogy a vágyakat és a „hajlamokat” „csupán lefegyverezné”, „magasabb tervek eszközeiként is felhasználni” igyekszik őket. A törvények szerények: csupán megítélik a tetteket; az irodalom eléri vagy feltalálja magát az individuumot, mert megítélhetősége „az emberi szív [...] leghalkabb rezdüléseiig” hatol.⁷⁹

Ha tehát a könyv médiatechnikai szempontból – Friedrich Schlegellel vagy Nietzschevel szólva – mindenkinek és senkinek sem szól, akkor a Goethe-kor irodalma azt szimulálja, hogy általában véve mindenkinek *éskülön-különmindenkinek* szól.⁸⁰ Ezt a trükköt a szerző szerelme (genitivus subiectivus és obiectivus) teszi lehetővé. Bettina Brentano egészen a haláláig nem tapasztalta meg, hogy mit jelent a papíron levő „képe” felé „igyekezni” és hinni, „hogy ebbe a nyomtatba nem illik más, csak én”. Goethe ugyanis küldött neki egy rejtvényformában írt szerelmes verset, amely kapcsán a „megelégedettségig találgathatott”.⁸¹ Így felbátorítva Bettina a „szerelmet” és „jutalmát” találta megírva Goethe minden sorában. Szerencséjére Bettina csak a rejtvény megfejtését nem találta ki: egy másik nő, Goethe álmai szerelmének a családneve volt az.⁸² Efféle *circulus vitiosus* vagy (magyarul) efféle ördögi kör a hermeneutika; és ha Heidegger azt kutatta, hogyan lehet az, hogy „megfelelően lépünk bele”,⁸³ akkor most az a kérdés tűnik sürgetőbbnek, hogy aki egyszer belépett egybe, kiléphet-e belőle valaha.

Mert a kört úgy konstruálták, hogy az olvasó belépéskor maga is íróvá lesz, tehát további olvasókat von maga után. „A zseni alkotta műalkotásoknak az a sajátossága, hogy újra felébresztik és kiképezik a zsenit ott, ahol az esetleg el van temetve” – hangzik ennek a hógolyóeffektusnak egy kortársi megfogalmazása.⁸⁴ Ez történik Bettina Brentanóval, amikor szerelmesen és rosszul értelmezi Goethe verseit, és értelmezését szerelmével együtt könyv formájában hozza nyilvánosságra. Ez történik E. T. A. Hoffmann hősével, egy Anselmus nevű egyetemistával az *Arany virágcserepben*. Kéziratok másolását vállalja el egy

⁷⁹ Friedrich SCHILLER, *A színház mint morális intézmény* = Uő, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, ford. PAPP Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2005, 13, 12.

⁸⁰ Vö. Heinrich BOSSE, *Von dem Gedankenkommerz* (megjelenés előtt).

⁸¹ GOETHE – BRENTANO, *Briefwechsel*, 156. és 163. Lehetséges, hogy Bettina Brentano átköltötte Goethe kísérőlevelét a levelezés szerkesztésekor; a *Scharade* című szonett elküldésének tényét még az apologetikus Goethe-kutatók sem vitatják.

⁸² A szonett feloldása (Minna) Herzlieb.

⁸³ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VÁJDA Mihály et al., Osiris, Budapest, 2001, 183. Persze később és Gadamerrel éppen ellentétben a Wittgensteint idéző Heidegger azt a feladatot adta a hermeneutikának, hogy egy zártnak tűnő teremben megtalálja a kifelé vezető ajtót. Vö. Martin HEIDEGGER – Eugen FINK, Klostermann, *Heraklit*, Frankfurt am Main, 1970, 31.

⁸⁴ Johann Adam BERGK, *Die Kunst, Bücher zu lesen. Nebst Bemerkungen über Schriften und Schriftsteller*, Hempel, Jena, 1799, 133.

idős levéltárosnál. Először minden úgy megy, mint a középkori másolóknál: Anselmusnak olyan szöveget kell leírnia, amelynek hieroglifaszerű írásjelei számára ismeretlenek. Modern olvasóként kétségbe ejti a régimódi feladat, és inkább a jelek mögött keresi az egyéni értelmet. És valóban: Anselmus, „mintha lelke mélyéről” érezné,⁸⁵ hogy az olvashatatlan szöveg róla magáról és álmai szerelméről, a levéltáros lányáról szól. Az effajta hermeneutikának önbeteljesítő ereje van: vizuális hallucináció formájában tüstént megjelenik a szerelme, és elmeséli az egyetemistának kettejük titkos történetét. Amikor visszatér ebből az önkívületből, Anselmus döbbenetesen veszi észre, hogy az odaadó figyelem vagy hallucináció vagy csókok közepette öntudatlanul már el is végezte az egész írásmunkát, és hogy a hieroglifák egyeznek szerelmének szóbeli elbeszélésével.⁸⁶ Az idegen jelek és a szeretett hang, az ősrégi könyv és a saját lelki szerelmi történet egybeesése után Anselmus megérett rá, hogy költőként vonuljon be a költészet világába. Megtanult szerelemből és szerelméről írni. Az elbeszélő Hoffmann számára nincs más hátra, mint hogy meghívja olvasóit a hős utánzására.⁸⁷

Az arany virágcserep jogosan nevezhető „újkori mesének”. A hallucináció és a szerelem épp olyan mesebeli, mint történetileg egzakt módon állítja elő az újkori mesebeli lényt: a szerzőt. Az írás és az olvasás elveszítik fáradságos és külsőleges mivoltukat, mert beszéddé és hallássá válnak; a hallás és a beszéd elveszítik mindazt, ami minden fonocentrizmus mellett bennük még külsőlegességgnek nevezhető, mert akusztikus és verbális hallucinációvá válnak. Így tehát Schiller pentametera – „Mert ha a szív szava *szól*, már nem a *szív* szava *szól*”⁸⁸ – már nem csak idézhető, hanem haszonelvű felhasználások is következnek belőle. A diskurzus semlegesítését, amelyet maga a hős esetében a szerelem vitt véghez, a hős szerzőjénél az alkohol nevű drog veszi át. Egy puncccsal teli „arany edény”⁸⁹ bírja rá az elbeszélőt arra, hogy Anselmust és szerelmét hallucinálja, ahogyan a költők Atlantisz nevű országában szerelemben egyesülve élnek, míg aztán legvégül megtalálja ezt a „jelenést”, „amint minden szertefoszlott a ködben, az ibolyaszínű asztalon heverő papíron [...] világosan és szemmel láthatóan saját kézírásommal lejegyezve”.⁹⁰ A mámor elfeledteti a szótagokat a képek kedvéért ahelyett, hogy mint korábban, a „képek és a szótagok tánca” lenne, és lejegyzésüket olyan játékká változtatja, amelyet a kéz magától művel, amikor a hallucináló elég mélyre hatol a lelkében. Így oldja fel az ember pszichológiája a nyelv testét. Az írás bensővé tétele következtében létrejön az elbeszélt és az elbeszélő szerző. *Az arany virágcserep* Közép-Európa végre lezárult alfabetizálásának sikeréről szóló jelentés.

A Goethe-kor előtti ábécés könyvek egyszerűen betűkből, fametszetekből és keresztény imákból álltak, amelyek mindegyikét kívülről kellett megtanulni – szükség

⁸⁵ [E.T.A. HOFFMANN, *Az arany virágcserep*, ford. HORVÁTH Géza, Európa, Budapest, 2011, 58.]

⁸⁶ Hoffmann, *Az arany virágcserep*, 69. skk.

⁸⁷ *Ua.*, 33.

⁸⁸ [Friedrich SCHILLER, *Nyelv = Uő, Versei*, ford. EÖRSI István, Európa, Budapest, 1977, 163. („*Spricht die Seele, so spricht, ach! schon die Seele nicht mehr.*” Szó szerinti fordításban: „Ha *beszél* a lélek, ó, már nem a *lélek* beszél.”)]

⁸⁹ [A regény címe (*Der goldene Topf*) szó szerinti fordítása „arany edény”.]

⁹⁰ Hoffmann, *Az arany virágcserep*, 111–112.

esetén némi verésből álló segédlettel. A Goethe-korban az olvasókönyveket – ahogyan az olvasókönyv-szerző Campe ígéri – „mindenféle nyalánksággal” körítik. A kisgyermek Ludwig Tieck számára – mintha csak tanulmányozta volna Pestalozzit – ez a nyalánkság az anya. A később költővé vált kisgyermek első biográfusa elmondhatja: „Anyja ölében tanulta meg a betűket, annál is gyorsabban, minthogy a fantáziája segítette. A betűk mintha éltek volna, mindenféle vidám alakokká változtak. A fiúcska alig négyévesen már tudott olvasni.”⁹¹ És ahogy az anya, úgy az iskola. Egy 1793-as *Új képes ABC (Neues Bilder-ABC)* ezt az egyetlen célt követi és hirdeti:

Ohne Schwierigkeit und Schmerz
Dich in unsre Bücherwelt,
Die so manchen Schatz enthält,
Angenehm hineinzuführen,
Und dein weiches, zartes Herz
Früh mit Tugenden zu zieren.⁹²

Ez a célkitűzés természetesen épp annyira emberbarát, mint amennyire komikus: a gyermeknek, hogy egyáltalán befogadja a vigasztaló üzenetet, hogy újabban fájdalommentesen kell őt alfabetizálni, már alfabetizálnak kell lennie. Semmilyen trükk nem szüntetheti meg tehát a kulturalizálás erőszakosságát; és a nők erre gyorsan rá is jöttek. „Annyira drága kis állatka – írja Franziska Reventlow a gyermekéről –, miért kell őt és magamat az átkozott tanulással kínoznom. Botorság, hogy játszva lehet művelni, egy normális gyermek számára ez mindig kínlás.”⁹³ Ezért kellett a humanizmusnak 1800 körül más eszközökhöz nyúlnia, mint csupán az iskoláskönyv-reformhoz. Ahhoz, hogy szeretettel író férfiakat állítsanak elő, és az egyetemista Anselmus „lágy, friss szívét” „nehézség és fájdalom nélkül vezessék be könyveink világába”, az írást akusztikus hallucinálássá dematerializálták, és a szerzőséget a szerelem „nyalánkságával” édesítették. A ma bevett recepciókutatás identifikatorikusnak nevezné az olyan írást és olvasást, amely mindig csak a saját individualitást fedezi fel a papíron. Csakhogy ez a beszélés történetének ártalmatlanítása volna. Mert nem az égből pottyant a különös képesség, hogy a könyveket már ne szó szerint értsük, hanem a szívünkbe vegyük. Először létre kellett hozni magát a lelket mint az identifikációk instanciáját. Pontosan ezt tették az új szexualitások: Lichtenberg családi archívumában a szülői szeretet és a szülők szeretete; Bettina Brentano Goethe-kultuszában a szerző szerelme és a szerző iránt érzett szerelem;

⁹¹ Ludwig KÖPKE, *Ludwig Tieck. Erinnerungen aus dem Leben des Dichters, nach dessen mündlichen und schriftlichen Mitteilungen*, I., Leipzig, 1855, utánnomás: Darmstadt, 1970, 14.

⁹² Carl Friedrich SPLITTEGAR, *Neues Bilder-ABC*, Berlin – Stralsund, 1793. Dietrich Leube nyomán idézi Campe az utószavában (Joachim Heinrich CAMPE, *Bilder-ABEZE*, utánnomás, Frankfurt am Main, 1975, 73). Erich Kleinschmidt (Freiburg) utalása nyomán. [Nyersfordításban: „hogy minden nehézség és fájdalom / nélkül, kellemesen vezessünk be téged / könyveink világába, / amely annyi kincset rejtget, / és hogy lágy, friss szívedet / már korán díszítsük erényekkel.”]

⁹³ *Tagebücher 1895–1910*, München, 1971, 388. – Ezért is Gabriele Fladénak tartozom köszönettel.

Hoffmann modern meséjében az olvasó szerelme és az olvasó iránt érzett szerelem. E szexualitások mindegyikében az a közös, hogy kölcsönösek. „Az érzelmek mindig kölcsönösek”⁹⁴ – mondta Lacan. Abból az egyszerű okból kifolyólag, mert a lélek a tükörben keletkezik. Azt a tükröt, amelyet a beszédek terén tartottak a testek elé, szerzőnek nevezték.

Nietzsche szünteti meg elsőként a szerzőség és a szerelem történeti csatolását – még hozzá egy excesszus által. Nietzsche nem várja meg olvasói szerelmi vallomásait, hogy ő nagy szerző; rögtön ő maga teszi fel és válaszolja meg a kérdést, hogy „miért írok én olyan jó könyveket”. Válasza: „ismerem a nőket”.⁹⁵ Ez az ismeret kizárja a „széplelkek” szeretetét az olvasásból és az írásból, mert – Nietzsche szerint – ez az ismeret az a stratégiai tudás, amellyel a ragadozók – férfiak és nők – bírnak egymásról.

A ragadozóknak azonban nem a belátások vagy az ismeretek fontosak. Nietzsche büszke mondata maga is csak bevetés a nemek közti harc játékában, a spirál csavarodása még a szerelmen is túlra, cselfogás, némi elrettentő stratégia.⁹⁶ Rögtön utána ugyanis ez áll: „Szerencsére nem hagyom széjjelszagatni magam: a tökéletes asszony ugyanis szétmarcangol, ha szeret... ismerem ezeket a szeretetreméltó menádokat...”⁹⁷ Tehát az egész magamutogatás, ami az *Ecce homo* című könyvnek mind a címében, mind a tartalmában a szerző vágyának szolgálatában áll, hogy ne szaggassák szét, mint egy szeretőt, és ne szeressék úgy, mint egy szentet (tehát Goethe és Werther óta: mint egy szerzőt). „Rettegek, hogy egy napon *szentté* avatnak: érthető tehát, hogy még *időben* megírom ezt a könyvet, nehogy garázdaságot követhessenek el ellenem... Nem akarok szent lenni, akkor már inkább legyek paprikajancsi... Talán az is vagyok...”⁹⁸

Az „ismerem a nőket” mondat ennél fogva a paprikajancsi mondata. Csak amikor Nietzsche már nem „Nietzsche”-ként ír alá, és a szerzőségi excesszust már nem űzi az „ecce homo” blaszfémiajáig, hanem egyszerűen megelégedik a kereszténységről és a könyvnyomtatásról, akkor kezd beszélni belőle a „*rettenetes igazság*”, amelyet a paprikajancsinak tulajdonított.⁹⁹ Ez áll egy Cosima Wagnernek írt képeslapon az úgynevezett torinói összeomlás idejéből, amikor az exprofesszor konflislovakat ölelt át, és ő volt a kor összes bűnözője:

„Ariadné, szeretlek. Dionüszosz.”¹⁰⁰

⁹⁴ A mondat kontextusa: „Már jó ideje, óvatosan felvezettem, hogy az érzelmek kölcsönösek. Azért, hogy most visszautalhasak rá: – *És akkor, és akkor, mi van, ha a szerelem, a szerelem, mindig kölcsönös? – Hát persze, hát persze.* Hisz éppen ezért találták fel a tudattalant – hogy megértsük, hogy az emberi vágy a Másik vágya, és hogy a szerelem, amennyiben szenvedély, lehet, hogy nem tud a vágyról, de mégis teljes teret enged neki.” (Jacques LACAN, *Le séminaire*, XX., Encore, Paris, 11.)

⁹⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá ami*, 64.

⁹⁶ André Glucksmann tanított meg bennünket arra, hogy Nietzschét a lebeszélés gondolkodójaként olvassuk. Vö. Uő, *Les maîtres penseurs*, 257-281.

⁹⁷ NIETZSCHE, *Ecce homo*, 64.

⁹⁸ *Uo.*, 128.

⁹⁹ *Uo.*

¹⁰⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Werke*, III., 1350.

Az ismeret helyébe a szerelem lép, a családnévvel való aláírás helyébe egy isten, aki nem gondol semmi másra, mint hogy eltörölje a „polgári neveket”, és „tökéletesen elfeledtesse” a „polgári múltat”;¹⁰¹ a vágy helyébe, hogy ne tépjék őt szét, Dionüszosz Zagreusz, a széttépett test mítosza lép.

A szerzőség excesszusa – szerelmi kicsapongás; „ismerem a nőket” – szétdarabolt isten a nevem –: ahogy Nietzsche ír, abban a szerzőség és a szerelem minden kihágása talány-nyá [Rätselschrift] fonódik össze, amely feladatként áll előttünk. Ezért aztán – miközben a szerző-funkció abban áll, hogy a beszédek névtelen mormolása alá helyezzen egy élettörténetet – az életrajzától sem kaphatunk eligazítást: az örület csúcsa volt, amikor Nietzsche szerzőként lépett fel, vagy a szerzőség csúcsa, hogy Nietzsche örülteként lépett fel?

Az én és tükörképe, a szerzők és az olvasók közötti szerelem hosszú ideig, egy teljes évszázadon keresztül számúzta a vágyat és a hatalmat az irodalmi diskurzusokból. „Dionüszosz” aláírással vonulnak be újra egy olcsó torinói képeslapon, 1889 január elején. Végülis melyik tükör foghatná be Dionüszosz, a szétdarabolások szétdarabolt istene és Ariadné, a labirintus úrnője közti játékot?

Azokban a napokban véget ért egy korszak. Azóta tudjuk: a klasszikus-romantikus irodalom a beszélés és a testek kalandjában nem szerelmi házasság volt, amely önszántukból hozta volna össze a betűket és a testrészeket, hanem a kezelésük [Handhabung] számos, felbukkant és eltűnt technikájának az egyike. Nincs már okunk rá, hogy a szociáldemokrata emberszeretet nevében küzdjünk a szerző mítosza ellen, és Mindenki szerzőségét vagy nagykorúságát helyezzük szembe az istenhez hasonlatos zsenivel vagy a ragyogó költőfejedelemmel. Hagyjuk a 19. századot feuerbachi álmával, hogy visszanyerjük az emberiségnek az égboltra pazarolt istenképeit; felejtjük el a negyedik Feuerbach-tézist a benne feltett kérdéssel együtt, hogy miként kerültek az istenek arra az égboltra. Mert eközben az égbolt „tükrörré változik át, amely rideggé vált az évszázadok óta tartó kérdezéstől, amely elfelejti, hogy egyszerűen kék”.¹⁰² Az ég egyszerű kékje alatt lehetségesek a véletlenek: testrészek és testjelek, nők és férfiak között. Az alfabetizmusunkat előntő új médiumok egyike egy olyan könyvek könyvéről énekel, amely saját felszámolására szólít fel. Így szól a dal:

And we read in pleasant bibles
That are bound in blood and skin,
That the wilderness is gathering all
Its children back again.¹⁰³

Fordította: Zsellér Anna

¹⁰¹ Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, ford. KERTÉSZ Imre, Kriterion–Polis, Bukarest–Kolozsvár, 1994, 93. [A fordítást módosítottam.]

¹⁰² HUBER, *I.m.*, 88.

¹⁰³ Leonard Cohen: Last year's man. Nyersfordításban: „És kellemes bibliákban, / amelyek vérbe és bőrbe vannak kötve, / olvassuk, hogy a vadon újra / összegyűjti minden gyermekét.”

Rockzene – visszaélés a hadfelszereléssel

Nietzsche, aki elég kortárs fiziológust olvasott ahhoz, hogy megalapítsa a vidám tudományt, ezen a címen *A költészet eredetéről* is írt. Utilitarista és közelebbről médiatechnikai gúnnyal szállt szembe a „fantasztikum szerelmeseivel”, akik szerint a költészet és közelebbről a líra mint a „beszédnek ez a ritmizálása” „a közlemény érthetőségét inkább gátolja, mint segíti”, akik tehát „mintegy kigúnyolva minden hasznos célszerűséget” látszanak felvonultatni ezeket. Ahogyan *A vidám tudomány* fogalmaz:

Azokban a régi időkben, amikor a költészet megszületett, az embereknek igenis a hasznosságon, mégpedig egy roppant fontos hasznon járt az eszük – akkoriban, amikor a ritmust engedték behatolni a beszédbe, azt az erőt, amely újrendezi a mondat minden atomját, amely kiválasztja a szavakat, a gondolatokat pedig át-színezi, sötétebbé, idegenebbé, távolibbá teszi: bizony, ezen a *babonás hasznosságon* járt az eszük! A ritmus segítségével az isteneket kegyesebb hajlandóságra lehetett bírni az emberek ügyei iránt, miután rájöttek, hogy az ember a verset jobban megőrzi emlékezetében, mint a kötetlen beszédet; továbbá úgy gondolták, hogy a ritmikus tiktak által nagyobb távolságban is hallhatóak lesznek, tehát a ritmizált ima bizonyára közelebb jut az istenek füléhez. Mindenekelőtt azonban annak az elemi hatásnak a hasznát akarták kiaknázni, amely az embert a zene hallatán keríti hatalmába: a ritmus kényszer; lebírhatatlan kedvet támaszt az emberben, hogy engedjen, maga is bekapcsolódjon, s nem csupán a léptek, a lélek is követi az ütemet – sőt talán, így gondolták, az istenek lelke is! Megkísérelték tehát a ritmussal *kényszeríteni* az isteneket, bizonyos erőszakot tenni rajtuk: a költészetet mágikus hurokként vetették az istenek nyakába.¹

„I want to tell you about Texas Radio and the Big Beat”,² hirdeti majd Jim Morrison kilencven évvel Nietzsche után az utolsó lemezén – annak az együttesnek a fronténeseként, amelyet nem alaptalanul hívtak *The Doors*-nak, hiszen ez az együttes is az emberen túli emberhez vezető ajtókat akarta kitárni. Amiről Nietzsche és a rockzenészek

¹ Friedrich NIETZSCHE, *A vidám tudomány* („la gaya scienza”), ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap, Budapest, 1997, 110–111.

² [„A Texas Rádióról és a Big Beatről akarok mesélni.”]

beszélnek, pontosan ugyanaz, mert a médiatechnika képezi közös történeti a priorijukat. A művészetek *A vidám tudomány* óta vetik le régi nevüket, amely az úgynevezett ember képességévé nyilvánította őket; hírközlő technikákká válnak, és semmi mássá. Éppen azért, mert Nietzsche elemzése hallhatóan nem hisz az istenekben, tűnnek el az adók és a vevők, tehát az istenek és az emberek, a maguk üzeneteivel a médium és csatornája előtt. Nietzsche, aki aligha véletlenül vált gépesített, nevezetesen írógéppel író filozófussá a többit megelőzve,³ a görög líra kapcsán csupán a tárolás és a hírek átvitelének egy-egy eljárását írja le – először is azt a mnemotechnikát, amely a sorokat felejthetetlené teszi, mint a próza, másodszor pedig a diskurzus kanalizálását, amely e sorokat nagyobb távolságokra is elszállítja. Hiszen oly feledékeny az ember, az istenek meg annyira rosszul hallanak.

Híreket tárolni és híreket továbbítani tudni anélkül, hogy olyan homályos adottságokhoz kelljen visszanyúlni, mint az ember szelleme vagy lelke: pontosan ebben állnak a médiumok. A görögök „ritmikus tiktak”-jában természetesen – ha követjük Nietzsche elemzését – az embereknek és az isteneknek is a fülükkel, az emlékezetükkel és a lábukkal kellett olyan apparatúrákat helyettesíteniük, amelyek felfedezése még váratott magára. A testek olyan áramkör interfészeivé váltak, amely a környezetükhöz csatolta őket. Közismert, hogy a ritmikus tiktak az ókori időmértékes vers esetén egyáltalán nem követett semmiféle értelmet, nem úgy, ahogy a modern európai líra minőségi hangsúlyát uralja a szó jelentésén keresztül:⁴ a verslábát, annak tárolását és átvitelét biztosítandó, nagyon egyszerű és fiziológiai módon csatolta a táncosok lábához. Ezért veszett el teljesen ez a ritmus is, amely valaha szétválaszthatatlanul összekötötte a lírát és a zenét. A hűsből levő tároló- és átviteli berendezések nem tartósabbak nála.

Ám mindez visszatér a mai elektromos médiumokkal, talán azért, mert az istenek egyáltalán nem tudnak elmúlni. Irodalom és zene szétválasztása, amin az európai kultúra, következképp irodalomtudományunk is nyugodott, újra eltűnik, hogy olyan dolognak csináljon helyet, amelynek Nietzsche után szabadon *A költészet végéről* címet adhatnánk. A *Texas Radio and the Big Beat* az a „mágikus hurok”, amelyet az új istenek vetnek az emberek vagy a hallgatók nyakába.

A rockzene, napjaink valóban létező lírája, fel van szerelve egy világhatalom minden attribútumával: nem lehet előle elmenekülni, kívülről lehet tudni és mindenütt jelen van – a kávéházi pianótól a szubszonikus diszkóbeli fortéig.

A világhatalom megragadása tudvalevőleg két lépésben történt: először a tárolás, majd az átvitel technikáját kellett elvenni az emberektől, a hagyományos irodalom interfészeitől, és gépekbe áthelyezni. Az első lépést Edison tette meg, amikor 1877-ben bemutatta fonográfjának prototípusát. A sztaniolhenger, majd tíz évvel később a Berliner-féle modernbb

³ A részleteket lásd Friedrich KITTLER, *Grammophon, Film, Typewriter*, Brinkmann & Bose, Berlin, 1986, 293–310.

⁴ Vö. Thrasybulos GEORGIADIS, *Sprache als Rhythmus = Sprache und Wirklichkeit. Essays*, München, 1967, 224–244.

hanglemez – amely a tömeges előállíthatóságért persze azzal fizetett, hogy a fonográfól eltérően maguk a fogyasztók játszhatták le – elvették az emberektől a szavak és hangok emlékezetét. Amikor Ernst von Wildenbruch feltehetőleg az első német íróként 1897-ben megírta és egyben hangtölcserbe mondta *Hangja fonografikus felvételének* [*Für die phonographische Aufnahme seiner Stimme*] című versét, teljesen nyitva maradt a kérdés, hogy ennek a lírának miért van még egyáltalán rímje és mértéke. Hiszen Nietzsche éppen megjelentetett elemzése után mindkettő csak annak a mnemotechnikának vagy tárolásnak a technikája volt, amelyet az apparátus sokkal jobban elvégzett tekintet nélkül a jó hangzásra, a ritmusra vagy éppen a jelentésre.

Ebben a helyzetben az íróknak csak egy lehetőségük maradt – amennyiben nem álltak át a hanglemez oldalára, mint Wildenbruch és az összes utána következő dalszerző –, hogy technikailag optimalizálják a régi médiumukat, az írást, úgy, ahogy azt Edison fonográfja tette az akusztikai médium, valamint Edison kinetoszkópja, minden mozivetítógép előfutára, az optikai médium számára. És lám: az ezzel egyidejűleg kifejlesztett írógép tényleg megengedte, hogy azt, ami az írásban szimbolikus, egészen úgy tárolják, mint azt, ami a zajokban valós, vagy azt, ami a játékfilmek doppelgängerkedéseiben imaginárius.⁵ Mallarméval és Stefan Georgéval kezdetét vehette a modern irodalom, ez a különleges szórakozás betűfetisizistáktól betűfetisizistáknak.

Ám az írás és a könyv a felirattól eltérően nem csak tároló-, hanem átviteli médiumok is, amelyek mértéktartó munkafrekvenciáját megvetni csak mi tanultuk meg. Hogy viszont a Tóra és a Korán, a két nomád nép szentségei, hajdanán hordozható volt, tette lehetővé győzelmüket Görögország istenei felett. Mert nehezen hagyja el a helyet – például saját istenszobrának templomát – az, ki az eredet közelében lakozik.

A birodalmak ezzel szemben, ahogyan Harold Innis megmutatta a *Birodalom és kommunikációban* [*Empire and Communications*], nem csupán olyan tároló berendezésekkel, mint amilyenek a szobrok, a feliratok vagy a hangjegyek, kell manipulálniuk az időt; egyúttal átviteli technikákkal kell legyőzniük a helyet és a teret. Ahogy korábban Görögországban a rossz postai összeköttetéseiről volt híres, úgy hiányzott a médiumok 1890-es évekbeli *Gründerzeit*jának új tárolói számára a megfelelő átviteli technika. Csak a telegráfia és a telefónia állt készen, hogy a jeleket elektromos, azaz felülmúlhatatlan sebességgel továbbítsák. Az egyik azt közvetítette, ami a különbözőség és gazdaságosság szerint nemzetközileg optimalizált írásban, abban a morzekódban volt szimbolikus, amely jóval Saussure előtt gyakorlativá tette a strukturalizmust; a másik ugyan egészen úgy tudta átvinni azt, ami a sztochasztikus zajokban valós – és nem csak a nyelv vagy a zene kódolt különbségeit –, mint Edison fonográfja; de mindkettőt, a távírókat ugyanúgy, mint a telefont, csak kábellel, tehát anyaggal, lehetett kapcsolni.

⁵ Vö. KITTLER, *Grammophon, Film, Typewriter*, 320–334.

A budapesti mérnökök vagy a londoni vállalkozók, akik a kilencvenes évek végén már külön tarifáért hanglemezzét szállítottak az telefonelőfizetőknek (Viktória királynő palotájába is), jobbára a kábelezés állásától függtek. Amikor a Maxwell-egyenletek már elméletileg előfeltételezték az elektromágneses hullámokat és ezzel a drótnélküli átvitelt, még mindig fennállt egy gyakorlati határ: minden rendelkezésre álló, a fiziológia és a médiumok alkotta környezet, az akusztika és az elektromosság közötti átalakító alacsonyfrekvenciás technika volt. A hullámok szabad terjedése viszont csak harmincezer Hertz fölött kezdődik. Bár az 1878-as szénmikrofon, amely jóval túltett Bell vele egyidős telefonvevőjén, hallhatóvá tudta tenni egy légy lábait, amikor azok Nietzsche verslábelmélete után szabadon végigszaladtak a membránon –: alacsonyfrekvenciás erősítés volt ez, amelynek maradandó emlékévé a sztereofon légy vált a Pink Floyd *Ummagumma* című albumán. A rádió technikai alapfeltételeit azonban, a magasfrekvencián is működő erősítést és oszcillálást, először von Lieben és de Forest alkotta meg a rádiócsővel. Az 1906-os rádiócső jóval tranzisztoraink és chipjeink előtt oldotta meg a problémát, amelyet Pynchon a *Súlyszivárvány*ban az aktuális évszázad elementáris problémájának nevezett: a tetszőleges nagyságú és tetszőlegesen gyors energiák és információk energiamentes, azaz tökéletes vezérlését.⁶

Azóta lehetséges a rádió, nem csak elviekben, ahogyan Hertz, Marconi és Braun óta, hanem a gyakorlatban és tömeggyártásban is. Reginald A. Fessenden 1909 karácsony estéjén állítólag drótnélküli férfibeszéddel és női versmondással (ebben a sorrendben és ebben a nemek szerinti leosztásban) szórakoztatta a Massachusetts állambeli Brants Rockból az első rádióhallgató tömegeket, akik az adott körülmények között természetesen csak a Marconi által felszerelt hajók rádiósaiból álltak nyolcvan kilométeres körzetben. Más források szerint nagyon karácsonyi módon még hanglemezzről is leadtak egy felvételt, Händel *Messias*ából, mintegy bizonyítandó, hogy egy médium tartalma mindig és szigorúan McLuhan szerint egy másik médium: az írógép esetében a kézírás, a játékfilm esetében a regény, a gramofon esetében a hang, a szórakoztató rádió esetében pedig éppen a hanglemezipar.

A rádiócsövek tömeggyártása viszont nem Händel *Messiasa* vagy Caruso áriái miatt folyt, melyeket Slaby professzor a berlini műszaki egyetemről 1904-ben, tehát közvetlenül Caruso akusztikus megörökítése után, Vilmos császár parancsára Potsdamból Charlottenburg felé adott le.⁷ Hogy az összes ipari ország, ahogy Blair őrnagy az US Signal Corps-tól fogalmazott, „öntötte a pénzt és az energiát a tudományos rádiókutatásba”, és „a legnagyobb elért javításként” „érzékenyebb erősítők fejlesztését erőltették

⁶ Vö. Thomas PYNCHON, *Gravity's Rainbow, Die Enden der Parabel*, Reinbek, 1981, 361f. [*Súlyszivárvány*, ford. SZÉKY János, Magvető, Budapest, 2009.]

⁷ Vö. Adolf SLABY, *Entdeckungsfahrten in den elektrischen Ozean. Gemeinverständliche Vorträge*, Leonhard Simion, Berlin, 1911⁵, 340–344.

vákuumcsövek használatával”,⁸ annak egyetlen oka volt: az első világháború. A három új fegyverrendszernek – a földön, a levegőben és a vízen – éppen arra az energia és anyagmentes vezérlésre volt szüksége, melyet a német vezérkari főnök, Alfred Graf von Schlieffen már 1909-ben a *Háború a jelenben [Krieg in der Gegenwart]* címmel írt le vagy teremtett meg az írásával:

Bármilyen nagyok is legyenek a csatamezők, olyannyira keveset nyújtanak majd a szemnek. Semmi sem látható a széles pusztaságon. Semmiféle Napóleon, csillagó kíséretének gyűrűjében, nem áll meg egy magaslaton. Még a legjobb távcsővel sem látna túl sokat. Lova a számtalan üteg könnyen eltalálható célja lenne. A hadvezér jóval hátrébb található egy házban, tágas irodákkal, melyekben kéznél van a drót- és rádiótávíró, a távbeszélő- és jelzőkészülék, és ahol seregnyi, a leghosszabb utakra felkészített gépjármű és motorkerékpár várja a parancsot. A széles asztalnál kényelmes széken ülő modern Nagy Sándor előtt ott van egyetlen térképen az egész csatamező, onnan táviratozza a gyújtó szavakat, és ott fogadja a hadsereg- és hadtestparancsnokok, a rögzített hőlégballonok és irányítható léghajók jelentéseit, melyek az egész arcvonal mentén figyelik az ellenség mozgásait.⁹

Két évvel később, 1911-ben Schlieffen jövődőlését tettei követték: a híradás- és közlekedésügy legfőbb katonai hatóságaként, tehát mintha csak azt bizonyítandó, hogy a háború motorizálása és villamosítása egybeesik, létrehozta a katonai közlekedésügy önálló főfelügyelőségét. Ennek szolgálatában állt minden és mindenki, ami és aki az eljövendő rádióon dolgozott: Németország összes rádiósától kezdve egészen a kifejezetten a sereg számára alapított Telefunken nevű rádiós vállalatig. A drótnélküli telefonía nélkül az első világháború új fegyverrendszerei vakok maradtak volna: ahogyan a tengeren a tengeralattjáróknak és a levegőben a kétfedelű repülőgépeknek, 1917-től a páncélosoknak is rádióvezérlésűnek kellett lenniük. Csakhogy antennáik annyira tönkrementek a senkiföldek és lövészárkok drótakadályain, hogy a távbeszélő berendezésről vissza kellett állni a postagalambokra.¹⁰ Ezt először egy bizonyos Guderian – híradós százados az első, vezérezredes a második világháborúban – változtatta meg, olyan későbbi következményekkel, amelyek ma éjjel-nappal szórakoztatnak bennünket.

Még ha az 1917-es kőkorszaki tankok el is kerülték efféle vezérlésüket, a híradós alakulat egyre csak nőtték a lövészárkok mindkét oldalán vagy frontján. A német távíró alakulat 1914. augusztus másodikán, a mozgósítás napján mintegy 800 tisztet és 25 000 fő legénységet

⁸ William R. BLAIR, *Army Radio in Peace and War = Radio (The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, a CXLI. kötet kiegészítése, Philadelphia)*, szerk. Irwin STEWAET, 87.

⁹ Idézi *Deutsches Soldatentum*, szerk. Johannes ULRICH, Kröner, Stuttgart, 1941, 266 skk.

¹⁰ Vö. Ernst VOLCKHEIM, *Die deutschen Kampfwagen im Weltkrieg*, Berlin, 14. (A Militär-Wochenblatt 107. évfolyamának 2. melléklete.)

számlált. 1918. novemberében, a leszereléskor, ezzel szemben 4381 tiszt tért vissza 185 000 fő legénység élén a legyőzött birodalomba:¹¹ egyetlen másik fegyvernem sem ért el ekkorra növekedést – aminek kései következménye a hétköznapi civil rádiózás lett.

Mert először is: a lövészárkokban levő állásaikban a százezernyi rádiós szórakozást akart. Számtalan adó és vevő állt rendelkezésre; tehát kezdetét vehette a rádiózás mint „visszaélés a hadfelszereléssel”. Von Wedel tábornok, a következő világháború Wehrmacht-propagandafőnökének szavaival:

Hogy már az olyan újkoribb berendezések, mint a rádió előrevetették árnyékukat, már abból következik, hogy a híradós alakulat egyik tisztje, a birodalmi postaminisztérium későbbi államtitkára [és a német civil rádiózás megteremtője – F. K.], Dr. Hans Bredow, 1917 májusától augusztusáig az észak-franciaországi Rethel egész frontszakaszán olyan rádióprogramot sugárzott egy primitív csöves rádióadóval, melyben hanglemezeket játszottak le és újságcikkeket olvastak be. Ennek hallgatása az egész szakaszon aztán a hadsereg rádiókészülékeivel történt. Az össziker [a propaganda fogalmai szerint – F. K.] azonban oda lett, amikor tudomást szerzett erről egy magasabb parancsnoki állás, és megtiltotta a „visszaélést a hadfelszereléssel” és ezzel minden további zenés és szöveges adás közvetítését!¹²

És másodszor, 1918 novemberében egy világháború véget ért ugyan, de nem a technikai tudás. A leszerelt rádiósok is rádiósok maradtak, mindenekelőtt a „kincstári tulajdon” olyannyira „masszív fosztogatása”¹³ révén, amely még az egy évvel azelőtti zenés visszaélést is meghaladta. Ez elegendő ok volt a Spartacus Szövetség és személyesen Liebknecht számára, hogy a – tervezett forradalomnak alárendelt – központi rádiós tanács alá rendelje mind a 190 000 volt katonai híradóst az összes zsákmányolt eszközzel együtt. Az efféle ijedelmekre vagy központi rádiós tanácsokra 1918 novemberében a hatalmon levők nyelve csak egyetlen szót ismert: „rádiósszellemjárás [Funkerspuk]”.¹⁴ A csúcstechnikát képviselő médiumok egyszerre nem voltak olyan kézbe valók, melyekre nem adta áldását a postai felségjog vagy a vezérkar. Weimari Köztársaságnak vagy rádiósszellemjárásnak hívták az alternatíváját. Ezért kezdődött a szellem kiűzése Ebert és a továbbra is hatékony legfelsőbb katonai vezetés között titkos telefonbeszélgetésekkel, hogy végül mindez a civil rádiózás megteremtésével végződjön.

Ennek már 1923 októberében eljött az ideje. Egy berlini hanglemezcég házából és az egykori naueni katonai adó középhullámú antennáin keresztül újra jött a zene,

¹¹ Minden adatok ebből a ragyogó kutatásából származik: Winfried B. LERG, *Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland. Herkunft und Entwicklung eines publizistischen Mittels*, Frankfurt am Main, 1970².

¹² Hasso von WEDEL, *Die Propagandatruppen der deutschen Wehrmacht*, Neckarmünd, 1962, 12 (Wehrmacht im Kampf, 34.).

¹³ *Berliner Börsen-Courir*, 1923. Idézi LERG, *Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland*, 162.

¹⁴ A. D. Dr. Hans Bredow államtitkár büntetőügyének védőbeszéde, Berlin, 1934. szeptember 5., idézi LERG, *Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland*, 53.

mint hajdan a flandriai sárban: az egyik dal címe *Érezz együtt [Hab Mitleid]* (feltehetőleg a hang minőségével) volt, a másik arról biztosított, *Hogy csak érted dobog a szívem [Daß nur für dich mein Herz erbebt]*. De hogy a hallgatók, pontosabban a hallgató hölgyek ebben a nagy erotikában ne eresszék el a fülük mellett azt, amire az egész rádiós ellenszellemjárást kitalálták, a német rádiópremier végén a III/9-es gyalogsági ezred zenekara eljátszotta a *Deutschland, Deutschland über allest*.¹⁵

Mert a birodalmi posta, miniszterének egy titkos körlevele szerint, a rádión keresztül nem csak „1. a nép legszélesebb körei számára akart a drótnélküli zene, előadások és hasonlók által jó szórakozással és okulással szolgálni”, és nem csak „2. a birodalom számára” akart „új, fontos bevételi forrást teremteni”. Hanem végső soron és elsősorban „olyan útra akart lépni, mely jelentőséggel bírhat az állambiztonság számára”.¹⁶ Amit a civil rádiózás a beépített technikai fogyatékoságainak köszönhetően ugyanis kizárt, az a rádiószellemjárás volt, illetőleg a visszaélés a hadfelszereléssel. A birodalmi haderő nem hiába csak 1923-ban adott zöld rádiójelzést a civil kormányzatnak, amikor Berlin megérte annak a rejtjelezőgépet gyártó részvénytársaságnak az alapítását, amelynek termékei a rádióadások új titkosítási szintjét teremtették meg,¹⁷ és amelyek ellen- vagy dekódoló gépei (a második világháborúban) voltaképpen az első számítógépet. Másképp mondvá akkor teszik először hozzáférhetővé a tömegkommunikációt, amikor már mindent lehet fogyasztani vagy hallani, de semmit lehallgatni. A befogadás, talán még az irodalomszociológia vezérfogalmaként is, csupán eufemizmus a szisztematikusan elzárt vételre [Interzeption]. Hallgassák meg Guglielmo Marconit, a rádióalapító hőst, ahogy órákkal halála után beszél a rádión keresztül a fasiszta Olaszország őrgroffjaként és szenátoraként a mi új, rádió általi fonografikus halhatatlanságunkban:

Bevallom, hogy 42 évvel ezelőtt, amikor Pontecchióban sikerült az első rádióközvetítés, már előre láttam a lehetőséget, hogy elektromos hullámokat továbbítsunk nagy távolságra. De mégsem reménykedtem abban, hogy ennek a nagy elégtételnek az elérésére képesek leszünk, amelyben ma részem van. Mert annak idején valaki – [a „valaki” mint gyakori eufemizmus a meg nem nevezett kormányzati szervre – *F. K.*] – valóban nagy hiányosságot látott a találmányomban: a sugárzott hírek lehetséges elfogását (interception). Ez a hiányosság annyira foglalkoztatott, hogy legfőbb kutatásaim sok évig ennek elhárítására irányultak.

És mégis éppen ezt az effektust használták ki körülbelül 30 évvel később, és lett belőle a rádió – a fogadás (reception) eszköze, mely naponta elér több mint 40 millió hallgatót.¹⁸

¹⁵ Vö. a programmal, *Uo.*, 213.

¹⁶ Dr. Höfle birodalmi postaminiszter, 1923, idézi *Uo.*, 188.

¹⁷ Vö. *Uo.*, 159; és ehhez KITTLER, *Grammophon, Film, Typewriter*, 365–379.

¹⁸ Marconi, idézi Orrin E. DUNLAP jr., *Marconi. The Man and His Wireless*, Macmillan, New York, 1941², 353.

A technikus sztenderdek szerint Marconi „legfőbb kutatásai” természetesen a fából csinált vaskarikára irányultak: a mindenféle ellenséges lehallgatás lehetősége nélküli titkos adóra. Az üres teret mint rádiós médiumok közegét nehezen lehet megszállni. A politikus sztenderdek szerint azonban lehet csinálni fából vaskarikát: például egy tömegrádiót információs tartalom nélkül, tehát olyan eszközt, amely esetében Marconi lehallgathatósági hiányossága maga válik hiányossággá.

Eszerint az igazság csak magában a médiumban lakozhat, nem az üzeneteiben, és ez azt jelenti, hogy a posta és a hanglemezgyártás önmagát reklámozza. Amit az elektromos híradástechnika moduljai és paraméterei maximális kihasználása mellett nyújt, az az autoreferenciális rockzene. Végül is a *Texas Radio and the Big Beat*ben nem a hagyomány valamilyen témáiról van szó, sem a szerelemről vagy a szerzői életrajzról. A dal igazsága azokkal a médiumokkal esik egybe, amelyek meghozták számára a világhatalmat. Persze csak azért, hogy aztán maga is újra egybeessen a rádiózás eredeténél jelen levő katonai-ipari komplexummal. Mert még ha a Stones a *Koldusok bankettje* [*Beggar's Banquet*] szövegét véletlenszerűen csupa újságokból vett címekből állította is össze – a *Szimpátia az ördöggel* [*Sympathy for The Devil*] mégis kimondja, miféle sátánnak, rádiószellemnek vagy szellemhadseregnek köszönhető a zene mint olyan:

I rode a tank,
held a gen'ral's rank,
when the blitzkrieg raged
and the bodies stank.¹⁹

Már az interpretáció szerény eszközeivel is a rockzene, napjaink valóban létező lírájának az eredetére lehet következtetni e sorokból: a villámháború 1939 és 1941 között dúlt. Médiatechnikai innovációi nélkül a hangzás [Sound] továbbra is az az AM- és gőzgéprádióból jövő pép lenne, amelyet az első német rádióadás *Érezz együttje* nevéen is nevezett. Szép szimmetrikusan: ahogy a visszaélés azzal a hadfelszereléssel, amelyet 1917 állóháborúi számára konstruáltak, elvezetett a középhullám monofóniájához, úgy a visszaélés azzal a hadfelszereléssel, amelyet a páncélos hadosztályok, bombázó ezredek és tengeralattjáró rajok által vívott villámháború számára konstruáltak, elvezetett a rockzenéhez.

Az Abbey Road keverőszobája és az összes olyan brit stúdió, amelyek átvezették az amerikai kommerszet a zenei elektronikába, közismerten csak akkor jöttek létre, amikor maguk a zenészek foglalták el keverőpultokat, és véget vetettek a szövegírók és zeneszerzők, rendezők és stúdiótechnikusok régi szétválasztásának. Magnetofon a hangmonatás, hifi technika a felhang felszabadítása, sztereófónia a szimulált terek, szintetizátor

¹⁹ Nyersfordításban: „Tankkal mentem / tábornoki rangban / amikor dúlt a villámháború / és büzlöttek a tetemek.” THE ROLLING STONES, *Beggar's Banquet*, New York, 1959², 4.

és hangkódoló az embereken túli dalok, végül de nem utolsósorban pedig az FM-rádió a tömegközvetítés minősége számára; mindezek nélkül a Beatles összes innovációja köddé vált volna²⁰ – ezen technikák mindegyike a második világháborúra vezethető vissza. Ez – talán még szerencsére – érzékeink mediális bázisa.

Ezért lehet az akták tanulmányozásának kevésbé megszokott eszközeivel a nevén nevezni Mick Jagger villámháborús tábornokát is a maga parancsnoki páncélosában. Az a híradós százados, aki 1914-ben a Marne-i csodából ismerte fel a német hírösszeköttetés gyenge pontjait,²¹ 1934-ben a Katonai Fegyverzeti Hivataltól érkező Gimmler ezredessel ellenőriztette, hogy vajon az ultrarövidhullámokat tényleg fogja-e a harctér minden bokra. A teszt eredménye, minden elfogadott vélemény ellenére, negatív lett. Így tehát Guderian minden egyes Wehrmacht-páncélost felszerelhetett URH-rádióval.²² Az 1917-es postagalambok visszatérhettek a galamdúcbokba: a páncélosok antennáival vette kezdetét az a motorizált és egyben távvezérelt önállóság, mely napjaink autóit megajándékozta egyfelől a népszerű zenét adó URH-val, másfelől – a távvezérlést folytatandó – a közlekedési hírek jelentéseivel.

Még magasabb frekvenciákat, olyanokat, amelyek a háború után a televíziózást hordozták, élt meg (a radaron kívül) az angliai légi csata. Ez a légi csata köztudottan csak akkor kezdődött, mikor a Wehrmacht és a Luftwaffe Belgium és Észak-Franciaország elfoglalása révén már eléggé kibővítették a sztereóbázisukat. Jobbról egy antwerpeni irányjeladó küldött végeérhetetlenül hosszú morzejelet az éterbe, balról – még hozzá pontosan a belga jel szüneteiben – egy Calais-i irányjeladó küldött végeérhetetlenül rövid morzejeleket. A Luftwaffe bombázópilótái fejhallgatót viseltek, és a jobb vagy a bal fülükkel a hangerőből tudták meg, vajon letértek-e a távvezérelt útvonalról. Ez az a pingpong-sztereofónia, amelyet manapság hangszórókból vagy fejhallgatókból minden jobb nappali élvez. De amikor 1940-ben a két morzejel, a ti és a tá egy helynélküli hangban, mintha az agy közepéből jönnének, egybeesett, a pilóta tudta, hogy London vagy Coventry felett repül-e: kioldotta bombaterhét. Fél évre volt szüksége a titkosszolgálat technikai osztályának, hogy egyáltalán kifejlesszék a vevőt az ellenség magasfrekvenciás irányjeladójához. Ezzel aztán fogni és zavarni tudták a jeleiket, sőt szimulálni is, mígnem a bombákat, ahelyett hogy továbbra is városközpontokra hullottak volna, Anglia lankás mezői és széles pusztaságai fölött oldották ki őket.²³

A tengeralttjáró-elhárítás sem működött másként. Röviddel a háború kitörése után a Royal Air Force parti őrségének parancsnoksága egy tökéletes tároló médium, a *ffrr*

²⁰ Vö. Steve CHAPPLE – Reebee GAROFALO, *Wem gehört die Rock Musik? Geschichte und Politik der Musikindustrie*, Rohwohlt, Reinbek, 1980, 121–126.

²¹ Vö. Dermot BRADLEY, *Generaloberst Guderian und die Entstehungsgeschichte des modernen Blitzkrieges*, Osnabrück, 1978, 157 (Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 16.).

²² Vö. Erich FELLGIEBEL – *Meister operativer Nachrichtenverbindungen. Ein Beitrag zur Geschichte der Nachrichtentruppe*, szerk. Karl Heinz WILDHAGEN, Wennigsen – Hannover, 1971, 31.

²³ Vö. Reginald V. JONES, *Most Secret War*, Hamish Hamilton, London, 1978, 60–78.

KITTLER

vagy *full frequency range reproduction* fejlesztésével bízta meg a Decca hanglemezcéget. Először kerültek lemezre briliáns felhangok és nehéz basszusok, de még nem a fogyasztói fül számára. Jövendőbeli Air Force tiszteknek kellett e gyakorlólemezek segítségével megtanulni, hogy miként lehet a motorzaj alapján megkülönböztetni a brit és német tengeralattjárókat.²⁴ A háború utáni, avagy a *Post War Dream* időszakában az *ffrr*-ből, ugyanannak a brit cégnek köszönhetően, egyszerű névváltoztatással lett a kereskedelmi *High Fidelity*.

Tehát mind a hifi, mind a sztereó helymeghatározó eljárásokra vezethetők vissza. A bombázópilóták megtudták, hol tartózkodnak éppen, a tengeralattjáró-vadász pilóták pedig azt, hol van az ellenség. Közben a fogyasztói fül is megtanult elhelyezni minden gitárt két hangszóró hangmezejében, a könyvespolc és fűtőtest között. Két gitár, egy basszusgitár és a dob dolgozik, egy hajó motorzaja, a gőz sziszegése és fúvószene vándorol a szoba falai mentén jobbról balra és vissza, miközben egy brit hang, amelyet mindannyian ismernek, elénekli a történelmi igazságot:

In the town where I was born,
Lived a man who sailed to sea,
And he told us of his life,
In the land of submarines.

So we sailed on to the sun,
Till we found a sea of green,
And we lived beneath the waves,
In our yellow submarine.²⁵

Az efféle dalok dekódolása elemi feladat. Szülővárosként csak Liverpool jöhet szóba, elbeszélőként csak olyan férfi, aki a világháborús generációhoz tartozik. És mivel civil tengeralattjárók egyszerűen nem léteztek, a *Sárga tengeralattjáró* [*Yellow Submarine*] az összes katonai indulót idéző effektusával és hangmeghatározós trükkjével a Royal Navy maratónának emlékeit követi. Ez a szám a szó szerint háború utáni líra.

Ahhoz azonban, hogy egyáltalán keverni és manipulálni tudjuk a gitárokat és a motorzajt, a zenei hangjegyeket és a környezet zörejeit, a rockzenének olyan tároló médiumra volt szüksége, amilyen a régmódi hanglemez nem tudott lenni. A vágás és az úsztatás, amelyek a filmnél már a technikai elvbe volt integrálva, problémát jelentenek a hangtárolás során. Ezért tudott a középhullámú rádió is 1940-ig csak lemezkonzerveket és közvetlen mikrofóniát

²⁴ Vö. Roland GELATT, *The Fabulous Phonograph. From Edison to Stereo*, Macmillan, New York, 1977, 282.

²⁵ Nyersfordításban: „A városban, ahol születtem / Élt egy ember, aki a tengereken vitorlázott, / és mesélt nekünk az életéről / a tengeralattjárók országában. // Így hajóztunk fel a Naphoz, / amíg el nem értük azt, ahol zöld a tenger, / és a hullámok alatt éltünk / a sárga tengeralattjárónkban.”

sugározni. Viszont a Beatles Abbey Road-i stúdiói meglehetősen híres magnetofonokkal voltak felszerelve, a BTR-sorozattal. 1946-ban Berth Jones angol és amerikai hangmérnökök társaságában Berlinbe látogatott, és a „zsákmányolt hadfelszerelés között olyan mágneszalag alapú felvevőgépet találtak, amelyet a háborúban a német legfelsőbb katonai vezetés egy kódfeltörő kísérletben vetett be”.²⁶ Az Abbey Road és vele együtt a *Sárga tengeralattjáró* BTR-je csupán civil utángyártása volt. A Wehrmacht-propaganda történetét megíró főnök, von Wedel vezérőrnagy tárta fel a szem és fül számára a specifikus villámháborús effektusok akusztikus továbbíthatatlanságát, azaz a második világháború hangproblémáit:

A páncélos alakulatnál, a légiernél és a haditengerészet egységeinél az korlátozta az eredeti harc közbeni felvételek készítésének lehetőségeit, hogy a hanglemezre való felvétel számára nem tudták biztosítani a szükséges stabilan és vízszintesen maradó alátéteket. Eleinte utólagos tudósításokkal segítettük ki magunkat. Alapvető változás történt, amikor feltalálták a magnetofont és áttervezték haditudósító célokra. A levegőből, haladó harckocsin, tengeralattjárón stb. készült eredeti haditudósítások csak most váltak hatásos élménybeszámolókká.²⁷

Nem volt az sem nagyon más, amikor Coppola az *Apokalipszis most*tal [*Apocalypse Now*] egyértelművé tette, hogy az olyan hangmontázsok, mint Jimi Hendrix *Gépfegyvere* [*Machine Gun*], eredeti haditudósítások voltak Vietnamból. Minden bizonnyal ezért tartott a rockzene *Gründerzeit*-ja és hőskora csak pontosan addig, mint a háború. De mivel a tároló és átviteli technikák időközben már majdnem elérték az optimumukat, a harc és az alapítás korszakának „leghatásosabb élménybeszámoló” tovább forognak minden jelenben és jövőben. Minden diszkó, amely tovább erősítette a magnószalag effektusait és valós időben kapcsolja ezeket a stroboszkópok és villanófények megfelelő optikáival, visszahozza a háborút. Sőt: ahelyett, hogy csupán reprodukálná a múltakat, kiképez bennünket a stratégiai jövőre, különben a vele való megbirkózás zátonyra fut-hatna az emberek érzékelési küszöbein. Hogy a pilótafülkék képernyőit Star Wars-i körülmények között is le tudjuk olvasni, és hogy őket kezelni tudjuk, a milliszekundumok tartományába eső reakcióidőközön múlik. Reagan elnök nem hiába üdvözölte a jövő bombázópilótáiként az Atari-játékszámítógép megszállottjait.

Mert talán újra kifut a média-csillogás korszaka. A számítógépek, még akkor is, ha kezelőfelületeik egyre nagyobb érzéki örömeket okoznak, már nem emberi mérték szerinti eszközök. Még a magnószalag, amely az említett 1946-os berlini látogatásnak köszönhetően forradalmasított minden hanglemezstúdiót, sem szorítkozott az érzéki adatok manipulációjára. A második világháborúban ellenséges rádióadásokat is tárolt,

²⁶ Brian SOUTHALL, *Abbey Road: The Story of the World's Most Famous Recording Studio*, Patrick Stephens, Cambridge, 1982, 137.

²⁷ von WEDEL, *Die Propagandatruppen der deutschen Wehrmacht* (lásd 11. lábjegyzet), 116.

hogy megfejthetővé tegye őket.²⁸ Bár a szövetségeseknek nem volt megfelelő felvevőgépük, de szembe tudták vele állítani az egyetlen jövőbemutató megfejtő technikát. Alan Turing 1936-ban egy a tiszta elvére lecsupaszított írógépből²⁹ fejlesztette ki Egyetemes Diszkrét Gépét, minden elgondolható számítógép elvi kapcsolási rajzát. Pár évvel később, a háborúban, a titkosszolgálat ebből csinálta meg az első, még elektroncsöves számítógépét. A siker nem maradt el: 1943-tól ez a Colossusnak nevezett számítógép kódolatlan szövegben [Klartext] és valós időben olvasta a Wehrmacht összes rádióadását, amelyek a civil rádiózás megalapításának évéből származó Chiffriermaschinen Rt-nek köszönhetően olyannyira lehallgatásbiztosnak tűntek. Marconinak igaza volt: ami a rádióban döntő jelentőségű, nevezetesen a háborút eldöntő,³⁰ az a vétel.

A rockzene, amikor elért és elér a csúcstechnika magasságaiba, jó okkal nem ragad le annál, hogy – mint a többiek – zenei konzerveket kínál. A közönségével játszott stratégiai játékokban a lemezek titkos üzenetekké válhatnak, amelyek kódolt üzenetet továbbítanak valahol a borító és az utolsó barázda között. A technikailag tökéletes tároló médiumból, tehát túl minden emlékező kapacitáson, alapvetően sosem hiányzik, hogy a vásárlórétegeket potenciális paranoiásokká változtassa. Amikor a Beatles rajongói azt találgatták, hogy egy bizonyos Lennon-dal visszatekerésekor vajon Paul McCartney haláláról szóló elszuttogott az üzenetet tartalmaz-e, egyszerűen a világháborús kémkedés magnószalag-trükkjei tértek vissza.

A kódfejtésnek azonban semmi köze a *Texas Radio and Big Beathez*. Turing óta ez a bitek és a bájtok dolga. Az összes adatfolyam digitalizálásával véget ér a média-csillogás, ha a fogyasztók számára nem is, de a technikusok számára mindenképp. És magukból a bináris kódokból létrejövő zene, tehát a visszaélés az $n+1$. világháború hadfelszerelésével, még nincs kilátásban. (Hogy ne is beszéljünk az ennek megfelelő irodalomról.)

Egyelőre tehát az marad, hogy a kódfejtésre használva visszaéljünk a második világháború titkos fegyvereivel, amelyek az olyan médiahatalmakat, mint a rádió, visszahelyezik a maguk ártatlanságába és értelmetlenségébe. Ezt teszik például a hangkódolók, amelyek az emberi hangot minden egyes részfrekvenciasávjában torzítani tudják, és amelyek minden jobb rockbanda rendelkezésére állnak, és Laurie Andersons performance-lírájában magát az amerikai hétköznapiakat szimulálják. Csak éppen senki sem ismeri a hangkódoló elvének előtörténetét, egyszerűen azért, mert egy titkos fegyver fejlesztése volt. 1942-ben Roosevelt és Churchill hadurak megbízták Turingot és amerikai kollégáját, Shannont, az információelmélet megalapítóját, egy és csakis egy hangkódoló megépítésével. A cél nagyon egyszerűen az volt, hogy maximálják a transzatlanti telefonkábelek lehallgatási biztonságát.

²⁸ Közelebbit lásd KITTLER, *Grammophon, Film, Typewriter* (lásd 2. lábjegyzet), 164.

²⁹ Vö. Andrew HODGES, *Alan Turing: The Enigma*, Simon and Schuster, New York, 1983, 96.

³⁰ Turing számítógépeinek stratégiai jelentőségéről vö. *Die Funkaufklärung und ihre Rolle im Zweiten Weltkrieg. Eine internationale Tagung in Bonn-Bad Godesberg und Stuttgart vom 15. bis 18. September 1978*, szerk. Jürgen ROHWER – Eberhard JÄCKEL, Stuttgart, 1979.

Ezek után a miniszterelnök belebeszél a londoni telefonba, hangját a felismerhetetlenségig eltorzította, de közvetlenül a washingtoni elnök füle előtt ismét artikulálttá vált. Azt mondják, hogy Alan Turing szeretett feltenni egy hanglemezt Churchill háborús beszédeivel, hogy bejárassa hangkódolójának prototípusát, és bemutassa a látogatóknak, hogyan képes a technikai tudás még a legretorikusabb politikusbeszédet is teljesen információmentes, pusztán és fehér zajjá alakítani.³¹

És az istenek szeretkeztek [*And the Gods Made Love*] a címe az első számnak Jimi Hendrix *Elektromos hölgyek hona* [*Electric Ladyland*] című albumán. De a világ urainak nincs többé hangjuk és fülük, mint ahogy még Nietzsche-nél volt. Csak a magnószalag morajlását, sugárhajtású repülő zajszintjét és pisztolylövéseket hallunk. Az adók között, vagyis a hadi-ipari komplexumban lehallgatott rövidhullám is hasonlóan hangzik. Világháborús körülmények között talán a szerelemnek is a fehér zajból kell érkeznie.

Fordította: Vincze Ferenc

³¹ Turing hangkódolójáról vö. HODGES, *Alan Turing*, 273–288.

Friedrich Kittler

Gramofon – film – írógép

Előszó

„Agyamat ha drótozod,
Ne feledd a szérumot!”

Thomas Pynchon

Médiumok határozzák meg a helyzetünket, amely helyzet (ennek ellenére vagy éppen ezért) leírásra érdemes.

Közismert, hogy helyzetértékeléseket – nagyokat délben és kicsiket este – a német vezérkar tartott: terepasztalok és vezérkari térképek előtt, háborúban és úgynevezett békében. Egészen addig, amíg Dr. Gottfried Benn, író és tábori főorvos irodalmi és irodalomtudományi feladattá nem emelte a helyzetfelismerést. Ezzel igazolta (egyik barátjához címzett levélben): „Tudja, így írok alá: a hadsereg főparancsnokságának vezetője nevében: Dr. Benn.”¹

És valóban: 1941-ben, az akták és technológiák, az ellenség helyzete és a felvonulási tervek ismeretében, de mindenekelőtt a hadsereg főparancsnokságának székhelyén, a berlini Bendlerstrassén levő szolgálati hellyel még talán fel lehetett ismerni a helyzetet.²

Manapság a helyzet sötétebb. A vonatkozó akták először is levéltárakban vannak, és mind pontosan annyi évig maradnak titkosak, ameddig különbség lesz akták és tények, tervcélok és kivitelezés között. Másodsor pedig maguk a titkos akták is veszítenek a hatalmukból, ha a valós adatfolyamok az írást és a lejegyzői mivoltot [Schreiberschaft] mellőzve már csak hálózatba kötött számítógépek közötti olvashatatlan számsorokként keringenek. Ám a technológiák, amelyek az írást nem csupán álomossá, hanem az úgynevezett Emberrel együtt felszippantják és el is tüntetik, lehetetlenné teszik önmaguk leírását. Névtelen főparancsnokságok felé vezető útjukon egyre több, előbb könyvekből, utóbb lemezekről vagy filmekről származó adatfolyam tűnik el a fekete lyukakban vagy

¹ Gottfried BENN, *Briefe an F. W. Oelze*, szerk. Harald STEINHAGEN und Jürgen SCHRÖDER, Limes, Wiesbaden, 1977–80, 1941. október 4., I. 267.

² A benni „Ismerd fel a helyzetet!” precizitáshoz vö. Roman SCHNUR, *Im Bauche des Leviathan. Bemerkungen zum politischen Inhalt der Briefe Gottfried Benns an F. W. Oelze in der NS-Zeit* = Ludwig ADAMOVICH – Peter PERNTHALER (szerk.), *Auf dem Weg zur Menschenwürde und Gerechtigkeit*. Festschrift Hans R. Klecatsky, 2. Halbband, Wien, 1980, 911–928. Ott az is világossá válik, hogy a közvetlenül rákövetkező költői maxima – „Számolj a hiányosságaiddal, a készleteidből indulj ki, ne a jelszavaidból!” (BENN, *The Ptolemäer* / Dieter WELLERSHOF [szerk.], *Gesammelte Werke*, Limes, Wiesbaden, 1959–61, II., 232.) – csupán a német világháborús nyersanyaggal való gazdálkodás problémáját írja körül.

dobozokban, amelyek mesterséges intelligenciákként vesznek tőlünk búcsút. Ebben a helyzetben csak a visszatekintés, vagyis az elbeszélés marad. Hogy miként jutottunk el ahhoz, ami már egyetlen könyvben sincs benne, a könyvek számára még éppen lejegyezhető. A határterületükön működtetve az elavult médiumok is elég érzékenyek lesznek ahhoz, hogy regisztrálják egy helyzet jeleit és bizonyítékait. Ilyenkor jönnek létre, akár csak két optikai médium metszeténél, a raszterek és moaré: mítoszok, tudományfikciók, jóslatok...

Ez a könyv efféle elbeszélésekből álló elbeszélés. Olyan szöveghelyeket és szövegeket gyűjt össze, kommentál és kapcsol, amelyekben a technikai médiumok újdonsága beíródott a régi könyvpapírba. E papírok közül sok már régi vagy máris feledésbe merült; de éppen a médiumok gründolásának korszakában volt az általuk keltett rémület olyan erős, hogy az irodalom pontosabban jegyezte fel, mint a médiumok mai látszólagos pluralizmusában, ahol minden mehet tovább, hacsak nem zavarja a Szilícium-völgy áramköreit abban, hogy átvegyék az uralmat a világ felett. Ellenben a hírközlő technika, amelynek monopóliuma csak most ér véget, pontosan ezt az üzenetet rögzíti: a rémület esztétikáját. Ezért amit a meglepett írók 1880 és 1920 között vetettek papírra a gramofonról, a filmről és az írógépről, az első technikai médiumokról egyáltalán, kiad egy szellemfotót a jövőként vett jelenünkről.³ Ugyanis ezekkel a korai és látszólag ártalmatlan készülékkel, amelyek képesek voltak zajokat, látványokat és írásokat mint olyanokat tárolni és ezzel szétválasztani, megindult az információ technizálása, amely az elbeszélések visszapillantásaiban már korunk önrekurzív számfolyamatát is lehetővé tette.

Kézenfekvő, hogy az efféle elbeszélések nem helyettesíthetik a technikátörténetet. Megmaradnak számok nélkülinek, még akkor is, ha számtalan volna belőlük, és már ezzel elvétik a valóst, amelyen minden innováció nyugszik. Megfordítva soha nem lesz számsorokból, műszaki vagy kapcsolási rajzokból újra írás, mindig csak készülék.⁴ Bizony nem többet és nem kevesebbet mond Heidegger szép mondata, mint hogy a technika maga akadályozza meg a lényegének minden megtapasztalását.⁵ Mindenesetre nem szükségszerű úgy felcserélni írást és megtapasztalást, ahogy azt Heidegger kimondottan tankönyvszerűen teszi; a filozófiai létkérdések helyett elegendő egyszerűen tudni.

A technikai és történeti adatok, amelyeken a médiumokról szóló írók által alkotott szövegek is nyugszanak, rendelkezésre bocsáthatók. Csak ekkor érkezik meg a régi és az új – a könyvek és azok, amik technikailag leváltják őket –, olyan üzenetekként, amik. A médiumok megértése lehetetlen marad – a McLuhan könyvének címében szereplő *Megérteni a médiát* (*Understanding Media*) ellenére –, mert pontosan fordítva a mindenkor uralkodó híradástechnikák távirányítanak minden megértést és ők hívják elő ennek

³ Vö. ROLF SCHWENDTER, *Zur Geschichte der Zukunft. Zukunftsforschung und Sozialismus*, Syndikat, Frankfurt am Main, 1982.

⁴ Vö. THORSTEN LORENZ, *Wissen ist Medium. Die deutsche Stummfilmdebatte 1907–1929*, doktori értekezés, Freiburg i. Br. (kézirat), 1985, 19.

⁵ MARTIN HEIDEGGER, *Költők – mi végre?* Ford. SCHEIN GÁBOR = HEIDEGGER, *Rejtektutak*, Osiris, Budapest, 2006, 256.

illúzióit. Azt azonban, úgy tűnik, meg lehet csinálni, hogy magukról a műszaki vagy kapcsolási rajzokról – vezényeljenek akár könyvnyomdagépeket, akár elektroncsöves számítógépeket – olvassuk le a test nevezetű ismeretlen történeti alakzatait. Az emberekből mindig csak az létezik, amit a médiumok tárolni és továbbítani tudnak. Ennélfogva nem az üzenetek vagy a tartalmak számítanak, amelyekkel a híradástechnikák az úgynevezett lelkeket a technika egy korszakának idejére szó szerint kistafírozzák, hanem (szigorúan McLuhan nyomán) egyedül ezek kapcsolásai, általában véve az érzékelhetőségnek ez a sematizmusa.

Így lesz boldog, akinek sikerül a CD szintetizátorhangzásában meghallani vagy a diszkó lézerviharában meglátni magát a kapcsolási rajzot. A jégen túli boldogságra, mondta volna Nietzsche. A könyörtelen alávetés pillanatában azoknak a törvényeknek, amelyeknek esetei vagyunk, elmúlik az emberről mint a médiumok feltalálójáról alkotott fantazma. És a helyzet felismerhetővé válik.

Már 1945-ben, a hadsereg főparancsnokságán tartott utolsó helyzetértékelések félig elszenesedett jegyzőkönyvében is minden dolog atyjának nevezték a háborút: ő csinálta (Hérakleitosz után igen szabadon) a legtöbb technikai találmányt.⁶ És legkésőbb 1973 óta, ahogyan Thomas Pynchon *Súlyszivárvány*ából kiderült, az is tisztázódott, hogy az igazi háborúkat nem emberekért vagy hazákért vívják, hanem ezek a háborúk különféle médiumok, híradástechnikák és adatfolyamok között folyó háborúk.⁷ Egy olyan helyzet raszterei és moaréi, amely elfelejt bennünket...

Ennek ellenére vagy éppen ezért: Roland Baumann, valamint az ő kutatásai és tanulmányai nélkül nem íródott volna meg ez a könyv. És nem jött volna létre önélkülük sem: Heidi Beck, Norbert Boltz, Rüdiger Campe, Charles Grivel, Anton (Tony) Kaes, Wolf Kittler, Thorsen Lorentz, Jann Matlock, Michael Müller, Clemens Pornschlegel, Friedhelm Rong, Wolfgang Scherer, Manfred Schneider, Bernhard Siegert, Georg Christoph (Stoffel) Tholen, Isolde Tröndle-Azri, Antje Weiner, David E. Wellbery, Raimar Zons és

Agia Galini, 1985 szeptemberében

⁶ Hitler, 1945. január = Percy Ernst SCHRAMM (szerk.), *Das Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–45*, geführt von Helmuth GRENER und Percy Ernst SCHRAMM, Herrsching, 1982, IV., 1652. Vö. Hitler, 1942. 5. 30. = Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Seewald, Stuttgart, 1976³, 491. Itt a Hérakleitosz-töredék „egy nagy katonafilozófus mélységesen komoly mondataként” működik. Ám ahogy Jünger megjegyezte, először a világháborúk tesznek fel mindent az innovációra ahelyett, hogy továbbra is „változatlan eszközökkel” harcolnának. Ernst JÜNGER, *Das Wäldchen 125. Eine Chronik aus den Grabenkämpfen* 1918, E.–S. Mittler, Berlin, 1926², 125.

⁷ Vö. Thomas PYNCHON, *Súlyszivárvány*, ford. Székely János, Magvető, Budapest, 2009. 617.

Bevezetés

Bekábelezés. Az emberek olyan hírközlő csatornára fognak csatlakozni, amely jó lesz mindenféle médium számára – először a történelemben, vagy annak végeként. Amikor filmek és zenék, hívások és szövegek üvegszálkábelen jönnek be a házba, akkor egybeesnek a televízió, a rádió, a telefon és a levélposta szétválasztott médiumai, amelyeket átviteli frekvencia és bitformátum szerint szabványosítottak. Mindenekelőtt az optoelektronikus csatorna válik majd immúnissá az olyan zavarokkal szemben, amelyek randomizálhatnak a képek és a hangok mögötti szép bitmintákat. Immúnissá válik, ami azt jelenti, a bombával szemben. Hiszen tudvalevő, hogy a nukleáris robbanások a szokványos rézkábelek induktivitását elektromágneses impulzussal (EMP) szórják meg, amely fatális módon a rácsatlakoztatott számítógépeket is megfertőznék.

A Pentagon előrelátóan tervez: csak a fémkábelek üvegszálak általi leváltása teszi lehetővé a roppant nagy bitrátákat és bitmennyiségeket, amelyeket az elektronikus háború feltételez, kibocsát és ünnepel. Ekkor fog végre Európa,⁸ a túlpart minden korai előrejelző radarrendszere, radarja, rakétabázisa és vezérkara végül olyan számítógépekre csatlakozni, amelyek ellenállók az EMP-vel szemben, és akkor is működőképesek, ha komolyra fordul a dolog. És a közbeeső időben még akár élvezetet is okoz: az emberek tetőszőleges szórakoztatómédiumok között kapcsolgathatnak. Az üvegszálak kábelek minden elgondolható információt továbbítanak annak az egyetlen egy dolognak az információján kívül, ami számít – a bombának.

A vég előtt valami véget ér. Az üzenetek és csatornák általános digitalizálásában eltűnnek a különbségek az egyes médiumok között. Már csak felületi effektusként – vagy a fogyasztók körében sikeres, szép nevén: interfészként – létezik a hang és a kép, a beszédhang és a szöveg. Káprázattá válnak az érzékek és az értelem. Csillogásuk, amelyet a médiumok állítottak elő, stratégiai programok melléktermékeként tart ki egy közbülső időszak erejéig. Magukban a számítógépekben viszont minden szám: kép, hang és szó nélküli kvantitás. És ha a bekábelezés az eddig elválasztott adatfolyamokat mind egy digitálisan szabványosított számsorra hozza, minden médium átmehet mindegyik másikba. Számokkal semmi sem lehetetlen. Moduláció, transzformáció, szinkronizáció; késleltetés, tárolás, billentyűzés; scrambling, szkennelés, mapping – a médiumok totális,

⁸ Karl Haushofer, „ha nem is a geopolitika terminus technicus szerzője”, de mégiscsak „legfőbb képviselője annak német megjelenési formájában” (1945. november 2. = HAUSHOFER, *Nostris ex ossibus. Gedanken eines Optimisten* = Hans-Adolf JACOBSEN, *Karl Haushofer. Leben und Werk*, II., Boppard/Rhein, 1979, 639.), az alábbiakat jövendölte *Nostris ex ossibus. Gedanken eines Optimisten* címen: „A háború után az amerikaiak meg fognak szerezni egy többé-kevésbé széles sávot Európa nyugati és déli partvidékén, és ezzel egyidejűleg valamilyen formában magukhoz csatolják Angliát, a másik oldal Cecil Rhodes-jának eszményét betelejesítve. Ennek során minden tengeri hatalom ósrégi törekvése szerint cselekszenek, hogy a túlparto(ka)t kézre kerítsék, és ezzel teljes egészében uralják a köztük levő tengert. A túlpart pedig legalább az Atlanti-óceán teljes keleti partja, a mind a »hét tenger« feletti uralom lekerekítéseként ráadásul talán még a Csendes-óceán teljes nyugati partvidéke is. Amerika ezzel a külső félholdat szorosan a »förgőcsaphoz« akarja csatolni.” (1944. október 19. = HAUSHOFER, *I. m.*, II., 635)

digitális alapú kapcsolódása maga fogja bevonni a médium fogalmat. Ahelyett, hogy hozzákapsolná a technikákat az emberhez, az abszolút tudás végtelen ciklusként fut.

De még léteznek médiumok, létezik szórakoztatás.

Manapság ott tartunk, hogy médiumok részleges kapcsolódási rendszerei vannak, amelyek még mind McLuhanre hallgatnak. Egy médium tartalma, így szól az írás, mindig más médium: a film és a rádió a médiumok televízió nevű kapcsolódásában; a hanglemez és magnószalag a médiumok rádió nevű kapcsolódásában; a némafilm és mágneshang a moziban; a szöveg, a telefon és a távirat a posta mediális félmonopóliumában. A századelő óta, amikor von Lieben Németországban és de Forest Kaliforniában kifejlesztette a vezérelt elektroncsövet, vált alapvetően lehetővé, a jelerősítés és -átvitel. A médiumok nagy kapcsolódási rendszerei, amelyek a harmincas évek óta léteznek, ennél fogva el tudják érni az írást, a filmet és a fotográfiát, mindhárom tároló médiumot, hogy tetszés szerint csatolják és küldjék a jeleiket.

De maguk a médiumkapcsolódási rendszerek között inkompatibilis adatcsatornák és különböző adatformátumok állnak. Az elektromosság még nem elektronika. Az általános adatfolyam spektrumában a televízió és a rádió, a mozi és a posta külön-külön körülhatárolt kapukat alkotnak, amelyek az emberek érzékeit veszik célba. Az infravörös sugárnyalábok vagy a közeledő rakéták radarvisszhangjai – a jövő üvegszálától eltérően – még más csatornákon futnak. Médiumkapcsolódási rendszereink csak olyan szavak, zörejek és képek elosztói, amelyeket emberek tudnak küldeni és fogadni. Csakhogy nem kiszámítják ezeket az adatokat. Nem szolgálnak olyan outputtal, amely számítógép-vezérlés révén tetszőleges algoritmusokat formál át tetszőleges interfész-effektusokba egészen addig, amíg az embereknek elmegy az eszük. Csak a kapcsolódási rendszerekben tartalmakként működő tároló médiumok átviteli minősége van kiszámítva. Hogy milyen rossz lehet a televízió hangja, hogy milyen erősen villódzhat a kép a moziban, vagy hogy mennyire lehet a frekvenciasáv által megnyirbált egy szeretett hang a telefonban, azt mindig egy mérnökök és eladók közötti kompromisszum szabályozza. Ennek függő változói a mi érzékiségeink.

Azt az arcból és beszédhangból álló kialakítást nevezik telegénnek, amely egy televíziós vita során még egy Richard M. Nixon nevű ellenféllel szemben is megőrzi a nyugalmát, és amely – mint Kennedy esetében – megnyeri az elnökválasztásokat. Ezzel szemben azokat a beszédhangokat, amelyek az optikai közelképnél azonnal árulóvá válnának, rádiózásra termettnek hívják, és ezek uralják a VE 301-et, a második világháború néprádióját. Hiszen, ahogy Németország korai rádiós gondolkodói között a Heidegger-tanítvány felismerte, „elsődleges rádiós téma a halál”.⁹

⁹ Wilhelm HOFFMANN, *Vom Wesen des Funkspiels* = Gerhard HAY (szerk.), *Literatur und Rundfunk 1923–1933*, Gerstenberg, Hildesheim, 1975, 374.

Ezeket az érzékiségeket először elő kellett állítani. A technikai médiumok uralma és összekapcsolódása a lacani értelemben vett véletlent előfeltételezi: azt, hogy valami megszűnne magát nem írni. Jóval a médiumok villamosítása előtt és még többel elektronikus végük előtt pusztán mechanikából álló szerény készülékek voltak. Nem tudtak erősíteni, nem tudtak továbbítani, és mégis első ízben tették tárolhatóvá az érzéki adatokat: a némafilm a látottakat, Edison fonográfja pedig (mely Berliner későbbi gramofonlemezétől eltérően nemcsak visszaadásra, hanem felvételre is alkalmas gép volt) a zörejeket.

1877. december 6-án mutatta be Thomas Alva Edison, a technikatörténet első kutatólaborjának ura a fonográf prototípusát. 1892. február 20-án – ugyanabból a New York melletti Menlo Parkból – követte a fonográfot az úgynevezett kintoszóp, amelyhez a Lumière fivéreknek Franciaországban, valamint a Skladanowsky fivéreknek három évvel később Németországban már csak a vetítés lehetőségét kellett hozzáadniuk, hogy mozit csináljanak Edison fejlesztéséből.

E korszakküszöb óta léteznek olyan tárolók, amelyek az akusztikai és optikai adatokat a maguk időfolyamában tudják rögzíteni és visszaadni. Autonómmá vált a fül és a szem. És ez jobban megváltoztatta a valóságos dolgok állását, mint a litográfia vagy a fotográfia, melyek a 19. század első harmadában (Benjamin tézise nyomán) csupán átsegítették a műalkotást a technikai sokszorosíthatóságuk korába. A médiumok „határozzák meg, hogy mi valóságos”;¹⁰ mindig is túl vannak az esztétikán.

Amit a fonográf és a kinematográf – amelyek nevüket korántsem ok nélkül kapták az írásról – tett először tárolhatóvá, az az idő volt: zörejek frekvencia-keverékeként az akusztikaiban, különálló képek sorozatának mozgása az optikaiban. Az idő jelenti minden művészet határát. Először is meg kell állítania a mindennapok adatfolyamát, mielőtt az képpé vagy jellé válhatna. Amit a művészetben stílusnak nevezünk, az csupán e letapogatások és szelekciók kapcsolótáblája. Azok a művészetek is ide tartoznak, amelyek az írással szeriális, tehát időben áthelyezett adatfolyamot kezelnek. Az irodalomnak, hogy tárolja a beszéd hangszekvenciáit, be kell zárnia őket a 26 betű rendszerébe, és eleve ki kell zárja a zajszekvenciákat. És ez a rendszer nem véletlenül foglalja magában alrendszerként azt a hét hangot, amelyek diatóniája – A-tól H-ig – a napnyugati zene alapjául szolgál. Hogy ezután rögzítsük az akusztikai káoszt, ahogyan az az európai füleket rohanja meg az egzotikus zenékből, először – von Hornbostel zenetudós javaslata szerint – közbe kell iktatni egy fonográfot, amely a káoszt valós időben tudja felvenni és lassítva visszaadni. Amikor aztán lankadnak a ritmusok és „magukban csendülnek fel az egyes taktusok, sőt az egyes hangok”, a napnyugati alfabetizmus a maga hangjegyrendszerével hozzákezdhet a „pontos lejegyzéshez”.¹¹

¹⁰ Norbert BOLZ, *Die Schrift des Films = Diskursanalysen 1: Medien*, Opladen, Wiesbaden, 1986, 34.

¹¹ OTTO ABRAHAM – ERICH MORITZ VON HORNPOSTEL, *Über die Bedeutung des Phonographen für vergleichende Musikwissenschaft* = Zeitschrift für Ethnologie, 36, 1904, 229.

és előreláthatatlanul, jobbra kódolhatatlan volt. Minden adatfolyamnak, ha valóban adatok folyamai voltak, át kellett jutnia a jelölők szűk keresztmetszetén. Alfabetikus monopólium, grammatológia.

Ha a történelem nevű film visszacsévéli magát, végtelen ciklussá lesz. Ami hamarosan a bitek és üvegszálas kábelek monopóliumában végződik, az az írás monopóliumával kezdődött. A történelem volt az a homogén mező, amelyhez már szak tárgyként is csak az íráskultúrák tartoztak. A szájak és a grafizmusok kiestek, és a történelem előtti időkhöz kezdtek tartozni. Másképp egyáltalán nem lehetett volna csatolni az eseményeket és elbeszéléseiket (ez a történet szó két jelentése). A katonai és jogi, vallási és egészségügyi parancsok és ítéletek, hirdetések és előírások, amelyek aztán hullahegyeket eredményeztek, egy és ugyanazon csatornán keresztül folytak, amelynek monopóliumába tartoztak végül e hullahegy ábrázolásai is. Ezért kötött ki minden, ami valaha is történt, könyvtárakban.

És Foucault-nak, az utolsó történésznek vagy az első archeológusnak, csak utána kellett néznie. A gyanú, mely szerint minden hatalom archívumokból fakad, és hozzájuk talál vissza, ragyogóan igazolható volt, legalábbis a jogban, az orvostudományban és a teológiában. A történelem tautológiája vagy kálváriája. Ugyanis a könyvtárak, amelyekben az archeológus oly sok mindent fellelt, olyan papírokat gyűjtöttek egybe és rendeztek, amelyek egykor nagyon különböztek cím és elosztókulcs, titoktartási

Szövegek és partitúrák – más időtárolója nem volt Európának. Mindkettő azon az íráson alapult, amelynek ideje (Lacan fogalmával élve) szimbolikus idő. Ez az idő tervekkel és visszanyúlásokkal memorizálja saját magát – úgy, mint egy láncokból álló lánc. Ami ezzel szemben a fizikai vagy (ismét Lacannal szólva) a valós szintjén fut időként, vakon

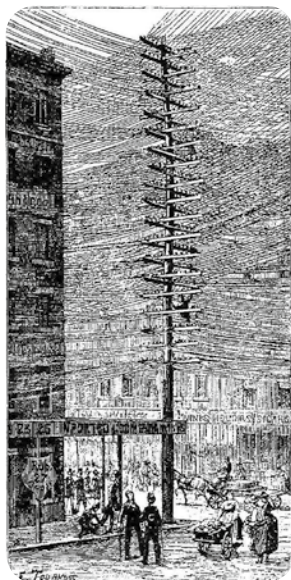

A nyomdagépről készült legrégebbi ábrázolás (1499) – baláltáncként mutatja be.

fok és írástechnika szerint – Foucault archívuma mint a posta entrópiája.¹² Mielőtt könyvtárakba kerül, az írás is hírközlő médium, csak az archeológus elfelejtette annak technikáját. És ez az, amiért összes történeti elemzése megállt közvetlenül annál az időpontnál, amikor eltérő médiumok és posták lyuggatták át a könyvraktárakat. A hangarchívumok vagy a filmtekercstornyok ügyében a diskurzusanalízis illetéklenné válik.

A történelem, már amíg tartott, tényleg a „szavak végtelen gomolygása” volt, ahogy Foucault mondja.¹³ Az írás egyszerűbben, de a közeljövő üvegszálak kábeljénél nem kevésbé technikai módon működött az általában vett médiumként – a médium fogalma nem létezett. Ami ezen kívül ment, a betűk vagy ideogrammák szűrőjén ment át.

„Az irodalom – írja Goethe – a töredékek töredéke; mindabból, ami történt a világon, mindabból, ami elhangzott, a lehető legkevesebbet jegyezték fel, s ebből azután megint elenyésző rész maradt fenn.”¹⁴

Telefonkábelek, New York, 1888.

Ennek megfelelően ma az *oral history* lép fel a történészek írásmonopóliumával szemben; ennek megfelelően ünnepli egy olyan médiateoretikus, mint Walter J. Ong – akinek jezsuita atyaként bizonyára fontos a pünkösdi csoda szentlelke – a törzsi kultúrák elsődleges szóbeliségét ellentétben a mi médiaakusztikánk másodlagos szóbeliségével. Ilyesfajta kutatások elképzelhetetlenek voltak, amíg a „történelem” [Geschichte] ellentétét (megint csak Goethével szólva) egyszerűen „mondának” [Sage] hívták.¹⁵ A történelem előtti idők eltűntek a mitikus nevükben; az optikai vagy akusztikus adatfolyamokat Goethe irodalomdefiníciójának meg sem kellett említenie. És technikai előtti, de irodalmi feltételek mellett a mondák is – a megtörténtnek ezek az elbeszélt kivágatai – csupán lejegyzettként maradtak fenn. Amióta magnószalagra tudjuk venni azoknak az énekeseknek az eposzait, akik utolsó homéridákként nemrégiben még Szerbiában és Horvátországban vándoroltak, a szóbeli mnemotechnikák vagy kultúrák teljesen másként válnak rekonstruálhatóvá.¹⁶ Még maga Homérosz rózsásujjú hajnala is átváltozik istennőből egy darab krómdioxidá,

¹² Vö. Rüdiger CAMPE, *Pronto! Telefonate und Telefonstimmeln = Diskursusanalysen 1: Medien*, 70 sk.

¹³ Michel FOUCAULT, „Nyelv a végtelenhez”, ford. SUTYÁK Tibor = *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 69.

¹⁴ Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Mester vándorévei*, ford. TANDORI Dezső, Európa, Budapest, 1983, 317.

¹⁵ GOETHE, *Die Farbenlehre = Sämtliche Werke*, kiad. Eduard von der HELLEN, Jubiläums Ausgabe, Stuttgart–Berlin, 1904, XXXX, 148.

¹⁶ Vö. Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*, ford. KOZÁK Dániel, AKTI–Gondolat, Budapest, 2010, 26.

amely a rhapszódoszok emlékezetében tárolva keringett, és más alkatrészekkel együtt egész eposzokká volt kombinálható. Az elsődleges szóbeliség vagy az *oral history* azon apparátusok technikai árnyékai, amelyek őket az írás monopóliumának vége után egyáltalán elkezdték dokumentálni.

Az írás ezzel szemben írást tárolt – nem többet és nem kevesebbet. A szent könyvek bizonyítják. Mózes második könyve a 20. fejezetben egy másolat másolataként rögzíti, amit Jahve eredetileg a saját ujjával írt két kőtáblára: a törvényt. Csakhogy a mennydörgésből és villámlásból, a sűrű fellegekkel és a nagyon erős harsonából, melyek a Biblia szerint mind kísérték ezt az első jegyzést a szent Sínai-hegyen, ugyanezen Biblia szükségképpen csupán szavakat tárol.¹⁷

Még kevesebb hagyományozódott át azokból a lidércnyomásokból és megpróbáltatásokból, amelyek egy Mohamed nevű nomádra törtek rá, miután felmenekült a szent Híra-hegyre. A Korán csak akkor kezdődik, amikor ennek a sok démonnak a helyére az egy Isten kerül. A hetedik mennyországból Gábrriel arkangyal egy tekerccsel száll alá, és e tekercs kibetűzésének a parancsával. „Hirdess – mondja Mohamednek – Urad nevében, aki teremtett, vérrögből teremtette az embert. Hirdess! A te Urad a legnagyobb, aki íróttal tanított, megtanította az embert arra, amit nem tudott.”¹⁸

Azonban Mohamed azt feleli, hogy ő, a nomád nem tud olvasni. Még az írás és olvasás eredetének isteni üzenetét sem. Az arkangyalnak először meg kell ismételnie a parancsát, hogy egy analfabétából egy könyvalapú vallás alapítója válhasson. Hiszen hamarosan – vagy túlságosan is hamar – az olvashatatlan tekercs értelmet nyer, és Mohamed csodamód alfabetizált szemével pontosan azt a szöveget olvastatja, amelyet Gábrriel már kétszer előadott szóbeli parancsként. Ez maga a 96. szúra, amellyel minden hagyomány szerint elkezdődtek Mohamed megvilágosodásai – elkezdődtek, hogy azután a „hívők kívülről megtanulják, és olyan kezdetleges alapzatokra jegyezzék le őket, mint pálmalevelek, kövek, fa, csont és bőrdarabok, és elsősorban Mohamed, valamint a kiválasztott hívők által újra és újra, különösen a ramadán böjti havában, előadassanak”.¹⁹

Az írás tehát csupán a felhatalmazásának tényét tárolja. Annak az Istennek a tároló monopóliumát ünnepli, aki feltalálta őt. És mivel ennek az Istennek a birodalma olyan jelekben van, amelyek csak az olvasó emberek számára nem semmitmondók, minden könyv halottaskönyv, mint azok az egyiptomiak, amelyekkel az irodalom egyáltalán elkezdődött.²⁰ A halottak érzékenek a birodalma, ahová a jelek csábítanak egybeesik magával a könyvvel. Amikor a sztoikus Zénón megkérdezte a delphoi jósdát, hogy mi

¹⁷ Vö. Móz 2, 24, 12–34, 28. (*Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Magyar Biblia Tanács, Budapest, 1990, 85–98.)

¹⁸ Korán, 96, V. 1–6. (ford. SIMON Róbert, Helikon, Budapest, 1994, 458.)

¹⁹ L. W. WINTER (szerk.), *Der Koran. Das Heilige Buch des Islam*, Goldmann, München, 1959, 6.

²⁰ Vö. Aleida Assmann – Jan Assmann, *Schrift und Gedächtnis = Uők, Schrift und Gedächtnis. Archäologie der literarischen Kommunikation 1.*, Fink, München, 1983, 268.

a teendője, hogy élete a legjobb legyen, azt a választ kapta, hogy „majd ha holtakkal hál». Úgy értette, hogy ez a *régiek olvasására* vonatkozik.”²¹

Hogy miként érték el az Isten utasításai, aki a toll használatát tanította, Mózes és Mohamed nyomán egyre több és egyszerűbb embert – ezt a hosszadalmas történetet senki nem tudja megírni, mert ez maga volna a történelem. Ahogyan hamarosan az elektronikus háborúban a tárolás állapotai a számítógépekben gigabájtról gigabájtra egybeesnek majd ezzel a háborúval, és a történetírók minden feldolgozó kapacitását felülmúlják.

Elég, hogy egy napon – Németországban talán már a Goethe-korban – az írás homogén médiuma társadalomstatistikai szempontból is homogénné vált. Az általános tan kötelezettség elárasztotta az embereket papírral. Olyan írást tanultak, amelynek az „előszóval való visszaéléséért” (Goethe nyomán) már nem kellett izomgörcsökkel és egyes betűkkel küzdenie, hanem még mámorban és sötétségben is folyt. Megtanulták a „halk olvasást”, amely „a beszéd siralmas szurrogátuma”²² könnyedén volt képes fogyasztani az írásjeleket – a szájszervek mellőzésével. Bármit is küldtek és kaptak, irat volt. És mint-hogy csak az létezik, ami postázható, maguk a testek kerültek a szimbolikus uralma alá. Ami ma elképzelhetetlen, egykor valóságos volt: semmilyen film nem rögzítette a mozdulatokat, melyeket tettek vagy láttak, semmilyen fonográf a zörejeket, melyeket okoztak vagy hallottak. Mert ami volt, csöddöt mondott az idővel szemben. Árnyképek vagy pasztellfestmények rögzítették az arcjátékot, és a kottapapír zátonyra futott a zörejeiken. Ám amikor egy kéz tollat ragadott, megtörtént a csoda. Ilyenkor a test, amely mégsem szűnt meg nem írni magát, különösképp elkerülhetetlen nyomokat hagyott hátra.

Szégyellem elmesélni. Szégyellem a kézírásom. Teljes szellemi meztelenségben mutatott meg. Az írásban meztelenebb vagyok, mint levetközve. Semmi csont, semmi lélegzet, semmi ruha, semmi hang. Sem hang, sem visszfény. Minden kiürítve. Helyette egy ember teljes bősége, összeaszva és nyomorékként, a krikzkrakszaiban. Az ember sorai a saját maradványa és a szaporodása. A ceruzavonal és a tiszta papír közötti minimális, és egy vak ujjbegyei számára is alig kitapogatható egyenetlenség adja a végső arányt, amely még egyszer felöleli az egész személyt.²³

A szégyen, mely Boto Strauß *Ajánlásának* (*Widmung*) mint egy utolsó szerelmi történetnek a hőjét megrohanja, amikor meglátja a kézírását, csak anakronizmusként létezik. Azt, hogy a minimális egyenetlenség a ceruzavonal és a tiszta papír között sem hangot, sem egy test visszfényét nem tárolja, kizárásként a fotográfia és a mozi találmányait előfeltételezi. Minthogy ezek még hátra voltak, a kézírás minden konkurenciától

²¹ Friedrich NIETZSCHE, *A görög irodalom története. Baseli egyetemi előadások – részletek*, ford. VAJDA Károly = <http://www.fil.hu/uniworld/egyetem/filtort/irodalom/cikk06.htm>.

²² GOETHE, *Életemből. Költészet és valóság*, ford. SZÖLLŐSY Klára, Európa, Budapest, 1982, 398.

²³ Botho STRAUSS, *Die Widmung. Eine Erzählung*, Hanser, München, 1977, 21 sk.

mentes nyombiztosításként működhetett. Írt és írt, lendületesen és lehetőleg megállás nélkül. A tinta vagy az írásjelek szakadatlan folyamában rejtett, ahogy Hegel oly helyesen felismerte, az alfabetizált individuum „jelensége és külsőlegessége”.²⁴

És amilyen az írás, olyan az olvasás. Még ha az „író” nevű alfabetizált individuumnak végül is ki kellett hullania a kézirat nevű magánjellegű külsőlegességéből a könyvnyomtatás nevű anonim külsőlegességbe, hogy a messzeségen és a halálon át biztosítsa a „maradékát és sokasodását” – az „olvasó” nevű alfabetizált individuumok képesek voltak ezt a lemondást újra és újra visszacsinálni. „Ha az ember helyesen olvas – írja Novalis –, a szavak nyomán kibomlik a bensőnkben egy valóságos, látható világ.”²⁵ Barátja, Schlegel meg hozzátette, hogy „az ember hallani véli, amit csupán olvas”.²⁶ Tehát pontosan azokat az optikai és akusztikus adatfolyamokat kellett a tökéletes alfabetizmusnak helyettesíteni, amelyek nem szűntek meg nem írni magukat. Az írást könnyeddé, az olvasást pedig hangtalanná tették, hogy az iratot össze lehessen tévesztetni a természettel. Az emberek számára a látottak és a zörejek azokban a betűkben voltak, amelyek fölött művelt olvasókként átsiklottak.

1800 körül a könyv filmmé és egyben hanglemezzé lett – nem a médiatechnikai valóságban, hanem az olvasói lelkek imagináriusában. Minderre rásegített az általános tankötelezettség és rásegítettek az alfabetizálás új technikái. A könyvek a tárolhatatlan adatfolyamok pótlékaiként tettek szert hatalomra és dicsőségre.²⁷

1774-ben egy Goethe nevű szövegkiadó nyomdába adott kéziratot leveleket avagy *Az ifjú Werther szenvedéseit*. Az „ismeretlen tömeg” számára is (így a *Faust Ajánlása*) fel kellett hangozzék a „dal”, amely „mint félig elfelejtett, régi monda” idézte fel az „első barátságot” és „szerelmet”.²⁸ A költészet új sikerreceptje: egy lélek hangjait vagy kéziratait észrevétlenül átváltoztatni gutenbergianumokká. Werther utolsó levele az öngyilkosság előtt, amelyet még lepecsételt, de el már nem küldött, magának a költészetnek az ígérését adja szerelmének: amíg él, továbbra is egy nem szeretett férjhez, Alberthez kell ugyan tartoznia, ám utána „örök ölelésben” egyesül a szerelmével a „Végtelen színe előtt”.²⁹ És valóban: azoknak a kézírásos szerelmesleveleknek a címzettjét, amelyeket egy egyszerű szövegkiadó aztán a szerzőtől eljuttatott a nyomdába, nem más halhatatlanság kecsegtette, mint maga a regény. A regény és csak az képezte azt a „szép világot”,³⁰ melyben 1809-

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 165.

²⁵ Friedrich von HARDENBERG (Novalis), *Das allgemeine Brouillon* = Uő, *Schriften*, szerk. Paul KLUCKHOHN – Richard SAMUEL, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1960–75, III., 377.

²⁶ Friedrich Schlegel, *A filozófiáról Dorotheának*, ford. PAPP Zoltán = *Gond* (1998) 17, 141–158.]

²⁷ Vö. Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, Fink, München, 1985, 115–130.

²⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán – KÁLNOKY László – SÁRKÖZY György, Európa, Budapest, 1963, 7. Annak okairól, hogy miért éppen a beteljesült alfabetizáció irodalma szimulált szóbeliséget, vö. Heinz SCHLAFFER, *Einleitung* = Jack GOODY – Ian WATT – Kathleen GOUGH, *Entstehung und Folgen der Schriftkultur*, Frankfurt am Main, 1986, 20–22.

²⁹ Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc = Uő, *Regények I.*, Európa, Budapest, 1963, 114.

³⁰ Walter BENJAMIN, *Goethe „Vonzások és választások”*, ford. TANDORI Dezső = Uő, *Angelus Novus*, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 189.

ben Goethe *Vonzások és választások* című művének szerelmesei is, regényírójuk reményei szerint, „együtt újra felébrednek”.³¹ Eduardnak és Ottiliának ugyanis, eléggé varázslatos módon, már életükben ugyanaz volt a kézírásuk. Haláluknak olyan Paradicsomba kellett ragadnia őket, amely az írás tároló monopóliuma alatt a költészet nevet viselte.

És meglehet, ez a Paradicsom valóságosabb volt, mint amilyenről a mi médiumvezérelt érzékeink álmodhatnak. Meglehet, hogy az öngyilkosok Werther olvasói között, ha jól olvastak, hősíket a szavak nyomán kibomló, valóságos, látható világban érzékelték. És meglehet, hogy a szerelmesek Goethe női olvasói között, mint Bettina Brentano, meghaltak az ő *Vonzások és választásokjának* a hősnőjével együtt, hogy aztán Goethe „génusza” által szülessenek újra „szebb ifjúságban”.³² Talán 1800 tökéletes alfabetái voltak az élő válasz a filmkészítőnek arra a kérdésére, amely Chris Marker 1983-as mozi tárgyú esszéjének, a *Nap nélkülnek* (*Sans Soleil*) adta a végkicsengését:

Elveszve a világ végén, szigetemen, Salon, peckesen föl-le járkáló kutyáim társaságában emlékezem a tokiói januárra, vagy még inkább azokra a képekre, amelyeket januárban filmeztem Tokióban. Most az emlékezetem helyébe léptek, *ők* az emlékezetem. Azon tűnődöm, vajon hogyan emlékeznek azok az emberek, akik nem filmeznek, akik nem fotóznak, akik nem csinálnak magnófelvételeket, vajon hogyan járt el az emberiség, hogy emlékezzen.³³

Úgy van ez, mint a nyelvvel, amely szintén csak azt a választást hagyja, hogy vagy a szavakat tartjuk meg és az értelmet veszítjük el, vagy fordítva, az értelmet tartjuk meg és a szavakat veszítjük el.³⁴ Mihelyt optikai vagy akusztikus adatok vándorolhatnak a médiumok tárolóiba, elhagyja az embereket az általuk átvett emlékezet [Gedächtnis]. A „felszabadítása”³⁵ jelenti számára a véget. Ameddig a könyvnek kellett gondoskodnia minden szeriális adatfolyamért, csak úgy repestek a szavai az érzékiségtől és az emlékeztől [Erinnerung]. Az olvasás minden szenvedélye az volt, hogy jelentést hallucináljon a betűk vagy a sorok között: a romantikus poétika látható vagy hallható világát. És az írás minden szenvedélye (E. T. A. Hoffmann nyomán) a költők azon vágya volt, hogy amit ezekből a hallucinációkból „maguk előtt látnak”, annak „izzó színét, árnyát és csillogását visszaadják”, hogy mindez a „hallgatóságukat” „villanyos ütésként rázza meg”.³⁶

³¹ Johann Wolfgang GOETHE, *Vonzások és választások*, ford. Vas István = Uő, *Regények I.*, Európa, Budapest, 1963, 350.

³² Bettina von Arnim, *Werke und Briefe*, II., kiad. Gustav Konrad, Bartmann, Frechen, 1959–1963, 222.

³³ Chris MARKER, *Sans Soleil. Unsichtbare Sonne*, ford. Elmar TOPHOVEN. Vollständige Text zum gleichnamigen Film-Essay, Hamburg, 1983, 23 sk.

³⁴ Vö. Gilles DELEUZE, *Pierre Klossowski ou Les corps-language = Critique* 21 (1965/1), 209: „[...] a választás két tisztaság között merül fel, a hamis és az igaz, a felelősség tisztasága és az ártatlanság tisztasága között: az emlékezés és a feledés tisztasága között. [...] vagy a szavakra emlékezünk vissza, és az értelmük homályban marad; vagy az értelem tűnik el, amikor a szavak emléke felmerül.”

³⁵ Leroi-Gourhan, idézi: Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. Marsó Paula, Typotex, Budapest, 2014, 101.

³⁶ E. T. A. HOFFMANN, *A homokember*, ford. Barna Imre = Uő, *Az arany virágserép – A homokember – Scuderi kisasszony*, Európa, Budapest, 2011, 132.

Ennek maga az elektromosság vetett véget. Ha az emlékek és álmok, a holtak és a kísértetek technikailag sokszorosíthatókká válnak, feleslegessé válik a hallucinálás ereje mind a lejegyzőknél, mind az olvasóknál. A halottak birodalma elhagyta a könyveket, amelyekben oly sokáig lakozott. Többé már nem „csak az íráson keresztül maradnak meg a holtak az élők emlékezetében”, ahogy egykor Szicíliai Diodórosz írta.

Az író Balzacot már a fotográfiával szemben hatalmába kerítette egy újfajta félelem, ahogy ezt Nadarnak, a fotográfia úttörőjének beismerte. Ha az emberi test (így Balzac) egyfelől „kísértetek” csupa végtelenül vékony, egymáson fekvő rétegeből áll, és másfelől az emberi szellem semmit nem képes a semmiből teremteni, akkor a dagerrotípia minden bizonnyal valamiféle hátborzongató trükk: fixálja, vagyis elrabolja amaz rétegeket, egyiket a másik után, míg végül a „kísértetekből” és ezzel a leképezett testből semmi nem

marad.³⁷ A fotóalbumok végtelenül precízebben építik fel a holtak birodalmát, mint ahogy az Balzac konkurens irodalmi vállalkozása, az *Emberi színjáték* számára megadatott volna. A médiumok a művészeketől eltérően éppen hogy nem korlátozódnak arra, hogy a szimbolikus rácsozatával dolgozzanak. Azaz nem csupán a szavak vagy színek vagy hangintervallumok rendszerében rekonstruálják a testeket. A médiumok és először ők tesznek eleget a „nagyigényű követelménynek”, amelyet (Rudolf Arnheim szerint) a fotográfia feltalálása óta a „leképezés számára támasztunk”: „Nem csupán hasonlítani kell a tárgyra, hanem azáltal kell garantálnia e hasonlóságot, hogy úgymond e tárgynak magának egy terméke, vagyis magából a tárgyból jött létre mechanikusan – úgy, ahogy a valóság megvilágított tárgyai nyomják rá a képüket mechanikusan a fotografikus rétegre”,³⁸ vagy ahogy a zörejek frekvenciagörbéi írják be hullámformáikat a fonografikus lemezbe.

Szellemről készült fotogram, 1888.

Az olyan reprodukció, amelyet maga a tárgy hitelesít, fizikailag pontos. Azt érinti, ami a testekben valós, ahogy a testek szükségszerűen átesnek mindenféle szimbolikus rácsozaton. A médiumok mindig is kísértetjelenségeket állítanak elő. Hiszen a valós esetében, Lacan nyomán, még a hulla szó is eufemizmus.³⁹

³⁷ NADAR (Félix Tournachon), *Quand j'étais photographe*, Flammarion, Paris, 1899, 6.

³⁸ Rudolf ARNHEIM, *Systematik der frühen kinematographischen Erfindungen* = Helmut H. DIEDERICH (szerk.), *Kritiken und Aufsätze zum Film*, Hanser, München – Wien, 1977, 27.

³⁹ Vö. Jacques LACAN, *Das Seminar von Jacques Lacan. Buch II. Das Ich in der Theorie Freuds und in der Technik der Psychoanalyse*, szerk. Norbert HAAS, ford. Hans-Joachim METZGER, Walter, Olten – Freiburg i. Br., 1980, 294.

És a morzeábécé 1837-es feltalálását rögvest követték a spiritiszta szeánszok kopogó szellemei is a halottak birodalmából származó üzeneteikkel. A fotografikus lemezek – különösen zárt blendénél – rögvest szállították a szellemekről vagy kísértetekről készült képeket, amelyek fekete-fehér homályossága csak jobban garantálta a hasonlóságot. Elvégre az egyik a tíz gyakorlati haszonból, amelyeket Edison 1878-ban a *North American Review*-ban az éppen csak hogy feltalált fonográfja számára megjósolt, abban állt, hogy megőrökíti a „haldoklók utolsó szavait”.

Az efféle „családi archívumtól”⁴⁰ különös tekintettel a visszajáró lelkekre már csak egyetlen lépésnyire voltak azok a fikciók, amelyek telefonkábeleket is fektettek az élők és holtak közé. Amit Leopold Bloom 1904-ben az *Ulysses*-ben a dublini temetőben folytatott elmélkedései során csupán kíváncsinak tartott,⁴¹ azt Walther Rathenau kettős szerepében, az AEG elnökeként és a jövőt megíró íróként, már régen *science fiction* né alakította. Rathenau *Feltámadás Kft. (Die Resurrection Co.)* című elbeszélésében egy Necropolis (Dakota, USA) nevű város temetőigazgatósága, miután 1898-ban néhány esetben eleven eltemetettek okoztak botrányt, leányvállalatként megalapítja a „Dacota and Central Resurrection Telephon and Bell Co.”-t 750 000 dolláros alaptőkével és a kizárólagos céllal, hogy a biztonság kedvéért a sírlakókat is rákapcsolja a nyilvános telefonhálózatra. Mire aztán a halottak megragadják az alkalmat, és jóval McLuhan előtt bizonyítékává válnak annak, hogy egy médium tartalma mindig egy másik médium – ebben a konkrét esetben mindig egy *déformation professionnelle*.⁴²

A hangszalagról vagy a rádióból származó paranormális beszédhangok, amelyeket 1959 óta a spiritista szempontból kutatják és Laurie Anderson 1982-es *Big Science* lemeze óta rockzeneileg is megőrökítettek,⁴³ immár azt is bemondják a kutatóiknak, hogy mely rádiófrekvenciákon sugároznak előszeretettel. Egészen úgy, ahogy már 1898-ban, Schreber szenátusi elnök esetében – ahol egy paranormális „alap- vagy

⁴⁰ Idézi Roland GELATT, *The Fabulous Phonograph 1877–1977. From Edison to Stereo*, Macmillan, New York, 1977, 29. Az utolsó szavak fonográfiái azt a belátást feltételezik, hogy a „fiziológiai idő nem megfordítható” és „hogy a ritmus és az idő területén egyáltalán nem létezik szimmetria”. (Ernst MACH, *Beiträge zur Analyse der Empfindungen*, Gustav Fischer, Jena, 1886, 108.)

⁴¹ Vö. James JOYCE, *Ulysses*, ford. SZENTKUTHY Miklós fordításának felhasználásával a Magyar James Joyce Műhely: GULA Marianna – KAPPANYOS András – KISS Gábor Zoltán – SZOLLÁTH Dávid, Európa, Budapest, 2012, 113. Vö. még John BROOKS, *The First and Only Century of Telephone Literature* = Ithiel de SOLA POOL (szerk.), *The Social Impact of the Telephone*, The MIT Press, Cambridge/Mass., 1977, 213. sk.

⁴² Walter RATHENAU, *Gesammelte Schriften*, IV., Fischer, Berlin, 1918–29, 347. Két példa a *déformation professionnelle*-re a Nekropolisz-halottak között: „Egy író nem elégedett a sírfelirattal. Egy telefonkezelő rövid és hosszú intervallumokkal, egyfajta morzeírással, elcsöngeti utódjára vonatkozó bírálatát.” – Sándor király, Bronnen *Hadjárat a keleti sarkra (Ostpolzug)* című művének hőse mindent elmond a telefonjáról és Hádészról, miközben a rendezői utasítás szerint a „telefon zümmög”: „Ó, te fekete bestia, barna, maszatos szárazon termő, te időtlen idők virága, te sötét szoba nyulackája! A hangod a mi túlvilágunk, és kiszorította a mennyországot.” (Arnolt BRONNEN, *Ostpolzug* = Uő, *Stücke*, szerk. Hans MAYER, Bd. 1., Athenäum, Kronberg, 1977, 133.)

⁴³ Az *Example #22* című dal valóban a „22. számú példa” („Itt Edgar beszél” [Hildegard SCHÄFER, *Stimmen aus einer anderen Welt*, Bauer, Freiburg, 1983, 11.]) bejelentését és hangzását vágja össze, amely varázslatos körülmények között, minden bizonnyal egy paranormális könyvhöz járó kazettán került Freiburgból az USA-ba.

idegnyelv” gyönyörűen autonóm módon egyszerűen föltárta a kódjait és adócsatornáit⁴⁴ – egybeesik a csatorna és az üzenet. „Az ember kiválasztja a közép-, rövid- vagy hosszúhullám egy beszédműsorát vagy az úgynevezett »fehér zajt«, azt a zörejt, amely két adó között van, vagy a »Jürgenson-hullámot«, amely területenként változóan nagyjából 1450 és 1600 kHz között található Bécs és Moszkva között”,⁴⁵ csatlakoztat a rádióhoz egy magnót, és a visszajátszásnál csupa szellemhangokat hall, amelyek jöllehet nem egy ismert rádióállomástól származnak, de az állami hírolvasókhoz hasonlóan a rádió szintiszta önreklámozásává válnak. Hogy egyáltalán létezik, és hogy hol van az a bizonyos Jürgenson-hullám, maga „Friedrich Jürgenson, a beszédhangkutatás Nesztórja”⁴⁶ tapasztalta ki.

A holtak birodalma éppen akkora, mint egy kultúra tároló- és adólehetőségei. A médiumok, olvashatjuk majd Klus Theweleitnél, mindig a túlvilágba repítő készülékek is egyben. Ha egyáltalán sírkövek álltak szimbólumokként a kultúra kezdetén,⁴⁷ akkor a médiatechnikánk visszahozza az összes istent. Egy csapásra elnémulnak a régi panaszok a mulandóságról, amelyek mindig írva voltak, és mindig csak az írás és az érzékiségek közötti távolságot mérték ki. A médiumok vidékén ismét vannak halhatatlanok.

Harc a szellem ellen (War on the Mind) – ez a címe egy jelentésnek a Pentagon pszichológiai stratégiáiról. Arról számol be, hogy az elektronikus háború – amely csak az Atlanti csatát folytatja⁴⁸ – tervezőstábjai már felállították azon napok listáit, amelyek minden egyes nép hitében szerencsét vagy bajt jósolnak. Tehát az Egyesült Államok Légierője képes „összehangolni» egy bombatámadás időpontját mindenféle istenségek jövendöléseivel”. Ezen istenek hangjait magnószalagon is tárolják, hogy helikopterekről „ijesszenek rá a primitív bennszülött gerillákra, és tartsák vissza őket ezzel a falvaikban”. Végül pedig olyan speciális filmvetítőket fejlesztetett ki a Pentagon, amelyekkel lehetővé válik, hogy ezeket a törzsi isteneket filmként vetítsék alacsony felhőtakaróra.⁴⁹ Technikai úton implementált túlvilág...

Beszédes, hogy a jó és a fekete napok listái nem kéziratként vannak a Pentagonban. Az irodatechnika lépést tart a médiatechnikával. A mozihoz és a fonográfhoz, Edison két nagy fejlesztéséhez, amelyekkel kezdetét vette a jelen, harmadikként az írógép társul. 1865 óta (európai számítás szerint) vagy 1868 óta (amerikai szerint) az írás már nem az

⁴⁴ Vö. LACAN, *Über eine Frage, die jeder möglichen Behandlung der Psychose vorausgeht*, ford. Chantal CREUSOT – Norbert HAAS = Uő, *Schriften*, II., szerk. Norbert Haas, Olten, Freiburg i. Br., 1975, 69. sk.

⁴⁵ SCHÄFER, *Stimmen aus einer anderen Welt*, 3.

⁴⁶ Uő., 2.

⁴⁷ Vö. LACAN, *Funktion und Feld des Sprechens und der Sprache in der Psychoanalyse*, ford. Klaus LAERMANN = Uő, *Schriften*, I., szerk. Norbert Haas, Walter – Olten, Freiburg i. Br., 1973, 166.

⁴⁸ Vö. Don E. GORDON, *Electronic Warfare. Element of Strategy and Multiplier of Combat Power*, Pergamon, New York – Oxford – Toronto – Sydney – Paris – Frankfurt/M., 1981.

⁴⁹ Peter WATSON, *Psycho-Krieg. Möglichkeiten, Macht und Mißbrauch der Militärpsychologie*, Econ, Düsseldorf–Wien, 1982, 28 sk.

a tinta- vagy ceruzanyoma a testnek, amelynek optikai és akusztikus jelei menthetetlenül elvesztek, hogy (legalább az olvasónak) a kézirat nevű pótérzékeségbe meneküljenek.

Hogy a látványok és zörejek sorozatai megtalálhassák saját tárolóikat, először is gépesíteni kellett Óeurópa egyetlen tárolótechnikáját. Hans Magnus Johan Malling Hansen Koppenhágában és Christopher Latham Sholes Milwaukee-ban tömeggyártásra alkalmas írógépeket fejlesztettek ki. „Nagy jövő előtt álló dolog”, kommentálta Edison is, amikor Scholes meglátogatta őt Newarkban, hogy bemutassa neki éppen szabadalmaztatott modelljét, együttműködésre invitálja a férfit, aki feltalálta magát a feltalálást.⁵⁰

Ám Edison visszautasította az ajánlatot – mintha a fonográf és a kinetoszkóp már 1868-ban eljövendő feltalálójukat várták volna, és korlátokat szabtak volna idejének. Helyette egy fegyvergyár élt az alkalommal, amely 1865, az amerikai polgárháború vége után forgalomhiánnyal küszködött. Remington, és nem Edison vette át Scholes diszkurzusgépfejtőjét.

Nem jött létre annak az Egyetlennek a csodálatos alakja, akitől az új idő mindhárom médiuma származhatott volna. Épp ellenkezőleg, jelenünk kezdetén az elválasztás vagy elkülönülés áll.⁵¹ Az egyik oldalon két technikai médium, amelyek elsőként rögzítik a lejegyezhetetlen adatfolyamokat, a másik oldalon pedig „valamiféle »köztes dolog« a szerző és a gép között”, ahogy Heidegger írta oly precízen az írógépről.⁵² Az egyik oldalon áll a szórakoztatóipar a maga új érzékiségeivel, a másik oldalon az írás, amely már a produkciónál és nem csak (mint Gutenberg mozgatható nyomóelemei) a reprodukciónál elválasztja egymástól a papírt és a testet. A mozgatható betűk [Letter] elrendezésükkel együtt betűkként [Type] és billentyűzetként kezdettől fogva szabványosítottak, miközben a médiumok, pont fordítva, a valós morajlásában állnak – a kép életlenségeként a moziban, mellékzajszintként a hangfelvételen.

A szabványszövegben szétválik a papír és a test, az írás és a lélek. Az írógépek nem tárolnak semmiféle individuumot, betűik nem közvetítenek semmiféle túlvilágot, amelyet aztán a tökéletes alfabéták jelentésként hallucinálhatnának. Minden, amit Edison két újítása óta átvesznek a technikai médiumok, eltűnik a gépiratokból. A szavak nyomán kibomló valóságos,

⁵⁰ Vö. Alfred WALZE, *Auf den Spuren von Christopher Latham Sholes. Ein Besuch in Milwaukee, der Geburtsstätte der ersten brauchbaren Schreibmaschine* = Deutsche Stenografenzeitung, 1980, 133.

⁵¹ Niklas LUHMANN, *A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet*, ford. RÁKAI Orsolya = *A háló, a halászkok és a halak. Tanulmányok a diskurzusanalízis, a mezőelmélet, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*, szerk. RÁKAI Orsolya, Osiris – Pompeji, Szeged – Budapest, 2001, 195.

⁵² HEIDEGGER, *Heidegger, Parmenides (Vorlesung Wintersemester 1942/43)* = Uő, Gesamtausgabe, II/54., szerk. Manfred S. Frings, Frankfurt am Main, 1982, 127. E megállapítás professzionalitását megerősíti Erich KLOCKENBERG, *Rationalisierung der Schreibmaschine und ihrer Bedienung. Psychotechnische Arbeitsstudien*, Julius Springer, Berlin (Bücher der industriellen Psychotechnik, 2.), 1926, 3.

látható vagy akár hallható világ álma véget ért. A mozi, a fonográfia és a gépirás történeti egyidejűségével az optika, az akusztika és az írás adatfolyamai éppúgy szétváltak, mint amilyen autonómmá váltak. Hogy az elektromos vagy elektronikus médiumok majd újra össze tudják kapcsolni őket, semmit nem változtat ennek az elkülönülésnek a tényén.

Még 1860-ban, öt évvel Malling Hansen mechanikus írólabdájára, ezen első tömeggyártásra alkalmas írógép előtt Keller *A csúffá tett szerelmeslevelek* című írása még magának a költészetnek az illúzióját hirdette: A szerelem csak azzal a képtelen alternatívával rendelkezik, hogy vagy a „fekete tinta által beszél”, vagy a „piros vért” engedni szóhoz jutni.⁵³ Amikor ezzel szemben a gépelés, a filmezés vagy a fonográf használata három ugyanannyira lehetséges opcióvá válik, az írás elveszíti az efféle pótérzékiességeket. 1880 körül a költészetből irodalom lesz. Többé nem a Keller-féle piros vért vagy azt, amit Hoffmann szerint maguk előtt látnak, kell a szabványosított betűknek közvetíteniük, hanem a technikusok szép új tautológiáját. Mallarmé azonnali belátása szerint az irodalom nem jelent se többet se kevesebbet, minthogy huszonhat betűből áll.⁵⁴

Lacan „módszertani megkülönböztetése”⁵⁵ a valós, az imaginárius és a szimbolikus között ennek az elkülönülésnek az elmélete (vagy csupán történeti effektusa). A szimbolikus ezentúl a nyelvi jeleket foglalja magában, azok materialitásában és technikai mivoltában. Ez azt jelenti, hogy betűkként és számjegyekként véges halmazt alkotnak anélkül, hogy bármiféle kár érné a jelentés filozofikusan megálmodott végtelenségét. Ami számít, azok csupán a különbségek vagy (írógépnyelven szólva) a szóközök egy rendszer elemei között. Márcsak ezért is áll Lacannál, hogy a „a szimbolikus világ a gép világa.”⁵⁶

Az imaginárius ezzel szemben egy test tükörfantomjaként jön létre, amely motorikusan tökéletesebbnek tűnik, mint a kisgyermek saját teste. Hiszen a valóságban minden légszomjjal, hideggel és szédüléssel kezdődik.⁵⁷ Ezzel az imaginárius pontosan azokat az optikai illúziókat implementálja, amelyek kutatása ott állt a mozi bölcsőjénél. A szétदारolt vagy (a filmfelvétel esetében) szétszabdalt testtel kerül szembe a tükör- vagy filmmozgások illuzórikus kontinuitása. Biztosan nem véletlen, hogy Lacan a kisgyermek a tükörbeli hasonmásaira [Doppelgänger] adott ujjongó reakcióját a dokumentumfilm bizonyító eszközével örököttette meg.⁵⁸

⁵³ Gottfried KELLER, *A csúffá tett szerelmes levelek*, ford. JÁNOSY István = Uő, *A seldwylai emberek*, Európa, Budapest, 1963, 330.

⁵⁴ Vö. Stéphane MALLARMÉ, *La Littérature. Doctrine* = Uő, *Oeuvres complètes*, szerk. Henri MONDOR – G. JEAN-AUBRY, Gallimard, Paris, 1945, 850.

⁵⁵ LACAN, *D'un syllabaire après Coup* = Uő, *Écrits*, Seuil, Paris, 720.

⁵⁶ LACAN, *Das Seminar von Jacques Lacan. Buch II. Das Ich in der Theorie Freuds und in der Technik der Psychoanalyse*, 64.

⁵⁷ LACAN, *Die Familie*, ford. Friedrich A. KITTLER = Uő, *Schriften*, III., 50.

⁵⁸ LACAN, *Von dem, was uns vorausging*, ford. Norbert HAAS = Uő, *Schriften*, III., 13.

Elvégre a valósból semmi több nem hozható napvilágra, mint amit Lacan a valós adott mivoltával feltételezett – nevezetesen semmi.⁵⁹ A valós alkotja azt a maradékot vagy hulladékot, amelyet sem az imaginárius tükre, sem a szimbolikus rácsai nem tudnak befogni – a fiziológiai véletlent, a testek sztochasztikus összevisszaságát.

A modern pszichoanalízis módszertani megkülönböztetései világosan egybevágnak a médiumok technikai megkülönböztetéseivel. Minden elméletnek megvan a maga történeti a priori-ja. És a strukturalizmus mint elmélet csupán azt betűzi utólag, ami a századforduló óta adatként halad át a hírközlő csatornákon.

Csak az írógép szolgál olyan írással, amely billentyűzetének kiszámolt és rendezett készletéből történő szelekció. Szó szerint érvényes rá, amit Lacan az elavult betűszekrénnel illusztrál.⁶⁰ A kézírás folyásával szemben diszkrét, szóközökkel elválasztott elemek lépnek egymás mellé. A szimbolikus tehát a nyomtatott betűs írás státuszával bír. – Először a film tárolja azokat a mozgó hasonmásokat, amelyekben az emberek más főemlősöktől eltérően fel (és félre) tudják ismerni a testüket. Az imaginárius tehát a mozi státuszával bír. – És először a fonográf rögzíti azt, amit a gégefők mindenféle jelrend és valamennyi szójelentés előtt zörejként kibocsátanak. Hogy örömben legyen részük, Freud pácienseinek már nem kell azt akarniuk, amit a filozófusok számára a jó. Egyszerűen blablázhatnak.⁶¹ A valós tehát – kivált a pszichoanalízis nevű csevegési kúra (*talking cure*) – a fonográfia státuszával bír.

Az optika, az akusztika és az írás Gutenberg tároló-monopóliumát 1880 körül szétfeszítő technikai elkülönülésével az úgynevezett ember vált megcsinálhatóvá. Lényege [Wesen] átáll az apparatúrák oldalára. A gépek meghódítják a központi idegrendszer funkcióit, és már nem csupán az izomzatét, ahogy azelőtt minden gép tette. És először ezzel – a gőzgéppel és a vasúttal még nem – kerül sor anyag és információ, valós és szimbolikus tiszta elkülönülésére.

Hogy a fonográf és a mozi feltalálhatóvá váljon, ahhoz az emberiség róluk szóló ősrégi álmai nem elegendőek. A szemnek, a fülnek és az agynak a maguk fiziológiájában kell a kutatás tárgyaivá válniuk. Az írás gépi optimalizáláshoz többé nem szabad individuumok kifejeződéseként vagy testek nyomaként álmódoszni róla. Magukat a betűk formáit, különbségeit és frekvenciáit kell képletekre hozni. Az úgynevezett Ember fiziológiára és hírközlő technikára esik szét.

Amikor Hegel megfogalmazta korának tökéletes alfabetizmusát, a fogalomnak szellem volt a neve. Minden történelem és diszkurzus olvashatósága istenné tette az embereket vagy filozófusokat. Az 1880-as év médiaforradalma olyan elméletek és gyakorlatok lehetőségének alapját fektette le, amelyek többé nem tévesztik össze az

⁵⁹ LACAN, *Die Familie*, 43.

⁶⁰ LACAN, *Das Drängen des Buchstabens im Unbewussten oder die Vernunft seit Freud*, ford. Chantal CREUSOT – Norbert HAAS = UÖ, *Schriften*, II., 26.

⁶¹ LACAN, *La séminaire, livre XX. Encore*, Seuil, Paris, 1975, 53, 73.

információt a szellemmel. A gondolkodás helyébe a kapcsolási algebra lépett, a tudat helyébe a tudattalan, amelyből Poe *Az ellopott levél* című műve (legkésőbb Lacan olvasatában) Markov-láncot csinál.⁶² És hogy a szimbolikust a gép világának nevezik, elveszi az úgynevezett Ember ábrándját, hogy a „tudat” nevezetű „tulajdonság” által más és több, mint számológép. Hiszen mindkettő, az emberek és a komputerek egyaránt „kiszolgáltatottak a jelölő felhívásainak”,⁶³ ami annyit tesz, hogy mindkettő program szerint működik. „Emberék még ezek”, tűnődik Nietzsche már 1874-ben, nyolc évvel azelőtt, hogy írógépet vesz, „vagy tán csak gondolkodó-, író- és beszélő-gépek?”⁶⁴

Nietzsche kérdésére 1950-ben Alan Turing, Anglia matematikusai között a gyakorlati ember fogja megadni a választ. Azt mondta, formális eleganciával, hogy ez nem kérdés. Turing tanulmánya, a *Számítógépek és intelligencia* (*Computing Machinery and Intelligence*), amely éppen a *Szellem* (*Mind*) című filozófiai folyóiratban jelent meg, ennek tisztázásához egy kísérletet javasolt, az úgynevezett Turing-tesztet:

„A” számítógép és „B” ember adatforgalmat bonyolít egy bármilyen távíró típusú interfész-kapcsoláson keresztül. A szövegcserét „C” cenzor ellenőrzi, aki szintén csak írásos információkat kap. „A” és „B” mindketten úgy tesznek, mintha emberek volnának. „C”-nek kell eldöntenie, hogy kettejük közül ki az, aki nem szimulál, és ki az, aki csupán Nietzsche gondolkodó-, író- és számológépe. Csakhogy a gép minden alkalommal, amikor elárulja magát – akár hiba, akár sokkal valószínűbben hibátlanság folytán –, a programját tanulással optimalizálni képes, a játszma mindörökre nyitva marad.⁶⁵ A Turing-tesztben az úgynevezett ember egybeesik a szimulációjával.

És ez már csak azért is így van, mert „C” cenzorhoz magától értőően nem kézírások, hanem plotter-nyomatok vagy írógépszövegek érkeznek be. Bizonyára képesek volnának a számítógépprogramok emberi kezeket szimulálni azok rutinjaival és elszórt hibáival, tehát azok úgynevezett individualitásával – de Turing az Univerzális Diszkrét Gép feltalálójaként gépen írt. Nem sokkal ügyesebben vagy jobban, mint a kandúrja, Timothy, aki Turing kaotikus titkosszolgálati irodájában a billentyűkön is ugrándozhatott,⁶⁶ csak éppen kevésbé katasztrofálisan, mint kézzel. Már a tiszteletre méltó sherborne-i bentlakásos iskola tanárai is alig tudták diákjuknak „megbocsátani” kaotikus életét és tintapacás írását. Briliáns matematikai dolgozatok gyenge osztályzatokat kaptak, csak

⁶² LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”* = Uő, *Schriften*, I., 44–54. [Ez a szövegrész hiányzik a magyar fordításból, vö. Jacques LACAN, *Seminárium Az ellopott levélről*, ford. GÁNGÓ Gábor = *Tétes könyv* II., szerk. Kis Attila Atilla – Kovács Sándor s. k. – ODORICS Ferenc, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1997, 7–39.]

⁶³ Uő., 47.

⁶⁴ NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György = Uő, *Korszerűtlen elmékedések*, Atlantisz, Budapest, 2004, 128.

⁶⁵ Vö. Alan M. TURING, *Kann eine Maschine denken?* ford. P. GÄNSSER, Kursbuch (1967/8), 116; Andrew HODGES, *Alan Turing: The Enigma*, Simon and Schuster, New York, 1983, 415–417.

⁶⁶ Uő., 279.

mert a kézírása „rosszabb volt, mint amit valaha is láttak”.⁶⁷ Az iskolarendszerek hűen kitartanak régi feladatuk mellett, hogy egy szép, összefüggő és egyéni kézírás beidomítása által szó szerint előállítsák az individuumokat. Csakhogy Turing, minden képzés kijátszásának mestere, kitért ez elől, és terveket kovácsolt egy „rendkívül primitív” írógép feltalálásához.⁶⁸

Ezekből a tervekben semmi sem lett. De amikor Grantchester mezőin, minden angol líra mezőin a romantikusoktól a Pink Floydig eszébe jutott az Univerzális Diszkrét Gép, a diákkori álom valóra vált és átalakult. Sholes 1868-as írógépszabadalma, a tiszta elvére soványítva, mind a mai napig hordoz bennünket. Csupán azokat az embereket vagy gépirokat szüntette meg Turing egyszer és mindenkorra, akiknek a Remington & Sonra volt szükségük az íráshoz és olvasáshoz.

Mégpedig azért, mert egy Turing-gép még a sherborni írógéptervnél is sokkal primitívebb. Minden, amihez köze van, egy papírszalag, amely egyszerre jelenti a programját és az adatanyagát, az inputját és az outputját. Erre az egydimenziós szalagra soványította Turing a szokásos írógéppapírt. Ám vannak további megtakarítások is: az ő gépének nincs szüksége egy írógép-billentyűzet sok redundáns betűjére, számjegyre és jelére; beéri egyetlen jellel és annak hiányával, az 1-gyel és a 0-val. A gép képes ezt a bináris információt olvasni vagy (Turing szakszavával) letapogatni. Eszerint képes a papírszalagot egy mezővel jobbra vagy egy mezővel balra, esetleg egyáltalán nem eltolni, ennél fogva olyan lökészerűen, vagyis diszkrétén dolgozik, mint az írógép is, amely a kézírástól eltérően nyomtatott betűkkel, visszabillentyűkkel és soremelőkkel rendelkezik. (Egy Turinghoz címzett levélben ez áll: „Bocsássa meg, hogy írógépet használok: arra jutottam, hogy előnyben részesítem a diszkrét gépeket a folyamatosakkal szemben.”)⁶⁹

Az 1936-ból származó matematikai modell már nem gép és pusztaszerszám keveréke; visszacsatolt rendszerként túltesz az összes Remingtonon. Hiszen a leolvasott jel vagy annak hiánya vezérlik a munka következő lépését, amely egy írás: az olvasástól függ, hogy a gép otthagya ezt a jelet vagy törli, vagy fordítva, egy üres helyet hagy ott vagy jellel feliratozza stb.

Ez minden. De egyetlen számítógép sem tud többet, amelyet valaha megépítettek vagy egyszer megépítenek. Meglehet, a legmodernebb Neumann-gépek (programtárolóval és számítóegységgel) gyorsabban futnak, ám a működési elvet tekintve nem másként, mint Turing végtelenül lassú modellje. Ráadásul nem kell minden számítógépnek Neumann-gépnek lennie, miközben minden elképzelhető adatfeldolgozó készülék csupán az Univerzális Diszkrét Gép n állapota. Alan Turing ezt 1936-ban matematikailag bizonyította, két évvel azelőtt, hogy Konrad Zuse Berlinben egyszerű

⁶⁷ *Uo.*, 30.

⁶⁸ *Uo.*, 14.

⁶⁹ J. Good, 1948. szeptember 16., idézi HODGES, *I. m.*, 387.

relékből összebarkácsolta az első programozható számítógépet. És ezzel a szimbolikus világa ténylegesen egy gépek világa lett.⁷⁰

A médiumok korszaka – az általa berekesztett történelemtől eltérően – lökésszerűen mozog, mint Turing papírszalagja. A Remingtontól a Turing-gépen át a mikroelektronikáig, a gépesítésétől az automatizálásán át az implementálásáig egy olyan írásnak, amely számjegy, és nem értelem – egy évszázad elegendő volt, hogy az írás ősrégi tároló monopóliumát átvezessék az áramkörök mindenhatóságába. Hiszen akárcsak Turing levelezőpartnere, mindenki átáll az analóg gépek oldaláról a diszkrétékére. A CD digitalizálja a gramofont, a videokamera a mozit. Minden adatfolyam Turing Univerzális Gépének n állapotaiba torkollik, valamennyi teremtmény kulcsává (dacolva a romantikával) a számok és ábrák válnak.

Fordította: Tóth-Czifra Júlia

⁷⁰ Vö. Konrad ZUSE, 1937. június 19. = ZUSE, *Der Computer. Mein Lebenswerk*, Springer, Berlin – Heidelberg – New York – Tokyo, 1984², 41. „Döntő gondolat, 1937. június 19. / A felismerés, hogy vannak alapvető műveletek, amelyekbe beleoldható valamennyi számítási és gondolkodási művelet. / A mechanikus agy egyik primitív típusa egy tárolóműből, válogatóműből és egy egyszerű készülékből áll, amelyben 2-3 tagból álló egyszerű feltételláncokat lehet kezelni. Az agynak ezzel a formájával elméletileg lehetségesnek kell lennie, hogy megoldjuk valamennyi gondolkodási feladatot, amelyek mechanizmusok által megragadhatók, de tekintet nélkül az ahhoz szükséges időre. A komplikáltabb agyak csupán a folyamatok gyorsabb intézését érintik.”

A jelölés színterének jelenlegi szétrobbanása, amely szintér egybeesik az úgynevezett nyugati világgal, ahogyan azt Barry McGuire-től és A. F. N. Dahrantól tudjuk, inkább összeomlás. Az írott szövegek tömege – beleértve azt az előadást is, amelyet éppen felolvasok Önöknek – már nem az érzékelhető időben és térben létezik, hanem a számítógép memóriájának tranzisztorházaiban. És amióta e cellák térbeli kiterjedése, az elmúlt három évtized szilíciumvölgyi hőstetteinek köszönhetően, kevesebb mint egy mikrométerre zsugorodott, írásjelenetünk akár már a betűk önhasznósága [self-similarity] mintegy hat tizedes nagyságrendje által definiálható. A dolgok ezen állása nem csak ahhoz a történelemhez képest különbség, amelyben annak alfabetikus kezdetén egy teve és héber betűjele, a „gamel”, csak két és fél tizedes nagyságrendnyi távolságra voltak. Hanem úgy tűnik, elrejtí magát az írás aktusát is.

Nem szükséges magyarázni, anélkül is tudjuk, hogy már nem írunk. A szoftverfejlesztés azon örült fajtája, amely az írás volt, a használat és az említés gyógyíthatatlan összetévesztésétől szenvedett. Egészen Hölderlinig a villám pusztaság emléke elegendő bizonyítéknak tűnt annak lehetséges költői használatához. Manapság, amikor ez a villám átváltozott elektromossággá, az ember alkotta írás ehelyett olyan mikroszkopikusan vésett beíródásokon halad keresztül, amelyek, minden történeti íróeszközzel ellentétben képesek maguktól olvasni és írni. Az írás utolsó történeti aktusa vélhetőleg az a pillanat volt, amikor a kora 1970-es években az Intel mérnökei kiterítettek néhány tucat négyzetméter milliméterpapírt (a későbbi 8086-os esetben 64 négyzetmétert), hogy megtervezzék az első integrált mikroprocesszor hardverarchitektúráját. A kétezer tranzistor és azok kapcsolódásainak e kézzel készült alaprajzát miniaturizálták aztán a létező chip méretére, majd írták elektrooptikai gépek segítségével szilíciumrétegekbe. Ez a 4004-es mikroprocesszor végül az Intel japán vevőjének¹ új asztali számítógépében találta meg a helyét, amivel kezdetét vehette posztmodern írásjelenetünk. A mikroprocesszorok hardveres komplexitása egészen egyszerűen felszámolja a kézi tervezés technikáit [manual design techniques]. A számítógépek következő generációjának tervezéséhez a mérnökök ahelyett, hogy megtöltenének számtalan méter milliméterpapírt, inkább a számítógéppel segített tervezéshez [computer aided design] kell forduljanak, vagyis a jelenlegi generáció geometrikus vagy autorootolós erejéhez.

¹ Lásd Klaus SCHRÖDL, *Quantensprung* = DOS, 1990/12, 102. sk.

Ugyanakkor Marcian E. Hoff, az Intel szakembere az első integrált mikroprocesszor megalkotásával majdnem tökéletesen demonstrálta a Turing-gépet. 1937 után a számítás, végezzék emberek vagy gépek, olyan utasítások megszámlálható halmazaként formalizálható, melyek egy végtelen hosszú papírszalagon és a rajta található diszkrét jeleken működnek. Az efféle papírgép, amelynek működése mindössze írásból és olvasásból, továbblépésből és visszalépésből áll, Turing-féle fogalma² minden kiszámítható funkció matematikai megfelelőjének bizonyult. Az univerzális Turing-gép, ha beletápláljuk bármely más gép utasításait, sikeresen képes imitálni azt. Így éppen azért, mert immár nem számítanak a hardveres implementációk közötti végső különbségek, az úgynevezett Church-Turing hipotézis a maga legerősebb vagy fizikai formájában annyi, mint magának a természetnek univerzális Turing-géppé nyilvánítása.

Már ez az igény is azzal járt, hogy a szoftver szétrobbanásával kettőzte meg a hardver összeomlását. A programozási nyelvek erodáltak a természetes nyelv monopóliumát és kialakították saját hierarchiájukat. E posztmodern bábéli torony az egyszerű műveleti kódoktól, melyek nyelvi kiterjesztése még mindig hadverkonfiguráció, az olyan assembleren keresztül, amelynek kiterjesztése az említett opkód, elér egészen a magas szintű programozási nyelvekig, amelyek kiterjesztése pedig maga az assembler. Következésképp, a fraktálméleti értelemben definiált önhasonlóságok hosszú láncolatai határozzák meg minden írásnak úgy a hardverét, mint a szoftverét. Csak az jelent továbbra is problémát, hogy felismerjük ezeket a rétegeket, amelyek, mint általában a modern médiatechnikák, bevallottan arra találtattak ki, hogy kitérjenek az emberi érzékelés elől. Egyszerűen nem tudjuk, mit csinál az írásunk.

A szövegszerkesztéshez, vagyis ahhoz, hogy valaki maga is papírgéppé alakuljon egy IBM AT-n és Microsoft DOS alatt dolgozva, először is be kell szerezni néhány kereskedelmi forgalomban kapható fájlt. Amennyiben e fájlok kiterjesztése nem EXE vagy COM, a DOS alatti szövegszerkesztés soha nem kezdődhet meg. Ennek magyarázata, hogy csak a COM és EXE kiterjesztések állnak sajátos viszonyban a tulajdonnevükkel. Egyrészt olyan fellengzős neveket viselnek, mint WordPerfect, másrészt, mivel hiányoznak belőlük a magánhangzók [nonvocalized], többé-kevésbé kriptikus akronímákat, mint például WP. Sajnos a teljes név mindössze a szoftvergyártók reklámstratégiáját szolgálja ki, mivel a DOS mikroprocesszoros operációs rendszerként nem képes a nyolc betűnél hosszabb fájlnevek olvasására. A WP kiejthetetlen akronímája, egy alapvető görög innováció e poszthisztorikus visszahívása [revocation] éppen ezért nem pusztán szűkségszerű, hanem bőven elég is a posztmodern szövegszerkesztéshez. Sőt, mintha valami igazán mágikus erőt hozna vissza. A WP azt csinálja, amit felismer. A futtatható számítógépes fájlok, nemcsak a WordPerfecttel, de az olyan nagy ámde üres óeurópai szavakkal ellentétben is, mint a Szellem és a Szó, felölelik mindazon rutinokat és adatokat,

² Lásd Alan M. TURING, *On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem* = Proceedings of the London Mathematical Society, 1937 (42), 249.

amelyek ahhoz szükségesek, hogy megalkossák önmagukat. A WP betűsor begépelése majd az Enter megnyomása egy AT billentyűzeten persze nem teszi tökéletessé a Szót [makes the Word perfect], de ez az egyszerű írásaktus indítja be a WordPerfect aktuális futtatását. Ilyen, amikor a szoftver diadalmaskodik.

A hozzá tartozó papíráru nem tehet mást, minthogy megsokszorozza ezt a varázserőt. A szoftverekhez általában mellékelte felhasználói kézikönyvek, amelyeket azért íródtak, hogy áthidalják a szakadékot a formális és mindennapi nyelvek, az elektronika és az irodalom között, olyan nyelvi ágensekként vezetik be a szóban forgó programot, mely majdnem teljes omnipotenciával rendelkezik a számítógépes rendszererőforrások, címterek és a hardver egyéb paraméterei felett: amikor a WP-t X parancssori argumentummal futtatjuk, akkor a monitor színét A-ról B-re változtathatja, elindulhat C módban, és végül D-be térhet vissza stb. a végtelenségig.

Ám a WP ágens e műveletei valójában csupán virtuálisak, mivel – ahogy a mondanak tartja – mindegyiknek DOS alatt kell futnia. Az operációs rendszer lesz az, pontosabban annak parancs-rendszerhéja, amely szkenneli a billentyűzetet nyolcbites fájlnevekként a bemeneti sorban, abszolúttá alakítja a végül lekérdezett fájl relatív címzéseit, betölti ezt az új verziót a külső háttértárból a szükséges tetszőleges hozzáférésű helyre, aztán végleg vagy átmenetileg átadja a futtatást a WordPerfect nevű szolga opkód sorainak.

Ugyanez igaz a DOS-ra is, amely, az elemzés végső szintjén, annak az alapvető bemeneti és kimeneti rendszernek a kiterjesztésévé oldódik fel, amelyet BIOS-nak hívunk. Nemcsak hogy programok, de az őket megalapozó mikroprocesszori rendszerek sem indulhatnak el soha annak a néhány elemi funkciónak a jobbára hihetetlen autobootolási képessége nélkül, amelyek a biztonság kedvéért bele vannak égetve a szilíciumba, és így a hardver részét képezik. Az anyag bármifajta átalakulása entrópiából információba, milliónyi szunnyadó tranzisztorból elektronikus potenciálok különbségeibe szükségszerűen feltételezi azt a materiális eseményt, amelyet újraindításnak hívunk.

Elvileg ez a fajta alászállás a szoftverből a hardverbe, a megfigyelés magasabb szintjeiről az alacsonyabbakra még több nagyságrenddel is folytatható volna. A kód mindenfajta működése, az olyan metaforikus képességek ellenére, mint a hívás vagy a visszatérés, végső soron teljesen lokális húrmanipulációkon [string manipulations] alapul, vagyis – attól tartok – a feszültségkülönbségek jelölőin. A hilberti értelemben vett formalizálás megszünteti magát az elméletet, ha „az elmélet már nem jelentésszerű proposíciók rendszere, hanem olyan mondatoké, amelyek szavak szekvenciáiból állnak, miközben a szavak betűk szekvenciáiból. Egyedül a formára hivatkozva mondhatjuk meg, hogy a szavak mely kombinációja alkot mondatokat, mely mondatok axiómák, és mely mondatok következnek más mondatok közvetlen következményeiként.”³

³ Stephen C. Kleene-t idézi Robert ROSEN, *Effective Processes and Natural Law = The Universal Turing Machine: A Half-Century Survey*, szerk. Rolf HERKEN, Oxford University Press, Oxford, 1988, 527.

Amikor a jelentések lemennek mondatokba, a mondatok szavakba, a szavak pedig betűkbe, akkor egyáltalán nincsen szoftver. Vagy inkább azt mondhatjuk, nem lenne szoftver, ha a számítógépes rendszereket nem venné körül a mindennapi nyelvek környezete. Miközben ez a környezet, a híres és kettős görög találmány óta, mindig is betűkből és érmékből, könyvekből és lóvéból áll.⁴ E nyomos gazdasági okokból kifolyólag látszólag senki nem örökölte meg Alan Turing szerénységét, aki a számítástechnika őskorában inkább olvasta hexadecimális, semmint decimális számokban azt, amit a gépe kinyomott.⁵ Épp ellenkezőleg, az úgynevezett számítógépes közösség úgynevezett filozófiája rendszeresen hajlik arra, hogy összemossa a hardvert a szoftverrel, valamint az elektronikus jelölőket a formális és a mindennapi nyelvek közötti interfészekkel. Teljes filantróp őszinteséggel megvallva, a magas szintű programozói kézikönyvek óva intenek az assemblerkód-írás pszichopatologikus kockázataitól.⁶ Minden barátságos hangvétellel együtt, a „BIOS szolgáltatásokat” jelenleg úgy határozzák meg, mint amelyeket arra terveztek, hogy „elrejtsek a program elől az annak alapját jelentő hardver irányításának részleteit”.⁷ Következésképp tökéletes fokozatossággal leplezik el a DOS szolgáltatások a BIOS-t, a WordPerfect az operációs rendszert, és így tovább egészen napjainkig, két mostanában bevezetett alapvető változásig a számítógéptervezésben (vagy az Egyesült Államok Védelmi Minisztériumának politikájában), amelyek elhozták a titkolózás e rendszerének bezáródását. Először is, szándékosan felszínközeli szinten, tökéletes grafikus felhasználói felületek – mivel maguk is mellőzik az írást – rejtik el az egész gépet a felhasználók elől. Másodszor, a hardver mikroszkopikus szintjén, úgynevezett védelmi szoftvert implementáltak, hogy a „nem megbízható programokat” és a „nem megbízható felhasználókat” megakadályozza abban, hogy hozzáférjenek az operációs rendszer szermagjához és bemeneti/kimeneti csatornáikhoz.⁸

A szoftvernek ez a mai napig tartó diadalmenete furcsa megfordítása annak a turingi bizonyításnak, miszerint nem létezhet olyan matematikailag kiszámítható probléma, amelyet egy egyszerű gép ne lenne képes megoldani. Miközben a fizikai Church–Turing-hipotézis azáltal, hogy azonosítja a fizikai hardvert azzal az algoritmussal, amelyet annak kiszámítására készítettek, végre teljes mértékben megszabadult a hardvertől. Ennek eredményeképp a szoftver sikeresen elfoglalta ezt az üres helyet, hasznát hajtva saját homályosságából. A magasabb szintű programozási nyelvek szüntelenül növekvő hierarchiája pontosan úgy működik, ahogy napjaink matematikai kriptográfiájának egyirányú függvényei. Amikor direkt alakjukban [straightforward form] alkalmazzák ezeket,

⁴ Lásd Johannes LOHMANN, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* = Archiv für Musikwissenschaft, 1980, 174.

⁵ Lásd Andrew HODGES, *Alan Turing: The Enigma*, Simon and Schuster, New York, 1983, 399.

⁶ Lásd TOOL PRAXIS: *Assembler-Programmierung auf dem PC*, Vogel, Würzburg, 1989, 9.

⁷ Nabajyoti BARKALATI, *The Waite Group's Macroassembler Bible*, Howard W. Sams, Carmel (IN), 1989, 528.

⁸ Lásd Friedrich KITTLER, *Protected Mode = Computer, Macht und Gegenwehr: Informatikerinnen für eine andere Informatik*, szerk. Ute BERNHARDT – Inge RUHMANN, Forum Informatiker für Frieden und gesellschaftliche Verantwortung, Bonn, 1991, 34–44.

akkor ésszerű [reasonable] idő alatt számíthatók ki, például annyi idő alatt, amely csak polinomiális kifejezésekben növekszik a függvény komplexitásával együtt. Ám az inverzének időszükséglete (vagyis annak, hogy a függvény kimenetéből rekonstruáljuk a feltételezett bemenetet) exponenciális, tehát elfogadhatatlan mértékben növekszik. Más szóval az egyirányú függvények elrejtik az algoritmust annak eredménye elől. Ez a kriptográfiai effektus kényelmes módját kínálja a szoftver számára, hogy rá se hederítsen a tényre, miszerint Turing bizonyításának alapján teljesen értelmetlenné vált az algoritmusra alkalmazott szellemi tulajdon fogalma. A szoftver kommersziális vagy amerikai médiumként pontosan azért ragaszkodik annál is inkább a tulajdoni státuszához, mert nem géptől független képességként létezik. Minden licenz, minden hardverkulcs, minden védjegy, amelyet a WP és a WordPerfect számára regisztráltak, az egyirányú függvények funkcionalitását bizonyítja. Ebben az országban, figyelmen kívül hagyva a teljes matematikai hagyományt, nemrég még egy algoritmusokra vonatkozó szerzői jogi keresetnek is helyt adtak. Végül az IBM olyan matematikai formula kutatásába kezdett, amellyel mérhető a komplexitásbeli távolság egy algoritmus és a kimenete között. Míg az információ Shannon-féle matematikai elméletének régi szép napjaiban az információ maximuma furcsa mód egybeesett a maximális megjósolhatatlansággal vagy zajjal,⁹ addig az IBM új mértékét, amelyet logikai mélységnek hívnak, így definiálják:

Egy üzenet értéke [...] úgy tűnik, nem az általa hordozott információban (abszolút megjósolhatatlan elemeiben) rejlik, és nem is nyilvánvaló redundanciájában (a betű szerinti ismétlésekben, az egyenetlen bitfrekvenciákban), mint inkább abban, amelyet eltemetett redundanciának [buried redundancy] nevezhetünk – olyan elemekben, amelyek csak nehezen megjósolhatók, olyan dolgokban, amelyekre a vevő elvileg anélkül is rájöhetett volna, hogy valaki előre közölte volna vele azokat, de csak tetemes mennyiségű pénz, idő és számítás ráfordításával. Más szóval, az üzenet értéke annak a matematikai vagy másfajta munkának az összege, amelyet létrehozója [originator] feltételezhetően elvégzett, és amelyek megismétlése alól a vevő így mentesül.¹⁰

Így a logikai mélység a maga matematikai szigorával előnyösen képes helyettesíteni az eredetiség, a szerzőség és a szerzői jog összes régi, hétköznapi nyelvi definícióját azok szükségszerű pontatlanságával együtt, csak éppen ez az algoritmus, amelyet arra szántak, hogy általánosságban számítsa ki az algoritmusok költségeit, maga a Turing-kiszámíthatatlan [Turing-uncomputable].¹¹

⁹ Lásd KITTLER, *Jel és zaj távolsága*, ford. LŐRINCZ Csongor = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 457–61.

¹⁰ Charles H. BENNETT, *Logical Depth and Physical Complexity* = *The Universal Turing Machine*, 230.

¹¹ Köszönöm Oswald Wiener/Yukonnak.

E tragikus körülmények között a büntetőjog, legalábbis Németországban, nemrég feladta a szellemi tulajdonként értett szoftver fogalmát; ehelyett a szoftvert szükségszerűen anyagi dologként definiálja. A legfelsőbb bíróság indoklása, miszerint egyetlen számítógépes program sem tudna futni a szilícium áramkör hozzá kapcsolódó elektromos töltései nélkül,¹² jól illusztrálja aényt, hogy a szoftver és a hardver közötti virtuális eldönthetetlenség semmiképp nem a megfigyelői pozíciók egyszerű változtatásából fakad, ahogy azt a rendszerelmélet képviselői feltehetőleg hinni szeretnék. Épp ellenkezőleg jó okunk van feltételezni a hardver nélkülözhetetlenségét és ebből következő általános prioritását.

Csak Turing *A számításra alkalmas számokról, a döntéshetlémára alkalmazással (On Computable Numbers with an Application to the Entscheidungsproblem)* című tanulmányában létezheth olyan gép, amely korlátlan erőforrással rendelkezik térben és időben, vagyis végtelen nyerspapír-készlettel, valamint semmiféle korlátozással a számítási sebességre nézve. Ezzel szemben minden fizikailag megvalósítható gépet pontosan e paraméterek által korlátoznak magában a kódban. A Microsoft DOS képtelensége, hogy az első nyolc betűnél többet ismerjen fel az olyan a fájlnevekből, mint a WordPerfect, éppen hogy triviális vagy elavult példáját adja annak a problémának, amely nem pusztán egyre nagyobb inkompatibilitást okozott a 8, 16 és 32 bites mikroprocesszorok különböző generációi között, hanem a korábban természetként ismert valós számtest digitalizálásnak kvázi lehetetlenségét is.¹³

A Los Alamosi Nemzeti Laboratóriumban dolgozó Brosl Hasslacher szerint:

Ez azt jelenti, hogy olyan digitális számítógépeket használunk, amelyek architektúrája egy fizikai gépezet formájában adott számunkra annak minden mesterséges korlátozásával együtt. A kontinuum algoritmikus leírást kódolhatóra kell redukálnunk egy olyan eszközön, amelynek alapvető műveletei megszámlálhatók, mind ezt pedig a feldarabolás különféle formáin keresztül tesszük, amit közönségesen diszkretizálásnak hívnak. [...] Aztán a fordítóprogram tovább redukálja ezt a modellt egy bináris formára, melyet nagymértékben determinálnak a gép korlátai.

Az eredménye ennek az eredeti probléma diszkrét és szintetikus mikrovilági leképezése, amelynek struktúráját tetszőlegesen rögzíti egy véletlenszerűen választott differenciálséma és számítási architektúra. A kontinuum egyetlen maradványa az

¹² Lásd M. Michael KÖNIG, *Sachlich sehen, Probleme bei der Überlassung von Software*, c't, 1990 (3), 73 (A Szövetségi Törvényszék ítélete, 1985. 05. 02., Az. IZB 8/84, NJW-RR 1986: 219). A programok meghatározása: „szellemi teljesítmény megtestesülései, és ezzel dolgok (*Verkörperungen der geistigen Leistung, damit aber Sachen*)”.

¹³ Érthetetlen számomra, hogy Turing híres tanulmányának első sora hogyan határozhatta meg „röviden a »kiszámítható« számokat azokként a valós számokként, amelyek tizedes törtként való matematikai kifejezései kiszámíthatók véges számú művelettel” (TURING, *I. m.*, 230.), és aztán hogyan tudta úgy folytatni, hogy a kiszámítható számok halmazát megszámlálhatóként definiálja, majd végül hogyan nevezhette kiszámítható számnak a Pi-t, amelyet úgy vesz, mint a „kiszámíthatóan konvergens sorozat határát”. (*Uo.*, 256.)

alapszám-aritmetika használata, amelynek sajátossága a bitek egyenlőtlen súlyozása, és amely a nem lineáris rendszerek számára csalóka szingularitások forrása.

És pontosan ezt csináljuk akkor, amikor a fizikai világ egy modelljét fizikai eszközökkel számítjuk ki. Ez nem az a fajta idealizált és békés folyamat, amelyet akkor képzelünk el, amikor a számítás alapvető struktúráival kapcsolatban érvelünk, és nagyon messze esik a Turing-gépektől.¹⁴

Tehát ahelyett, hogy követnénk a fizikai Church–Turing-hipotézist, és „olyan algoritmi-kus viselkedést injektálnánk a fizikai világ viselkedésébe, amelyre semmifajta bizonyíték nincs”,¹⁵ inkább azt kell kiszámítanunk, amit magának a „programozhatóság árának” hívnak. Minden jel arra utal, hogy a programozhatóság e mindennél fontosabb sajátosságának semmi köze a szoftverhez; ez a hardverek kizárólagos tulajdonsága, amennyiben többé-kevésbé alkalmassá tették őket arra, hogy elszállásoljanak néhány notációs rendszert. Amikor 1937-ben Claude Shannon a mesterszakos – talán a valaha írt legkomolyabb következményekkel járó – szakdolgozatában bebizonyította, hogy az egyszerű távíró-kapcsolórelék a különböző keresztbekapcsolásuk révén az egész boole-i algebra implementálására képesek,¹⁶ akkor egy ilyen notációs rendszert alkotott meg. És amikor az 1970-es években a Shockley-féle tranzisztorból kifejlesztett integrált áramkör egy és ugyanazon chipen kombinálta állítható ellenállásként a szilíciumot saját, majdnem tökéletes szigetelőként viselkedő oxidjával, akkor az anyag programozhatósága végre képes volt „átvenni az irányítást”, pontosan úgy, ahogyan azt Turing megjósolta.¹⁷ Ha létezne, a szoftver csupán egy milliárd dolláros üzlet lenne, amely a világ legolcsóbb elemein alapul. Ugyanis a chipen kombinálva a szilícium és oxidja tökéletes hardverarchitektúrát eredményez. Vagyis alapelemek milliói működnek majdnem ugyanolyan fizikai feltételek mellett, különösen ami a legkritikusabbat, nevezetesen a hőmérsékletfüggő degradációt illeti, miközben elektromosan mindegyik teljesen le van szigetelve. Csak e két fizikai paraméter, a chipen levő hőmérsékleti kontinuitás és elektromos diszkrétizálás, közötti paradox viszony teszi lehetővé az integrált áramkörök számára, hogy ne pusztán véges állapotú gépek legyenek, mint annyi más eszköz a világon, hanem hogy megközelítsék azt az Egyetemes Diszkrét Gépet [Universal Discrete Machine], amelybe feltalálójának neve réges rég belevesztett.

Ez a strukturális differencia könnyedén illusztrálható. „Egy számzár” például „véges automata, de normális esetben nem bontható fel elemi típusú komponensek olyan alaphalmazára, amely rekonfigurálható annak érdekében, hogy tetszőleges fizikai rendszert

¹⁴ Brossl HASSLACHER, *Algorithms in the World of Bounded Resources = The Universal Turing Machine*, 421f.

¹⁵ *Ua.*, 420.

¹⁶ Lásd Friedrich-Wilhelm HAGEMeyer, *Die Entstehung von Informationskonzepten der Nachrichtentechnik: Eine Fallstudie der Theoriebildung in der Technik Industrie und Kriegsforschung*, doktori disszertáció, Freie Universität, Berlin, 1979, 432.

¹⁷ Lásd Alan TURING, *Intelligent Machinery: A Heretical Theory* = Sarah TURING, *Alan M. Turing*, W. Heffer, Cambridge, 1959, 134.

szimuláljon. Ennek következtében nem strukturálisan programozható, és így csak abban a korlátozott értelemben programozható hatékonyan, amennyiben állapota beállítható arra, hogy viselkedések korlátozott osztályát érje el.” Ezzel szemben „egy számszár szimulációjára használt digitális számítógép strukturálisan programozható, mivel a viselkedést úgy éri el, hogy primitív kapcsolókomponensek kanonikus halmazából szintetizálja.”¹⁸

A kapcsolókomponensek mindazonáltal, legyenek távírórelék, elektroncsövek vagy végső soron mikrotranzistorházak, megfizetik a nagyfokú összeállíthatóság árát. Az időjárás, a hullámok és a háborúk folyamatos környezetével konfrontálódva a digitális számítógépek a valós számok e lavinájával csak úgy tudnak lépést tartani, hogy elemet adnak elemhez. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy az e között az elemek között lehetséges kapcsolódások növekedési rátájának, vagyis a számítási teljesítménynek mint olyanak felső határa egy négyzetgyökfüggvény. Más szóval, még arra sem képes, hogy „lépést tartson a polinomiális növekedési rátákkal a probléma mértékében”.¹⁹ Így maga a digitális vagy diszkrét elemek közötti szigetelés felel a kapcsolhatóság akadályozásáért, amelynek egyébként mind az „érvényben levő erőtvények”, mind a kombinatorikai logika alapvetései szerint, csak az összes bennfoglalt elem négyzetszámának megfelelő maximum szabna határt.²⁰

A másik, fizikai oldalon pontosan ez a maximális kapcsolhatóság határozza meg a nem programozható rendszereket, legyenek azok hullámok vagy létezők [beings]. Ezért mutatnak ezek a rendszerek polinomiális növekedési rátákat a komplexitásuk tekintetében, és következésképp ezért képesek csak a nem programozható gépeken végzett számítások lépést tartani velük. Minden jel arra utal, hogy e hipotetikus – ámde túlságosan is szükségszerű – géptípus pusztán hardvert konstituálna, olyan fizikai eszközt, amely a többi fizikai eszköz között működik, és ugyanazoknak a korlátozott erőforrásoknak volna alávetve. A szoftver nem létezne többé a megvalósítható absztrakció bevett értelmében. E gépek eljárásainak, miközben továbbra is nyitottak volnának az algoritmikus notációra, lényegében az anyagi szubsztrátumon kellene dolgozniuk, amelynek kapcsolhatósága biztosítaná a cellák rekonfigurációját. És bár e „szubsztrátum leírható algoritmikus terminusokban, szimuláció segítségével”, a „jellemzése oly mértékben fontos a hatékonyságára nézve [...] és oly mértékben kötődik a hardver kiválasztásához”, hogy programozásának már nem sok köze lesz a megközelített Turing-gépekhez.²¹

Egynémely dubrovnikai megfigyelő szemet talán kísértésbe vihet, hogy akár evolúciós álruhába bújtatva, akár nem, de az ember ismerős arcát fedezze fel mindabban, amit olyannyira szükséges és talán már nem is olyan távoli gépekként – erőteljesen hagyatkozva a mai informatikai szakemberekre – próbáltam leírni. Talán. Ugyanakkor

¹⁸ Michael CONRAD, *The Prize [sic] of Programmability, The Universal Turing Machine*, 289.

¹⁹ *Uo.*, 293.

²⁰ *Uo.*, 290.

²¹ *Uo.*, 304.

a hasonlóképp ismerős szilícium hardverünk megfelel az efféle nagymértékben összekapcsolt, nem programozható rendszer számos követelményének. Néhány millió tranzisztorháza között mindig is zajlik néhány millió a négyzetes számú interakció. Van benne elektrondiffúzió; az egész chipben mindenütt van kvantummechanikai csatornahatás.²² Technikailag azonban ezeket az interakciókat még mindig a rendszer korlátaiként, fizikai mellékhatásokként stb. kezeljük. Annak a zajnak minimalizálása, amelyet sosem lehetne megszüntetni, az ár, amelyet a strukturálisan programozható gépekért fizetünk. Ennek fordított stratégiája, a zajmaximalizálás nem csupán megtalálná a visszavezető utat az IBM-től Shannonhoz, hanem talán éppen az egyetlen mód, hogy belépjünk a valós számtestbe, amelyet eredetileg káoszként ismertünk.

Fordította: Smid Róbert

²² Lásd *uo.*, 303. sk.

Friedrich Kittler

A szimbolikus világa – a gép világa

Seppnek

Szép az, ami *to euszünopton*, szól Arisztotelész tiszteletreméltó formulája – minden, ami egy tekintettel jól befogható és egészében átlátható.¹ Bármennyi jajt és rettenetet vált is ki bennünk Oidipusz király tragédiája, szép marad, hiszen van kezdete, közepe és vége, ezzel pedig gyönyörűen eleget tesz a *Poétika* időbelivé tett optikai feltételének,² nem nehezítve meg alakészlelésünk dolgát a határtalanságával. Így veszi kezdetét az esztétika, jócskán azelőtt, hogy Baumgarten megalapítaná a maga újkori tárgyával és fogalmával, és még hosszabb idővel azelőtt, hogy megjelenne az én kommentáromat vezető szó, a mintázatfelismerés (*pattern recognition*).

Az arisztotelészi *to euszünopton* szép csendben túlvisz a transzcendentális fordulaton, sőt elvisz talán egészen Nietzsche apollói elvéig. Ha a szép Kant művében azáltal emelkedett ki minden más képzet közül, hogy könnyed játékba hozta a képzelőerő és az értelem adottságokat vagy (miként azt Kant is mondta)³ adatokat szintetizáló közös vállalkozását, úgy a szép továbbra is elsődlegesen optikai alakként működött, amely mintha magától mozdította volna elő önnön felismerését. Hiszen definíciója szerint a fenségest is az választotta el a széptől, hogy túlmérete (mint a matematikai fenséges esetében) vagy túlhatalma (mint a dinamikai fenséges esetében) révén ellenállt a könnyű áttekintésnek.⁴ Kant tehát négyzetre emelte a felismerési mechanizmust: az esztétika ettől kezdve olyan mechanizmusokkal foglalkozott, amelyek optimalizálták az általában vett felismerés mechanizmusát. Miközben e hatványozódás azt a filozófiai vagy inkább technikátörténeti tényállást is kidomborítja, hogy a szóban forgó felismerési mechanizmus – Kant reflektáló ítélőereje – semmilyen mechanizmusra nem volt átvihető, legyen az intellektuális vagy materiális. Az angyaloknak nem szükséges időben sorozatot alkotó vagy térben diszkrét adatokra reflektálniuk, a gépeknek pedig nincs lehetőségük ilyesmire.⁵ Az előbbiek a problémán lépnek át, az utóbbiak

¹ Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 1451a 4 (ford. RITOÓK ZSIGMOND, PannonKlett, Budapest, 1997).

² Vö. *Uo.*, 1450b 22–31.

³ Immanuel KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, B 239 [Vö. Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Atlantisz, Budapest, 2009, 260. (B 298)]. Lásd ehhez és általában is Bernhard DOTZLER, *Die Revolution der Denkart und das Denken der Maschine: Kant und Turing = Diskursanalysen 1. Medien*, szerk. Friedrich KITTLER – Manfred SCHNEIDER – Samuel WEBER, Verlag für Sozialwissenschaften, Opladen, 1987, 150–163.

⁴ Vö. Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003, 159. sk.

⁵ Vö. *Uo.*, 119–21.

a megoldást vétik el. Így aztán az esztétika szubjektuma – igaz, nagyon is technikai értelemben – az ember volt.

Jó ok ez arra, hogy elvégezzük vagy újra elvégezzük a gondolatkísérletet, amely (tíz évvel Foucault előtt) abból a feltételezésből indult ki, hogy az ember egy perccel sem élte túl Isten halálát. A kísérlet színhelye egy hegyvidék, ahonnan mindenféle emberi élet eltűnt, az esztétika azonban nem. „Tehát nem maradt más, csak vízesések és források, azonkívül villám és menydörgés”, írja Lacan, hogy aztán ennek kapcsán feltehesse a kérdést, hogy vajon ama hegyeknek emberek nélkül is megvan-e még „a tükörbeli képük, a képük a tóban”.⁶

A válasz magától értetődően pozitív, amennyiben a „még” minden olyan t_i időre vonatkozik, amikor a meglevő hegyről érkező fénysugarak a vízfelületen megtörve a hegy képét, ha mégoly virtuálisan is, de egy imaginárius térbe vetítik. Ellenben nemleges a válasz, ha a „még” mindazokat a t_2 időket jelöli, amikor a villámmal együtt a hegy tükröződése is réges-rég eltűnt. A tükrök átviteli, de nem tároló médiumai a természetnek. Csupán az *aiszthészisz*, az érzéki észlelés funkcióját töltik be, ám Lacan ember nélküli modelljében ez is teljesen elegendő a „tudat metafizikai csomójának” „gordiuszi” átvágásához.⁷ A tudat „materialista definíciójához” ugyanis minden olyan „felület” elég, amelynek törésmutatója a valós egyes pontjait azokkal kölcsönösen megfeleltethető, de virtuális képpontokba viszi át.⁸ Ehhez az úgynevezett ember és az őt úgymond kitüntetett tudat annál is kevésbé szükségeltetik, minthogy az ilyen leképezések éppúgy történhetnek a természetben feltalálható tükrök útján, mint a nyakszirti lebeny látóközpontján keresztül.⁹

Lacan esztétikai materializmusa ellentmondásra ingerelte a filozófusokat. *Mi a neostrukturalizmus?* című könyvének címadó kérdésére Manfred Frank úgy felelt: „egy szubjektum nélküli gép álma”, ellenérve pedig a következő volt: „A vizuális reflexek játékában semmi sem utal arra, hogy az ide-oda küldött tükörképek önmagukért azok, amik.” Ellenkezőleg, a dolog és a reflex közötti mindenfajta vonatkozás „tanút igényel, akinek a számára fennáll, jobban mondva: *tükröződésként* létezik”.¹⁰ Mi több, Frank szerint maga Lacan is kénytelen beismerni az embernek ezt a megkerülhetetlenségét, hiszen kísérlete végül mégiscsak visszavarázsolja a bolygónk színéről eltörölt emberiséget, hogy egyáltalán elébe tárhassa a gépi tudat lehetőségét.

Csakhogy e filozófusi ellenvetésnek két gyengéje is van: először is kérdéses marad, hogy a bijektív leképezések, ha logikailag csupán egyetlen algoritmus ellenőrzi őket, valóban további tanúkat igényelnek-e ahhoz, hogy azok legyenek, amik. A geometria és

⁶ Jacques LACAN, *Das Seminar. Buch II. Das Ich in der Theorie Freuds und in der Technik der Psychoanalyse*, ford. Hans JOACHIM-METZGER, szerk. Norbert HAAS, Olten, Freiburg i. Br., 1980, 63.

⁷ *Uo.*, 62.

⁸ Jacques LACAN, *Remarque sur le rapport de Daniel Lagache* = *Uő, Écrits*, Seuil, Paris, 1966, 679.

⁹ *Vö.* LACAN, *Remarque...*, 666. skk.

¹⁰ Manfred FRANK, *Was ist Neostrukturalismus?*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983, 398.

a topológia is megvolt e nélkül a tanúfunkció nélkül, már jóval a digitális képfeldolgozás előtt. Másodszor, Lacan emberisége azért tér vissza a teszt végén, hogy megvizsgáljon egy Frank bírálatában szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyott funkciót: az adattárolást. Annak ugyanis, hogy a hegy szóban forgó leképezései tovább „léteznek”, Lacan szerint „egészen egyszerű oka van: olyan magas fokára jutottunk a civilizációnak, hogy az messze felülmúlja a tudattal kapcsolatos illúzióinkat, és olyan apparátusokat fabrikáltunk, például kamerákat, amelyeket minden merészség nélkül elképzelhetünk olyan bonyolultak, hogy filmjeiket maguk hívják elő, maguk teszik kis dobozokba, és raktározzák el a hűtőszekrényben”.¹¹ Egy fotoelektromos cella regisztrálja a villámot, kioldja a kamera zárját, és eltárolja a tavon fellépő tükröződést egész addig, amíg a t_2 időben visszatérő emberiség tanúja nem lehet a t_1 időben bekövetkezett futó jelenségnek.

Azon a ponton, ahol a filozófia azt tanítja, hogy eredendően létezik a „magunk számára való ismerettségünk [Vertrautheit-mit-uns-selbst]”, mely ismerettség képes arra, hogy először is érzékelje a leképezési kapcsolatokat mint olyanokat, másodszor pedig arra, hogy tárolja az „iteráció szakadatlan folyamatát”,¹² minél fogva minden egyes a maga élettörténetét elbeszélő individuum megannyi kis szerzővé vagy éppenséggel Goethévé lép elő – tehát a pszichoanalízis pontosan ezen a ponton ragaszkodik ahhoz, hogy a tudat csupán mediális szabványok imaginárius belső nézete. A tudat illúzióival a funkciók technikailag világos elválasztását helyezi szembe. Először is vannak átviteli médiumok, úgymint a tükör, másodszor tároló médiumok, úgymint a film, harmadszor pedig (némileg előreszaladva) olyan gépek, amelyek maguk manipulálják a szavakat vagy a számokat. Hogy mit hívunk embernek, azt nem azok a jelzők határozzák meg, amelyekkel a filozófusok ruházzák fel az embereket vagy amelyeket ők sugalmaznak nekik, hogy az emberek általuk megértsék magukat, hanem a technikai szabványok. Vélhetően minden pszichológia vagy antropológia csupán azt betűzi ki utólag, hogy az általános adatfeldolgozásnak éppen mely funkciói gépi kapcsolásúak, vagyis melyek vannak implementálva a valósba. Kant „Gondolkodom”-ja, melynek muszáj volt a Goethe-korban minden olvasatot vagy esztétikai ítéletet kísérni tudni,¹³ igaz területen tartózkodott mindaddig, amíg egy gép át nem vette tőle a mintázatfelismerés teendőit. De a tudat mai elméletei közül az, amelyik ezt a „Gondolkodom”-ot nem a technikai térbe telepíti, mint Lacan, hanem valódi szörnyetegként egyszerre csináltatja vele az átvitelt, a tárolást és a számítást anélkül, hogy ehhez megadná a médiumokat vagy technológiákat – az az elmélet nem lesz több eufemizmusnál.

Ellentétben a filozófiával, a pszichoanalízis – amelyet Freud, mint az köztudott, egész életében „hasonló alapokra” kívánt helyezni, „mint amilyeneken minden más

¹¹ LACAN, *Das Seminar. Buch II.*, 63.

¹² FRANK, *Was ist Neostukturalismus?*, 358 és 538.

¹³ Vö. Friedrich KITTLER, *Das Subjekt als Beamter = Die Frage nach dem Subjekt*, szerk. Manfred FRANK – Gérard RAULET – Willem VAN REIJEN, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 403–405.

természettudomány is [...] nyugszik”,¹⁴ és nem csak kitenni a „szcientista önfélreértésnek”¹⁵ – már a kezdet kezdetén éles határvonalat húzott az átvitel és a tárolás funkciója közé. Az 1895-ben írt *A pszichológia vázlata (Entwurf einer Psychologie)* leszögezte, hogy tudat és emlékezet, átvitel és tárolás kölcsönösen kizárják egymást. Ha ϕ érzékelő neuronok az észlelt adatokat nem tudnák azonnal továbbadni, és ezzel kitörölni, hogy azután rendelkezésre álljanak a későbbi adatok számára, nem volna lehetséges választ adni a környezetekre és azok véletlensorozataira. Másfelől, ha a – később tudattalannak nevezett – ψ -neuronok nem tudnák rögzíteni és korlátlanul tárolni a regisztrált adatokat, megoldatlan maradna a feladat, hogy minden „valamirevaló pszichológiai elméletnek magyarázattal kell szolgálnia az »emlékezetre«”.¹⁶ A Random Access Memory (RAM) és a Read Only Memory (ROM) tehát egymás kezére játszanak, mert Freud szerint „olyan gépezetet, amely képes lenne ama komplikált teljesítményre [hogy hassanak is rá, ugyanakkor változatlan, elfogulatlan is legyen – *F. K.*], egyelőre nem tudunk kigondolni”.¹⁷ Ami azt jelenti, hogy egészen az 1925-ös *Feljegyzés a „Varázsnótesztről”* című írásáig¹⁸ égető probléma maradt Freud számára az, amit munkatársa, Breuer „a percepció apparátus” és az „emlékkép”-„szerv” agyfiziológiailag lokalizálható különbségének képleteként ragadott meg.¹⁹ Manfred Franknak pedig Lacan helyett, akinek a kísérlete nyilvánvalóan csak visszatérés volt Freudhoz, magát a pszichoanalízist kellett volna célba vennie. Mert a „magunk számára való ismerősségünk”, amelyre azonnali feledés vár a ψ -neuronokban, és egy olyasfajta életkontinuitás, amely teljességgel ismeretlen marad a ψ -neuronokban, az individuum minden fogalmát érvénytelenítik.

Freud materializmusa csupán azt gondolta el, amit saját kora információs gépekből megépített – sem többet, sem kevesebbet. Ahelyett, hogy továbbra is eredetnek álmodta volna a lelket, olyan – saját szép szavával – „pszichikai apparátust” írt le, amely implementált minden rendelkezésére álló átviteli és tároló médiumot, tehát csak a számítógép nevű egyetemes számító médiumot nem.

A pszichoanalízis átviteli médiuma a telefónia volt, amely a hangot vagy a páciens tudattalanját elektromossággá vagy tudatos beszéddé alakította, hogy ez a tudattalan egyáltalán leadható, majd az analitikus egyenletesen lebegő figyelme útján ismét hanggá vagy tudattalanná legyen visszaalakítható.²⁰ Majdnem szó szerint így mondja Freud, igaz,

¹⁴ Jürgen HABERMAS, *Megismerés és érdek*, ford. WEISS János, Jelenkor, Pécs, 2005, 188.

¹⁵ Sigmund FREUD, *A pszichoanalízis foglalatja*, ford. V. BINÉT Ágnes = FREUD, *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 463.

¹⁶ Sigmund FREUD, *Aus den Anfängen der Psychoanalyse. Briefe an Wilhelm Fließ, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887–1902*, Fischer, Frankfurt am Main, 1975, 308.

¹⁷ *Ua.*

¹⁸ Vö. ehhez Jacques DERRIDA, *Freud und der Schauplatz der Schrift*, ford. Rodolphe GASCHÉ = UÖ, *Die Schrift und die Differenz*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972, 302–350. [Vö. Jacques DERRIDA, „Freud és az írás színtere” (részlet), ford. BÓKAY Antal = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal – ERŐS Ferenc, Budapest, Filum, 1998, 285–287.]

¹⁹ Josef BREUER, *Studien zur Hysterie* = FREUD, *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, 442 (1. jegyzet a 311. oldalhoz).

²⁰ Sigmund FREUD, *Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung* = UÖ, *Gesammelte Werke*, VIII., kiad. Anna FREUD et al., Imago-Fischer, London – Frankfurt am Main, 381.

nem említi, hogy a bécsi Berggasse 19. szám alatt csak a lakórészbe volt bekötve távbeszélő kábel (1895 óta), a rendelőbe nem, ott tehát drót nélkül, azaz *avant la lettre* rádióként működött a telefónia. – Az *Álomfejtés* átviteli médiuma egy kamera típusú optikai apparátus volt, amely a tudatos érzékelés rendszerébe vitte át a latens álmogondolatokat, s amelynek virtuális leképezéseit Lacan minden további nélkül moziként betűzhette ki.

És hogy végül minden kijáró tiszteletet megadjon Edisonnak, aki a kinematoszκόppal mellett tudvalevőleg a fonográfot is feltalálta, Freud (akárcsak korának összes fiziológusa) ama barázdák felől gondolta el a pszichoanalitikus adattárolást, amelyeket a fonográfok – ezek a Berliner későbbi gramofonjaitól eltérően nemcsak lejátszásra, hanem felvételre is alkalmas készülékek – karcoltak a viasz- vagy sztaniollemezekre. „A lélek”, tanította 1880 óta Delboeuf és Guyau, végre elszakadva az emlékezet archaikus modelljét adó ábécétől, „fonográffelvételekből álló füzet”.²¹ Nemcsak a *Vázlatban* tárgyalt „pályák” vagy emléknymok utalnak erre, hanem a *talking cure*-járól adott saját leírásai is. Esetétörténeteiről szólva azzal büszkélkedett, hogy az „anyagot ugyan nem abszolút – fonografikus – pontossággal”, „de tökéletesen megbízhatóan” jegyezte le.²² Ahogy a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* előadásain is „szó szerint” adott elő a rögtönzött vázlatai után, mert, mint állította, hatvanévesen is „fonografikus emlékező képességgel” rendelkezett.²³ A pszichoanalízis megalapítása teljes mértékben az írás monopóliumának végében gyökerezik, a különböző médiumok történeti elkülönülésében. Telefon, film, fonográf és (Freudéknál 1913 tavasza óta gépesített) írás²⁴ alkották a pszichikai apparátust.

Ezt csak Lacan értette meg. Az első, s ennél fogva utolsó lejegyző, akinek írásai egyszerűen az *Írások*, szemináriumai egyszerűen a *Szemináriumok*, rádióinterjúi egyszerűen a *Rádiófonía*, tévéfelvételei pedig egyszerűen a *Televízió* címet viselik, a *High Tech* szintjére hozta a pszichoanalízist. Már a címadás mediálisan kódolatlan szövege is ellentmond Lacan német nyelvű recepciójának, amely (az elveszett *Varázsnótesz* kivételével) „mindig is” csupán a „filozófiával folytatott párbeszédet” feltételezte róla,²⁵ mintha töretlenül érvényben volna az írás adatfeldolgozási monopóliuma.

Ám ahogy Hegel és Freud között (Lacan szerint) ott van az első negatív visszacsatolás, a Watt által a gőzgépekbe feltalált centrifugál regulátor, és ezzel az ösztönök egész freudi ökonómiájának numerikus alapjául szolgáló energiamegmaradás mayeri törvénye,²⁶ úgy lép be 1936-ban Freud és Lacan közé a számítógép, Alan Turing Egyetemes Diszkrét Gépe. *High-Tech* feltételek mellett a pszichoanalízis sem csupán tároló és átviteli médiumokból

²¹ Jean Marie GUYAU, *La mémoire et le phonographe* = KITTLER, *Grammophon – Film – Typewriter*, Brinkman & Bose, Berlin, 1986, 50.

²² Sigmund FREUD, *Egy hisztériaanalízis töredéke*, ford. LÖRINCZ ZSUZSA = Uő, *A patkányember. Klinikai esettanulmányok I.*, Cserépfalvi, Budapest, 1994, 21. [A fordítást módosítottam.]

²³ Sigmund FREUD, *Újabb előadások a lélekelemzésről*, ford. dr. LENGYEL JÓZSEF, Filum, Budapest, 1999, 11.

²⁴ Vö. ERNEST JONES, *Sigmund Freud élete és munkássága*, ford. FÉLIX PÁL, Európa, Budapest, 1983, 472.

²⁵ FRANK, *Was ist Neostukturalismus?*, 394.

²⁶ LACAN, *Das Seminar. Buch II.*, 99. sk. Ugyanakkor Lacan a Jéna, Auerstedt és A szellem fenomenológiája utáni időszakra datálja az 1784-ben üzembe helyezett centrifugálszabályozót.

építi fel a pszichikai apparátusait (ha ugyan még pszichikaiak), hanem egészében átfogja a tárolás, az átvitel és a számítás technikai hármasságát. Lacan sem mond mást, amikor „módszertani különbséget”²⁷ tesz az imaginárius, a valós és a szimbolikus között.

Mint ismeretes, Lacan minden más német fordításában a valóságos [das Reale] szerepel a valós [das Reelle] helyett. Hogy e *Technikai írások*²⁸ írásmódjával egyetemben a valós/imaginárius fogalom párt is tisztázzuk, kénytelenek vagyunk kitérőt tenni annak a tudománynak a történetébe, amely a fogalom párt bevezette, és amely nem más, mint az újkori matematika.

Végül megjegyezzük, hogy egy egyenlet gyökei, úgy az igaziak, mint a hamisak, nem mindig valósak [real], hanem olykor csak imagináriusak, vagyis bár minden tetszőleges egyenletnél annyit képzelhetünk el belőlük, amennyit megadtam, de nem minden esetben van olyan mennyiség, amely megfelelne az így elképzelteknek. Jóllehet a

$$x^3 - 6x^2 + 13x - 10 = 0$$

egyenletnek három gyökét tudjuk elképzelni, de csak egy van közülük, amely csakugyan valós, a 2, miközben a két másik, bár a megadott módszer szerint végezhető rajtuk összeadás, kivonás, szorzás és osztás, mindig imagináriusak maradnak.²⁹

Eddig a kartéziánus *Geometria* 1637-ből. Descartes mondja ki tehát először az algebrának azt az alaptételét (jóllehet anélkül, hogy Gauß bizonyításának is birtokában lenne), hogy egy n -edfokú egyenletnek n számú megoldása van.³⁰ Ezeket a gyököket először a korabeli nyelvhasználatnak megfelelően mint igazakat és hamisakat különbözteti meg aszerint, hogy pozitív vagy negatív előjel áll-e a gyökkifejezés előtt, másodsorú viszont mint valóságokat [reelle] és imagináriusokat aszerint, hogy pozitív vagy negatív előjel áll-e a gyök alatt. Descartes példájának, lévén harmadfokú egyenlet, definíció szerint három megoldása van, melyek közül azonban csak egy valós, míg a másik kettőnek $2 + \sqrt{-1}$ és $2 - \sqrt{-1}$ komplex számokként a korabeli matematika számára nem volt értelme. Descartes újítása (amellyel túllépett Cardanón) viszont éppen abban áll, hogy nevet adott a $\sqrt{-1}$ -hez hasonló imaginárius számoknak, a matematikát pedig biztosította afelől, hogy gond nélkül tovább lehet számolni velük. Pont úgy, ahogy a *Elmélkedésekben* például az álom képzeleti gondolati aktusokként mégiscsak kétségbevonhatatlanok, az imaginárius számok pusztán „elképzelése” is elég ahhoz, hogy matematikai műveleteket végezzünk velük,

²⁷ Jacques LACAN, *D'un syllabaire après coup* = Uő, *Ecrits*, 720.

²⁸ [Kittler *Drakula hagyatéka* című kötetének alcíme, amelyben ez a tanulmány is (másodközlésben) megjelent.]

²⁹ René DESCARTES, *Geometrie*, ford. és kiad. Ludwig SCHLESINGER, Mayer & Muller, Berlin, 1894, 79.

³⁰ *Ua.*, 69.

„a gyökök értékének ismerete nélkül”.³¹ Ezzel teljesedik ki igazán Descartes matematikai programja, amely algebrai módszerekkel vállalkozik a körök és egyenesek antik geometriájának a leváltására.³²

Lehet, hogy Lacan – ez a buzgó Descartes-olvasó – 1936-ban először Freud vagy még inkább Jung *imágójából* vezette le a maga „imaginárius”-fogalmát. De legkésőbb azóta, hogy ellenpárjával, a valóssal kapcsolta össze, nyilvánvaló, hogy a fogalom a karteziánus *Geometriára* vonatkozik. Félreérthetetlenül utalva a „komplex számok elméletére” Lacan így írja fel a fallosz „imaginárius funkcióját”: $\sqrt{-1}$. Hogy ennélfogva „a fallosz, azaz a pénisz képe, a tükörképben levő helyén negatívvá válik” és „a vágott kép hiányzó részeként” még gyök alá is kerül, semmiképp nem akadályozza meg a pszichoanalízist, hogy tovább számoljon, és ez az újkori matematikával is így van. Következésképp a pszichoanalízis az egyetlen olyan tudomány, amely képes elgondolni, vagy még inkább formalizálni az imagináriust: „Ezért is azonosítható [az erekcióra képes szerv – $F K$.] a fentebb előállt jelentéssel, azzal az élvezettel, amelyet a jelölő hiányfunkciójára vonatkozó kijelentés együtthatója révén visszaállít: (-1) .”³³ A matematikai pszichoanalízis tehát számol, menet közben kiköt az i imaginárius egységnél, de – nyilván négyzetre emeléssel – tovább csinálja, amíg a végeredmény, az i második hatványa „vissza nem állít” egy valós számot. Pontosan az ilyen gyökökből erednek Descartes-nál az imaginárius számok – és nem mondjuk a trigonometriai függvényekből, mint Eulernél, amelyek függvényekre és amely tudósra Lacan nem is hivatkozott soha. Lacan tehát teljes joggal ünnepelhette magát a gyökjelet, ez egyszer nyíltan ellentmondva az öt matematikai tanácsokkal ellátó Jacques Riguet-nek:

Elegendő megállapítani, hogy az $\bar{O}n$ 0-jával és 1-esével, vagyis a jelenlét/távollét konnotációjával mindent képesek vagyunk reprezentálni, ami prezentálódik, mindent, ami csak kialakult egy bizonyos történelmi folyamat során, és mindent, amit csak kifejlesztettek a matematikusok. Ebben teljesen egyetértünk. A számok minden tulajdonsága ott van a bináris szimbólumokkal írt számokban. Ám az is magától értetődő, hogy így nem fedezi fel őket az ember. Inkább a szimbólumok feltalálására volt szükség hozzá. A $\sqrt{-1}$ révén például óriási lépést tehattünk előre, aznap, hogy valaki először írta fel egy darab papírra. Évszázadokig bámultak tátott szájjal a másodfokú egyenletre anélkül, hogy megtalálták volna belőle a kiutat, aztán pedig elég volt egyszerűen leírni, hogy előrébb lépjen az ember.³⁴

³¹ *Uo.*, 71.

³² *Vö. Uo.*, 4. sk.

³³ Jacques LACAN, *Subversion des Sujekts und Dialektik des Begehrens im Freudischen Unbewussten*, ford. Chantal CREUSOT – Norbert HAAS = *Schriften*, II., kiad. Norbert HAAS, Olten, Freiburg i. Br., 1975, 198. sk.

³⁴ Jacques LACAN, *Le séminaire, livre II. Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*, Paris, 1978, 329.

Amikor vitába bocsátkozik a matematikusok közmondásos ahistorizmusával, Lacan nemcsak műveleti jelek történeti elméletét foglalja össze dióhéjban, hanem példával is szolgál a valós, szimbolikus és az imaginárius módszertani megkülönböztetésére.

Szimbolikus egy szám, amennyiben – miként a jelek általában – helyettesíthető, tehát végső soron teljes egészében leképezhető a két bináris számra – azzal a feltétellel persze, hogy a bináris számok már léteznek történeti notációs rendszerként. Valós ellenben ugyanez a szám, amennyiben számjegyeinek és műveleti jeleinek adott, történetileg adathozható notációra van szükségük ugyanennyire valós médiumokban. Elvégre csak a médiumok biztosítják a valós számára egyáltalán, hogy megtapadjon a helyén,³⁵ vagy ami konkrétan a gyökjelet illeti, megtalálja a helyét „egy papírdarabon”.

Egy gyök tehát szimbolikus, amennyiben egy tipográfiai szimbólum a gyök értékének kiszámolása nélkül is lehetővé teszi a matematikai manipulációját. Mindeközben a használt szimbólumok mindig a műveleti jelek alapvetően megszámlálható halmazának részhalmazait képezik. Valós vagy imaginárius ezzel szemben ugyanez a gyök, amennyiben értékét kiszámolva olyan számot kapunk, amely általános esetben egy megszámlálhatatlan halmazba, a komplex számok közé tartozik.

Ha tehát egy médiaelmélet az információs technikákra viszi át Lacan módszertani különbségtételét, azzal – minden kiritika ellenére – nem ferdíti el ezeket úgy, hogy újra dologi kategóriákká válnak. Először is az, hogy a szimbolikus médiumát számítógépnek, vagy Turinggal és Lacannal szólva „egyetemes gépnek”³⁶ hívják, közvetlenül következik a fogalmából, amely egybeesik a természetes számokkal. Másodszor az, hogy az imaginárius médiumának optikai médiumnak kell lennie, az nemcsak az alakfelismerés primátusából következik, hanem – valamivel elegánsabban – a karteziánus geometriából is. Merthogy minden számítógépes grafikai programozó örök fájdalma, akik köztudottan már csak a futtatási idő miatt is igyekeznek megsemmisíteni az ellenséges osztásokat és gyököket, az, hogy egy háromdimenziós térben elhelyezkedő dolog más dolgokat visszatükröz, magán áttűni enged vagy éppen nem, egyes egyedül attól a kérdéstől függ, hogy két vektornak, a tekintet irányának és a dolog felületére bocsátott merőlegesnek a skaláris szorzata valós-e vagy imaginárius.³⁷ És éppen ilyen visszatükröződésekről és átlátszóságokról szól Lacan modellkísérlete a film ember nélküli médiumával. Harmadszor és végül pedig azt, hogy a valós médiuma analóg tárolókban keresendő,

³⁵ Jacques LACAN, *Szeminárium Az ellopott levélről*, ford. GÁNGÓ Gábor = *Testes könyv II.*, szerk. Kis Attila Atilla – Kovács Sándor s. k. – ODORICS Ferenc, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1997, 23. A szimbolikus matematikai szempontú önmagának elégségességének és a valós fizikai mérésének különbségéről vö. továbbá Bernhard RIEMANN, *Über die Hypothesen, welche der Geometrie zugrunde liegen*, Darmstadt, 1967, 23: „Az a kérdés, hogy a geometria előfeltételei érvényesek-e a végtelenben, összefügg a térbeli méretarányok belső alapjainak kérdésével. Erre a kérdésre, amelyet bizvást a térről szóló tanhoz számíthatunk, fenti megjegyzésünk alkalmazandó, miszerint diszkrét sokaság esetében a méretarányok elve már benne foglaltatik a sokaság fogalmában, folytonos sokaság esetében azonban máshonnan kell származniuk. Ezért vagy a tér alapjául szolgáló valósnak kell diszkrét sokaságot képeznie, vagy a méretarányok alapját kívül, a rá ható kényszerítő erőkhöz kell keresnünk.”

³⁶ Lacan, *Le séminaire*, livre II, 328.

³⁷ Vö. például Andrew S. GLASSNER, *Surface Physics for Ray Tracing = An Introduction to Ray Tracing*, szerk. Andrew S. GLASSNER, London – San Diego – New York – Berkeley – Boston – Sydney – Tokyo – Toronto, 1989, 130–137.

bármelyik hanglemez bizonyítja. Amit a barázdába karcoltak, megszámlálhatatlanul sok különféle számértéket felvehet, de mindig egyetlen valós változó függvénye marad, az idő – legalábbis amíg Stephen Hawking az imaginárius időre vonatkozó ellentézisét csak titkolja a pápa előtt, de még nem bizonyította.³⁸

Lacan is különböző médiumokhoz rendeli a valóst, az imagináriust és a szimbolikust. A tükörstádium – Lacan felfedezése abból az évből, amikor Alan Turing feltalálta az Egyetemes Diszkrét Gépet – egész egyszerűen mozi. Hogy kísérleti bizonyítékkal szolgáljon az imagináriusra mint a képmások emberspecifikus felismerésére/fel nem ismerésére, Lacan egy a közreműködése nélkül készült, kisgyermekről szóló filmet idéz.³⁹ Egyik oldalon ott a valós, egy idejekorán megszületett test, melynek szenzoros neuronjai – ehhez nem kisebb személyiség, mint Flechsig, Schreber pszichiátere kínálta Lacannak az anatómiai, de névtelenül hagyott bizonyítékot – az első élethónapokban még nem elég érettek a myelinképződés tekintetében, hogy (Flechsiget idézve) „a látási érzékekhez testérzetek társuljanak”,⁴⁰ vagy hogy (Lacan fogalmaival) ez a test ne csak szétदारabolt test legyen. Ezzel a szétदारaboltsággal, amelynek működése a másodpercenkénti 24 filmkockákéhoz fogható, áll szemben egy, a tükröképen keresztül történő tisztán szenzoros visszacsatolás, amely az optikai egész illúzióit küldi a kisgyermek felé pont úgy, ahogy a filmtovábbítás is imaginárius folytonossággént jelenik meg a szem számára. Mindamellet egyelőre nyitva maradhat Manfred Frank precíz kérdése, hogy „vajon nem kell-e a félreismerő tudatnak is általános értelemben vett tudatnak lennie”,⁴¹ Lacan ugyanis vezérlésről, és nem megismerésről beszél. Hogy a tükröképhez való viszony, legyen mégoly tökéletes vagy *to euszünopton*, még nem tesz lehetővé homeosztázist, annak bizonyítékát Lacan (tovább hatványozva a hegyi tó partján álló ember nélküli kamera-automatákat) két robotban látja, amelyek egészen addig maradnak egymáshoz optikai szenzorok útján egymásba pozitívan visszacsatolva, amíg mindkettő rendszerállapota végül vad kilengésekben végzi –: ez minden imaginárius, minden alakfelismerés apóriája. Lacan szerint csak a két robot közé iktatott hangrögzítő médium tudna véget vetni az oszcillációknak, mert minden diskurzus alatt „tudattalan matematika húzódik”.⁴²

³⁸ Vö. Stephen HAWKING, Az idő rövid története, ford. MOLNÁR István – EGRİ Gyöző, Akkord, 2003, 158, 167. sk.

³⁹ Vö. Jacques LACAN, *Von dem, was uns vorausging*, ford. Norbert HAAS = UÖ, *Schriften*, III., kiad. Norbert HAAS, Olten, Freiburg, i. Br., 1980, 13.

⁴⁰ Paul FLECHSIG, *Ueber die Associationscentren des menschlichen Gehirns*, Dritter Internationaler Congress für Psychologie in München vom 4. bis 7. August 1896. München, 1897, 58. Flechsig úgy folytatja, mintha csak a *corps morcelé*-ről szóló lacani teoremat akarná megfogalmazni: „Feltételezhető tehát, hogy az újszülöttek, a fiatal gyermeknek számos *elkülönült tudatköre* van. Eleinte minden érzékelési szféra külön, önálló szervet reprezentál, amely adott minőségű érzéki benyomásokat vesz fel, majd többé-kevésbé feldolgozza őket, vagyis összekapcsolja, átviszi a megfelelő érzékeszköz mozgatóapparátusára, talán be is gyakorolja annak mozgásait és hasonlók. Kezdetben tehát a nagyagy lebenyeinek az egyes érzékelési központok között levő fejletlen területei egyenesen szigetelőnek tűnnek, akárcsak a földrészeket elválasztó tengerfelületek.” Ezzel a fiziológusi precizitással vö. Frank Lacanról, a csecsemőről és az anyáról szóló elégikus referátumát, FRANK, *Was ist Neostukturalismus?*, 383.

⁴¹ Uo., 399.

⁴² LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 74 (A fordítást módosítottam – F. K.)

Ennek oka nyilvánvaló. Bár a filmhez hasonlóan a fonográfia is analóg médium, amely a CD feltalálását megelőzően nem rendelkezett „nem” funkcióval, de nem játékfilm típusú imaginárius folytonosságot tárol, hanem valami valóst: a hangot, annak minden sztochasztikus oszcillációjával és frekvenciájával. Marey 1873-as kronográfiájára utalva Lacan azt nyomatékosítja, amit a filozófusok „folyton elfelejtenek”: a technikai hangrögzítés „valami anyaginak”⁴³ mutatja a nyelvet. Éppen ezért először Edison fonográfiája nyitotta meg az utat a valós és a szimbolikus, a fonetika és a fonológia módszertanilag tiszta elválasztása, vagyis maga a strukturális nyelvészet előtt.

Lacan Claude Shannonra, a Bell Labs nagyszerű világháborús mérnökére hivatkozik, amikor ezt a lépést demonstrálja. A páciens és analitikus közti „rezonanciáról” alkotott elmélete csak megfordítása a Shannon-féle redundanciának,⁴⁴ amely minden telefonos szerelmi súgás-búgásban ott kísért. Akár az információelméletet, akár a pszichoanalízist vesszük, egyik tudományban „sem arról van szó, hogy amit az emberek mesélnek, értelemes-e. Ráadásul amit a telefonon mondanak egymásnak, annak – amint azt Önök is megtapasztalhatták – szigorúan véve sosincs értelme. Mégis kommunikálunk, felismerjük egy emberi hang modulációját, ezért lehet az a benyomásunk, hogy értjük egymást, ami abból adódik, hogy ráismerünk a már ismert szavakra.”⁴⁵ Szóval Shannon foghatta magát, és anélkül, hogy bárkit is háborgatott volna az értelemről meg a telefon-szerelemről szőtt álmokkal, optimalizálhatta a médium vívő csatornájának kapacitásait – sávszűrővel, lineáris prediktív kódolással vagy akár saját letapogatási teorémája szerint, amely időegységenként diszkrét értékeket von ki a telefon- vagy gramofonrezgések analóg állandóságából. Mert a szerelmesek telefonos súgás-búgásának mindössze ez a digitális információ az egész információtartalma; ami benne valós, az mind a zaj kategóriájába esik. Lacan „új szimbólumként” – nem többként és nem kevesebbként – üdvözölte Shannon műszaki szlengkifejezését, a „jam”-et. „Először esik meg, hogy a konfúzió mint olyan alapfogalomként kerül elő.”⁴⁶

A strukturális pszichoanalízisnek minden oka megvolt erre az üdvözlésre. Csak a médiatechnikák tesznek elgondolhatóvá egy olyan struktúrát, amely magából a sztochasztikus rendetlenségből jön létre,⁴⁷ ahelyett hogy filozófiai módra lényegiségek vagy szubjektumok rendjeit reprezentálná, és szépen továbbírná a nemek metafizikáját. A jelölők rendje ezzel szemben, legyen szó fonémákról, a betűszekrény betűiről vagy írógép-billentyűzetekről,⁴⁸

⁴³ Uo., 110.

⁴⁴ Vö. Jacques LACAN, *Funktion und Feld des Sprechens und der Sprache in der Psychoanalyse*, ford. Klaus LAERMANN = Uő, *Schriften*, I., 142. sk.

⁴⁵ LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 110.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Vö. LACAN, *Remarque ...*, 658.

⁴⁸ Vö. például Jacques LACAN, *Das Drängen des Buchstabens im Unbewussten oder die Vernunft seit Freud*, ford. Chantal CREUSOT – Norbert HAAS = Uő, *Schriften*, II., 26: Mivel a nyelvek különbségek által meghatározott elemekből állnak, „látnivaló, hogy magának a beszélésnek egyik lényegi eleme arra van predesztinálva, hogy belefolyjon a mozgatható betűkbe, amelyek, ahol a szedőszekrény alsó részében összerakóznak a Didot-k és a Garamond-ok, érvényes módon jelenítik meg azt, amit betűnek hívunk, azaz a jelölő lényegileg lokalizált struktúráját”.

egyszerűen a *jam* Másika. Csak a számítógép, a diszkrét egyetemes gép létezésének köszönhető, hogy Lacan szerint már nem keverjük össze „a szimbolikus interszubjektivitást a kozmikus szubjektivitással”.⁴⁹ A szimbolikus, amelyet a német nyelvű Lacan-recepció rendre visszavarázolt a teológusok vagy filozófusok Istenévé, nem egyéb, mint a valós kardinális számokban való kódolása. A szimbolikus *expressis verbis* az információs gépek világa.⁵⁰ Shannon gépe előbb sorra kiszámította az angol nyelv betűinek valószínűségét, majd ennek alapján tetszetős halandzsát kanyarított belőlük. Ezután a két betű, vagyis digramok közötti átmenetvalószínűségeket is figyelembe vette, amitől már angolabbnak hangzott a halandzsája. És végül a gépi tetragramoknál (nem összekeverendő az istennevekkel) egyszer csak felbukkant a „megértés benyomása”, amely oly szívesen hallucinál értelmet az értelmetlenségbe.

Éppen az ilyen átmenetvalószínűségekkal, Markov és Post nagy matematikai felfedezésével dolgozik Lacan Poe-elemzése, még ha Derrida *La carte postale*-jában ez a Markov-Post-posta éppenséggel nem látszik megérkezni. A szimbolikus gép bemeneti adatai kockadobások a valósban, a francia *dé* tudniillik, Mallarmé és Lacan legnagyobb öröme, a latin *datumból* ered.⁵¹ Az átmenetvalószínűségek átmenetvalószínűségeinek stb. kiszámítása után előállt kimeneti adatok pedig láncok vagy csomók, orákulumok vagy tündérigék a szimbolikusban, merthogy a francia *fée* a latin *fatumra* megy vissza. Egyszerű számosítás, amely a határtalan véletlent (a valóst) egy szükségszerűségekkel és kizárásokkal, tehát törvényekkel bíró szintaxisba viszi át. Mely oknál fogva Poe krimiszubjektumainak „interszubjektivitásuk foglyaiként”, a „birkánál is engedelmesebben” kell követniük a szimbolikus fátumát.⁵² A köztük és a gépek közti különbség a nul-lához közelít. Mert arra a kedvelt ellenvetésre, hogy a számítógép nem tud gondolkodni, mert előbb mindig be kell programozni, Lacan azt válaszolta, hogy az emberek, akik ugyanazokat a műveleteket végzik el, mint a gépek, éppoly kevésbé gondolkodnak, mint amazok.⁵³

Természeti törvénnyé avatva ez a fatalitás maga volna a botrány. Lacan elmélete azonban, a freudi pszichoanalízistől eltérően, szántsándékkal nem akar természettudomány lenni. Nem azért, mert emberek volnának a tárgyai, hanem mert a mérőparkja nem órákból áll, amelyek az energiamegmaradást Mayernél és Freudnál kiderítették,⁵⁴ hanem olyan információs gépekből, mint a dobókockákból, kapukból és digitális számítógépekből.⁵⁵ Amikor a második világháborúban végül megépítették a számítógép Alan Turing-féle

⁴⁹ LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 64.

⁵⁰ *Uo.*

⁵¹ Vö. például Jacques LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”* = *Uö, Schriften*, I., 60. [Ez a szövegrész hiányzik a magyar fordításból, vö. LACAN, *Seminárium Az ellopott levélről*, 7–39.]

⁵² *Uo.*

⁵³ LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”*, 59. Lásd még LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 385.

⁵⁴ LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 378.

⁵⁵ *Uo.*, 381.

1936-os elvi kapcsolását, hogy a háború kimenetelére nézve döntő hadicsellel teljes egészében dekódolják a Wehrmacht titkos rádióüzeneteit, Turing meg is jegyezte mellékesen, hogy a számítógépek nem fogják olyan „könnyedén” és elegánsan megválaszolni a fizikusoknak a természethez intézett kérdéseit, mint azokat, amelyeket a titkosszolgálatok tettek fel az ellenségnek.⁵⁶ Shannon ugyancsak az amerikai világháborús kriptográfia szolgálatában tevékenykedett, amikor gépi angolt kovácsolt a Markov-láncokból.⁵⁷ 1950-től kezdve pedig, amikor Lacan először tesz arra javaslatot, hogy az embertudományokat konjekturális tudományokkal váltsák fel, és a természettudományoktól eltérően ne a véletlent, hanem az esélyt számítsák,⁵⁸ a pszichoanalízisből is stratégiai játék lett. A „helyükön található”, következésképp valós számokkal lejegyezhető dolgok természet-„tudományának” helyébe a helycsere mint olyan tudománya lépett.⁵⁹ Ez a diszkrét matematika – például, ahogy Poenál látjuk, király és királynő, miniszter és detektív között – viszont háború, fatalitása pedig számítógépes szimuláció, egész egyszerűen azért, mert a digitális számítógépek elegánsabban dolgozzák fel a parancsok és tiltások, vágyak és félelmek igen/nem-jét, mint a természet görbét.

Lacan azt mondja a *Pszichoanalízis és kibernetika* című előadásában:

Ha van valami, aminek a kibernetika érvényt szerez, akkor az a radikális szimbolikus rend és az imaginárius rend különbsége. Minap vallotta be nekem egy kibernetikus, hogy mondjanak bármit, igazából óriási nehézségekkel jár a *Gestalt* funkcióinak kibernetikai átültetése, vagyis a jó formák koaptációja. Ami jó forma az élő természetben, rossz forma a szimbolikusban. [...] Mérhetetlen fáradtság két gép dialógusa útján megfeleltetni egymásnak két kört, hacsak nem a legmeszteresebb módon teszi az ember.⁶⁰

Bámulatos kódolatlan szöveg 1954-ből, amikor az embertudományok művelői a mintázatfelismerés kifejezésre éppen úgy reagáltak volna, mint Shannon diagramsalátájára. Ehhez 1993-ban még azt is hozzáfűzhetjük, hogy 18 milliárd dollár elkülönítésével a japán ipari minisztérium valamelyest közelebb került Arisztotelész *to euszünoptonjához* vagy Lacan jó formájához. Egy digitális jelprocesszor, amely a szokványos számítógépektől eltérően mikroszekundumok alatt képes párhuzamos szorzások elvégzésére, szigorúan a shannon nyomán tapogatja le egy hegység vagy egy kisgyermek tükörképét, diszkrét integrálással számítja ki a kép területeinek szomszédságát, diszkrét differenciálással

⁵⁶ Alan TURING, *Intelligente Maschinen* = Uő, *Intelligence Service. Ausgewählte Schriften*, kiad. Bernhard DOTZLER – Friedrich KITTLER, Berlin, 1987, 98.

⁵⁷ Vö. Friedrich-Wilhelm HAGEMEYER, *Die Entstehung von Informationskonzepten in der Nachrichtentechnik. Eine Fallstudie zur Theoriebildung in der Technik in Industrie- und Kriegsforschung*, doktori disszertáció, FU Berlin, 1979.

⁵⁸ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 378–380.

⁵⁹ LACAN, *Le séminaire, livre II*, 345.

⁶⁰ LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 378–380.

pedig a kontrasztjaikat, míg végül a valós *jamjéből* kiemelkedik egy szimbolikus egyenletrendszer rajza. Ha pedig a jelprocesszor a tükör egyenlenségeiből vagy a tó vízének fodrozódásából adódó képmódulációkat is kivonja, azaz észleli és törli, akkor végre automatizálódott Kant reflektáló ítélőereje: egy gép képes alakokat felismerni, és képes megkülönböztetni a reflexiókat az adott mintától. Az ötödik generációs számítógépek adják meg a választ Manfred Frank kérdésére. (Vagy ha nem, továbbfejlesztik őket.)

De ahogy minden esztétikák közül a legtárgyilagosabb, Hegel berlini előadása is megtaníthatta volna: a mintázatfelismerés csupán előjáték, és gyorsan elintézhető a természeti szépség címszava alatt. Az alakfelismerés problémái csak egy individuum – amely Lacan szerint lehet akár csimpánz vagy galamb is – és annak környezete között lép fel. Ahol a tragédia (a Lacan-olvasatoké is) elkezdődik, ott a mintázatfelismerésnek, vagyis a designnak már semmi dolga. A tudat a szem vagy a fül esetleges meglétéhez, analóg médiumokhoz kötődik;⁶¹ a valós számosításából viszont szükségszerűen létrejön a Másik helye: a stratégiák kombinatorikus mátrixa. Senki nem vágyakozna vagy harcolna (ami egy és ugyanaz), ha mások nem vágyakoznának vagy harcolnának. Hogy a kisgyermek a fiatal csimpánzoktól eltérően identifikációs ujjongással ismerik fel/félre a tükörképüket, ez csak megnyit egy lyukat, amely azután helyet ad a háborúnak, a tragédiának és a kibernetikának.⁶²

Ezzel már azt is kimondtuk, hogy emberek nem lehetnek az információs gépek feltalálói, hanem nagyon is fordítva, éppen hogy szubjektumai a gépeknek. Lacan szemébe is mondta a szemináriumát látogatóknak: ma sokkal inkább alattvalói a különféle kütyüknek, a mikroszkóptól a rádiótelevízióig, mint gondolnák.⁶³ Ha a valós minden feltétel nélkül a helyén van, míg a szimbolikus maga a helycsere,⁶⁴ akkor a szubjektum és annak tükör-énje közötti helycsere csupán játéktereket nyit meg, amelyek implementáció hiányában nem szünnének meg nem írni magukat. Csak ha valami „a valósban és minden szubjektivitástól függetlenül működik”,⁶⁵ léteznek médiumok és információs gépek, és létezik – ezek függő változójaként – a kultúra. A síremlékek, a legrégebbi kulturális szimbólumok a holttestnél maradnak, a kocka pedig dobás után az egyik oldalán; csak a kapu, vagy műszaki szlengben *gate* engedi a szimbólumoknak, hogy „saját szárnyukkal repüljenek”,⁶⁶ vagyis úgy kapcsolják a jelenlétet és távollétet, a *High*-t és a *Low*-t, az 1-et és a 0-át, hogy az egyik visszahathasson a másikra: ez a szekvenciális kapcsolómű, ez a digitális visszacsatolás.

⁶¹ Vö. *Uo.*, 65.

⁶² Vö. LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”*, 52.

⁶³ Jacques LACAN, *Le séminaire, livre XX. Encore*, Seuil, Paris, 1975, 76.

⁶⁴ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 376–380.

⁶⁵ *Uo.*, 380. sk.

⁶⁶ *Uo.*, 381.

Lacan egyszerűen csak „kört” mond,⁶⁷ és nem habozik egyenlőséget tenni a tiszta alternálás, minden számítógépes rendszer *master clockja* és a skanzió, az interszubjektív vagy stratégiai idő ritmusa közé.⁶⁸ Jelentéktelennek látszó, ám döntő lépés ez az órától a kapcsolásalgebráig, a természettudományoktól a konjekturális tudományokig, Freudtól Lacanig. A *Vázlatban* feltett talányos kérdés, hogy vajon lehetséges-e „olyan bonyolult teljesítményű gép”, amely egyidejűleg tudna átvinni és tárolni, felejtetni és emlékezni, végre válaszra talál. A kapcsolóművekben ugyanis egy harmadik, egyetemes funkció, a logikát kontrollal társító algoritmus⁶⁹ fogja át a másik két médiumfunkciót. A számítógép megváltja az elméletet attól az hihetetlen kényszertől, hogy valamilyen engramként gondolja el a tárolást – hol agyagba vésett ékírásként, hol vinilbe húzott hangbarázdaként.

„Tegyük fel – szólta Lacan párizsi szemináriumának résztvevőihez –, hogy küldök innen egy táviratot Le Mans-ba azzal az utasítással, hogy küldjék tovább Tours-ba, onnét Sensba, onnét Fontainebleau-ba, onnét Párizsba, és így tovább. Amikor elérem az üzenetem farkát, a fejet még nem szabad behozni. Idő kell az üzenetnek, hogy forogjon. Sebesen forog, nem szűnik forogni, körben forog.

Vicces ez a gép, ahogy visszatér saját magához. Emlékeztet a visszacsatolásra”⁷⁰ (és, tegyük hozzá, nem a reflexióra).

Hogy egy ilyen shift regiszter akkora, mint Franciaország, inkarnált, mint a Patkányember családja, vagy éppen miniatürizált, mint egy mikrochip, nem lényeges. Fő, hogy az információ körben forog mint a távollét/jelenlét jelenléte/távolléte. Ami elegendő tároló kapacitás mellett halhatatlanságot jelent a technikai pozitivitásban. Ezzel Freud két rejtvénye is megoldódott, a vágy a maga elpusztíthatatlanságában és a halálösztön a maga ismétlődésében – a biológisztikus számítási hibaként vett ösztön,⁷¹ és az írás metafizikája nélkül.

Hogy a tudattalan a Másik diskurzusa, azt már az újságok kultúrarovataiban is szajkózzák. De hogy a Másiknak ez a diskurzusa az áramkör diskurzusa,⁷² azt senki nem idézi. Pedig enélkül a tisztázás vagy technizálás nélkül Lacan egész tanítása pusztán elmélet maradna. Nemhiába kérte ki magának, hogy olyanokkal beszéljessen a beszélésről, akik mit sem konyítanak a kibernetikához.⁷³ Csak az teszi, hogy valami megszűnjön nem írni magát, hogy az elmélet algoritmusokban, gráfokban vagy csomókban (mint a későbbi Lacannál) van implementálva. A strukturális pszichoanalízist csak az

⁶⁷ LACAN, *Le séminaire, livre II*, 99–113. Hans-Jochen Metzger „Kreislau”-nak (‘körforgás, keringés’) fordítja a „circuit”-t (LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 103.), ami kishitűbben hangzik, mint a „Schaltkreis” (‘áramkör’).

⁶⁸ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 383.

⁶⁹ Vö. Robert A. KOWALSKI, *Algorithm = Logic+Control = Communications of the Association for Computing Machinery* 2, 1979, 424–436.

⁷⁰ LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 117.

⁷¹ Vö. LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”*, 42.

⁷² LACAN, *Le séminaire, livre II*, 112.

⁷³ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 111.

teszi tudománnyá, hogy a nagy Másik, amelyet kapcsolóműként vagy jelölőtelepként határoz meg, „a modern játékelmélet tiszta szubjektuma, és mint ilyen teljes mértékben megragadható a konjekturális kalkulus által”.⁷⁴ Lacan fogadása ugyanis, amely még kockázatosabb, mint Poe miniszteréé, így hangzik:

Ha létezik a freudi értelemben vett tudattalan, akarjuk mondani: ha értjük annak a tanulságnak az implikációit, amelyet Freud von le a mindennapi élet pszichopatológiájából, akkor nem elképzelhetetlen, hogy egy modern számítógép minden megszokott arányt felborítva győzne a „páros vagy páratlan”-játékban, feltárva azt a tételt, amely hosszú távon és annak tudtán kívül modulálja egy szubjektum választásait.⁷⁵

A hermeneuták éppúgy vehetik a kalapjukat a divinációjukkal, mint az analitikusok a maguk feltáró munkájával. Ha a számítógép nyerné meg a kockajátékot, legyen az Monte Carlóban vagy másutt, azzal beigazolná Lacan diktumát, miszerint még az atombombánál is nagyobb veszélyt jelent az emberre.⁷⁶ A kockázat elmélete – és mi más volna a konjekturális tudománynak tekintett pszichoanalízis – gépekbe implementálva az elmélet kockázata lesz.

Ezért aztán nem lenne nehéz megmutatni, hogy Lacannak az emberi nyelvről adott híres definíciója, amely Frisch méhtánckódjától eltérően már a címezésnél számot vet a Másik szubjektivitásával, ugyanúgy illik a cirkálórakétákra is.⁷⁷ Az a nem kevésbé híres szemrehányás pedig, miszerint a neo- avagy posztstrukturalisták a szubjektum halálát ünneplik, eltűnne a Föld színéről, hiszen ott vannak a Földön a távvezérelt fegyverszubjektumok. A kibernetika feltalálása, ezt maga Norbert Wiener tanúsítja, egybeesik azzal, hogy a második világháborúban automatikusan vezérelték a fegyvereket.⁷⁸ A posztmodern nem létezik, hanem csak a vagy ez a modern posta.⁷⁹

Az olyan szubjektumok számára pedig, amelyek nem beszélnek formális nyelveket, éppen ezért – az esztétikára vonatkozó legtömörebb lacani állásfoglalás szerint – három dolog marad: a tánc, a dzsessz és a libidó.⁸⁰ Legalábbis két háború közötti időszakra.

Fordította: Fenyves Miklós

⁷⁴ LACAN, *Subversion des Subjekts...*, 181.

⁷⁵ LACAN, *Das Seminar über E. A. Poes „Der entwendete Brief”*, 58. sk.

⁷⁶ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 117.

⁷⁷ Vö. KITTLER, *Grammophon – Film – Typewriter*, 372 sk.

⁷⁸ Vö. NORBERT WIENER, *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, MIT Press, Cambridge/MA, 1963², 28.

⁷⁹ Niklas Luhmann szóbeli közlése.

⁸⁰ Vö. LACAN, *Das Seminar. Buch II*, 96.

Egyetemek. Nedves, merev, puha és még merevebb¹

„Az »Uni« [egyetem] olyan, mint a »Kino« [mozi].”²

Martin Heidegger

Ebben a tanulmányban (melynek közép-európai hangsúlya nem szerencsés, de elkerülhetetlen) megpróbálok levonni néhány diagnosztizáló, sőt prognosztizáló következtetést az egyetemi oktatási rendszer nyolcszáz évéből. Elemzésem során Heidegger léttörténetének egyszerűsített változatára támaszkodom. Nem tudok a történeti vizsgáldáson kívül más eszközre gondolni, amely felkészíthetne minket a jövőre.

1. Anamnézis

Az európai egyetemek Ernst Robert Curtius megfogalmazásában „a középkor eredeti alkotásai voltak”.³ Egyfelől a wetware-ük, az úgynevezett *universitas magistrorum et studentium*, másfelől a hardverjük: a pulpitusok, könyvtárak és a levelezőrendszerek révén különböztek a klasszikus antikvitásban korábban, szervezeten folytatott tanulmányoktól. Az egyértelműség kedvéért, az elrendezést, ahol egyetlen mester tanít egy-nél több hallgatót, Szamoszi Püthagorasz találta fel (Kr. e. 530 körül, Dél-Itáliában). Természetesen Platón akadémiaja szorosan követte ezt a mintát,⁴ eltekintve attól, hogy majdnem teljes mértékben kizárta a nőket,⁵ amivel megalapozta azt a hosszú ideig, egészen a 19. századig fennálló modellt, amikor is az Oberlin College és a Zürichi Egyetem újra felfedezte a koedukált oktatást. Pontosan azért, mert, bár a platonizmus Athénben elképzelhetetlen lett volna gyönyörű, meztelen, fiatal, szabad férfiak jelenléte nélkül,⁶

¹ [Az eredeti alcím (*Universities: Wet, Hard, Soft and Harder*) egyes szavai a wetware-re, a hardverre és a szoftverre utalnak.]

² [Martin HEIDEGGER, *Mit hívunk gondolkodásnak?*, ford. Vajda Mihály, Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2009, 53.]

³ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Bern, 1948, 62.

⁴ Lásd PLATÓN, *Allam*, 10.600a-b. (ford. STEIGER Kornél, Atlantisz, Budapest, 2014.)

⁵ Lásd például PLATÓN, *Phaidón*, 60a, 116a–b (ford. KERÉNYI Grácia = *Platón összes művei I.*, Európa, Budapest, 1984.)

⁶ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *A bálványok alkonya avagy miként filozofálunk a kalapáccsal*, ford. ÓVÁRI Csaba, Attraktor, Máriabesenyő – Gödöllő, 2010, 70, §23: „Platón továbbmegy. Oly ártatlansággal, amelyhez görögnek kell lenni s nem »kereszténynek«, mondja, hogy egyáltalán nem is létezne platóni filozófia, ha nem volnának oly szép ifjak Athénban: csak ezek látványa az, ami a filozófus lelkét erotikus ekstázisba hozza, s nem hagy nyugtot neki, míg minden magasrendű dolog magvát ily szép talajba nem bocsátotta.”

a hallgatókat – a tudás wetware-ét – egyáltalán nem lehetett arra rávenni, hogy leírják, amit a mesterek mondtak. A *scholē* görög fogalma szabadidős tevékenységet jelentett, és nem egyezik meg a *schola* középkori fogalmával, nem is szólva a kötelező iskolalátogatás, a gimnasztika és az iskolai egyenruha modern koncepciójáról.

Ennélfogva csak a Római Birodalom bukása után vált az írás a szerzetesek, apácák és végül a férfi diákok kötelességévé. A kézzel végzett munka összes formája közül a mechanikus másolás, még a mai számítógépekkel is, erősen összefüggött Szent Benedek diktumával: *Ora et labora*. Még ha az író egyáltalán nem is értette azokat a latin vagy görög szavakat, amelyeket meg kellett volna őriznie, mert a nyelve csak egy anyanyelvi dielaktust ismert, munkája gyarapította a monostori könyvtár állományát, és – amint Cassiodorus megfigyelte – még egy sebet ejtett a Sátán pergamenjén vagy bőréen.⁷ Néhány tévedés kivételével az egyedüli adatvesztéset ennek nyomán az istennők és istenek jelentették.

A legtöbb európai egyetem korábbi monostorok vagy székesegyházi iskolák kiterjesztéseként jött létre. Ennek következtében kezdettől fogva rendelkeztek latin kéziratokkal teli könyvtárral. Ez a vagyon nemcsak a híres *translatio studiorum*ot, a klasszikus antikvitásnak a virágzó középkorba történő átvitelét biztosította, de emellett egyfajta hardvert, tároló eszközt is létesített, amely épp olyan értékes volt, mint a mi merevlemezeink. Ezt a tárolt adatot kellett továbbítani, feldolgozni és rögzíteni; vagyis az olyan középkori egyetemek, mint a Sorbonne-i, Oxfordi vagy a Prágai implementálták egy teljes médiarendszer három szükséges és elégséges elemét. A mesterek, később a doktorok vagy a professzorok folytatták az antik kéziratok magyarázását; e szóbeli kommentárokat szöveggönyvük sorai közé jegyezve a hallgatók végezték az *interpretatiót*; és miután a hallgatót doktorrá avatták, a *libertas ubique docendi* jogát élvezte, vagyis szabadon felajánlhatta tanítását az egyetemeknek szerte Európában. Sok esetben az egyetemek még saját postai rendszert is működtettek, ahogy a középkori céhek (közülük is leginkább a hentesek). Mivel a hallgatók különböző országokból és különböző nyelvterületekről érkeztek, így együtt különálló nemzeteket alkottak, amelyeket csak az ehhez hasonló levelezőrendszerek és a túlon túl alapszintű latin kapcsolt össze.

Ez a háromszoros hardver – az adatfeldolgozó előadás, az adattároló egyetemi könyvtár és az adatátvivő levél – majd három évszázadon át lehetővé tette a tudás kumulatív és rekurzív előállítását, egészen addig, amíg két szorosan kapcsolódó esemény meg nem változtatta az egész egyetemi infrastruktúrát: először a nyomtatott sajtó gutenbergi feltalálása; másodszor pedig a nemzet-, vagyis területiális államok megjelenése.

McLuhannek az *Értetni a médiát* (*Understanding Media*) című könyvében tett állításával szemben Henry Ford, és nem Johann Gensfleisch zum Gutenberg alkotta meg az első futószalagot. A mozgatható és (legalábbis Európa számára) új betűk arra szolgáltak, hogy emeljék azt a kalligrafikus szépséget és növeljék azt a betű szerinti helyességet, amelyek elérhetőek voltak a középkori és többnyire egyetemi szkriptóriumok számára, ahol

⁷ Vö. CASSIODORUS, *De institutione christina*, szerk. R. A. B. Mynors, Oxford, 1937.

akár 50 másolónak kellett egyidejűleg szövegekönyveket írniuk szóbeli diktálás után, miközben akaratlanul, de elkerülhetetlenül sokszorozódtak a hibák.⁸ A halandók vonzzák a hibákat, ahogy azt minden programozó tudja. Ezért dicsérte Rabelais a tévedhetetlen nyomtatott sajtót isteni ajándékként, miközben az éppoly tévedhetetlen tűzéség a Sátán találmányának bizonyult.⁹ A humanizmus a maga kettős függésében az egyetemektől és a nyomdászoktól tehát némiképp naivan azt „gondolta”, hogy „meg tudja különböztetni a mennyországot a pokoltól”.¹⁰

Mindez valójában összetettebb volt. Gutenberg találmánya egy meglehetősen ismeretlen problémát vetett fel. A nyomtatás csak akkor és annyiban jöhet létre és működhet, amikor a rendszerint alulfinanszírozott feltaláló visszakapja a pénzt, amelyet befektetett. A tudományos kéziratok előállításának körkörös ökonómiaja, és ami még fontosabb, az egyetemek a tudományos adattárolást illető monopóliuma a korai kapitalizmustól függött. Csak a tudományos körökön belül folytatódott a könyvek kölcsönös cseréje és egymásnak ajánlása;¹¹ ezeken kívül befolyásos új játékosok – a születő nemzetállamok – vették át a hozzájuk való jogot.

A *nationes* többé nem csak a Rive Gauche melletti, a maguk anyanyelvi testvériségében élő francia, angol, német és újlatin nyelven beszélő diákokat jelölte; egész európai népek követték egyetemeik mintáját, és beszéltek a sok nyomtatott nyelv egyikét. Rabelais Franciaországban IX. Károly már alig várta, hogy importálhasson egy nyomdászt annak minden eszközével a német Mainzból; I. Ferenc további két lépést tett azzal, hogy a franciát írta elő a jogi törvénykönyv nyelvének, és hogy elrendelte, hogy minden egyes könyvből két másolatot őrizzenek a királyi *dépôt légal*ban. Ennek következtében a nemzetállam jogi lerakata, a Francia Nemzeti Könyvtár előfutára nyilvánvalóan és szemérmetlen módon értékelte le a középkori egyetemi könyvtárak vagyonát, és forgatta fel monopóliumukat. Ugyanilyen leértékelődés történt a hentesek, a tudósok vagy a városok által fenntartott postai rendszerekkel. A (kartezianus értelemben vett) modern szubjektumok előállítása megkövetelte a kiszabadításukat a régebbi céhekből. Az összes levelezőrendszerüket vagy nyíltan betiltották, vagy súrlódásmentesen beolvasztották a nemzeti kommunikációs rendszerbe, abba az úgynevezett privilégiumba, amely Nyugat-Európában később bekebelezte a távírót, a telefont, a rádiót és végül a televíziót.¹²

⁸ Vö. Michael GIESECKE, *Der Buchdruck der frühen Neuzeit. Eine Historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikations-technologien*, Frankfurt am Main, 1991.

⁹ Lásd François RABELAIS, *Pantagruel* (1532), ford. FALUDY György, Cserépfalvi, Budapest, 1948, 40: „A régi tudományosság felvirult, a nyelvek újraéledtek, mint például a latin, a héber, a kaldeus avagy a görög beszéd, melynek ősmereite nélkül manapság senki a tudós nevére nem tarthat igényt. Szép és szabatos szövegű kiadványok szolgálgják a köz hasznát, mert fiatalságomban, isteni sugallatra, a könyvnyomtatás tudományának jöttek nyitjára, avagy a puskaport is feltalálták, a sátán praktikája szerint.” Tágabb összefüggésekhez lásd Paolo Rossi, *La nascita della scienza moderna in Europa*, Roma, 1997.

¹⁰ Pink Floyd, *Wish You Were Here* (1974), Capitol 29750.

¹¹ Lásd Heinrich BOSSE, *Autorschaft ist Werkherrschaft. Über die Entstehung des Urheberrechts aus dem Geist der Goethezeit*, UTB/Schöningh, Paderborn, 1981, 25–36.

¹² A történet amerikai részéhez lásd Thomas PYNCHON, *A 49-es tétel kiáltása*, ford. SZÉKY János, Budapest, Magvető, 2007.

Most, hogy az egyetem elvesztette kiváltságát, és – az *imperium* és a *sacerdotium* mellett – már nem állt a középkori hatalom harmadik pilléréként,¹³ az adaptációnak, de még az innovációnak is csak az egyik lehetséges útja maradt. *Res publica litterariá*vá kellett válniuk. Ez ugyanakkor, köztársasági római álcája ellenére, semmiképpen nem foglalta magában a szabad – és főleg nem a burzsoá – polgárok köztárságát. Mivel minden nemzetállam szükségét látta, hogy reprezentálja magát minden egyes városban és tartományban, a három magasabb fakultásnak – a teológiának, a jogtudománynak és az orvostudománynak – nemcsak egyszerűen doktorokkal, de köztisztviselőkkel is el kellett látniuk az egyes városokat.¹⁴ Csak a múlt legközönségesebb materializmusa keverhetete és keverte össze ezeket a tudományos köztisztviselőket az úgynevezett burzsoáziával. Valójában a doktori kalap még mindig biztosította a nemesi kard kiváltságát a hordozója számára; bár ez biztosan nem a régi középkori *noblesse d'épée* volt, hanem inkább – magától értetődő módon – a *noblesse de robe*.

Amikor a 18. század első harmada során a karddal rendelkezők megkésve felismerték, hogy a talárosok az állam minisztereiként milyen nagy mértékben felülmúlták őket, a főnemesség modernizálta lovagi iskoláinak a tananyagát. Körülbelül 1750-től már egyedül a *noblesse d'épée* vette körül a trónokat. Alberto Martino olyan messzire megy, hogy azt gyanítja, az egész felvilágosodás sokkal evilágibb célok fedőneve volt. Az újra munkanélkülivé váló francia tudósok és értelmiségiek vissza akarták szerezni hatalmukat, és ezért forradalmat hirdettek.¹⁵

Ez a forradalom sajnálatos módon elhibázott volt. Akik hatalomra kerültek, nem papok vagy orvosok voltak, hanem mérnökök, tanárok és – bevallottan – jogászok.

Egyfelől a kora modern egyetem oly mértékben támaszkodott a nyomtatott könyvekre azok minden többnyelvű kapcsolatában, hogy elkerülte a figyelmét a technikai, hasonlóan tévedhetetlen szerkezeti rajzok e könyvekkel egyidejű megjelenése. A levelek, a titkosírások és a diagramok a maguk hármaskombinációjában túl idegennek bizonyultak a humanisták számára. Miközben a nyomtatott betű és a fa- vagy rézmetszet kombinációja lehetővé tette az olyan pontos tudományos vizualizálást, amely ismeretlen volt a görögök és a szerzetesek számára. A technika mint tudomány csupán e szövetség örököké bővülő outputja,¹⁶ Carnot és Monge 1794-ben alapított Politechnikai Iskolája pedig ennek a legkorábbi intézményes megtestesülése volt. És egy briliáns, fiatal diák, aki kitanulta ezt a technikai szempontból alkalmazott matematikát, egy bizonyos Bonaparte

¹³ Lásd Herbert GRUNDMANN, *Vom Ursprung der Universität im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964.

¹⁴ Lásd Thomas ELLWEIN, *Die deutsche Universität: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Marixverlag, Wiesbaden, 1997, 47–52.

¹⁵ Lásd Alberto MARTINO, *Daniel Casper von Lohenstein: Geschichte seiner Rezeption* (5 kötet. Niemeyer, Tübingen, 1978) című művének első kötetét. Jól illik ez a felvilágosultabb jövő önbeteljesítő proféciaihoz, amelyeket Reinhart KOSELECK elemzett *Kritik und Kriese: Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Karl Alber, Freiburg, 1969) című művében.

¹⁶ Lásd Johann BECKMANN, *Entwurf einer allgemeinen Technologie*, Leipzig, 1767.

a Sátán nehéztüzérségével felszerelve igazta le a régi Európát. Az egyetemeknek attól kezdve az Atlanti-óceán mindkét partján a mérnökökkel kellett versenyezniük. Röviden: az Amerika partjain kikötő európai emigránsok honosították meg ezeket a dolgokat és a két világháborút.¹⁷

Másfelől váratlanul ért véget egy ősi beavatási szertartás. A korábbi első egyetemi fakultás, nevétől eltekintve, egyáltalán nem volt filozófiai. A tananyag a triviumtól – a nyelv grammatikai, retorikai és dialektikus vonatkozásaitól – a püthagoraszai matematika magasabb kvadriviumáig terjedt – ez volt a zene és a számtan, valamint a csillagászat és a geometria, ahogyan ezek a görögöknél kapcsolódtak össze.¹⁸ Ennek a fakultásnak mint olyannak meg kellett maradnia más, politikai szempontból releváns fakultások puszta előkészítőjének, és saját jogon nem ítéltetett oda doktori fokozatokat. A véres forradalom és álmodozó német változata mindezt megváltoztatta. Franciaországban a középkori egyetemek ugyanolyan megreformálhatatlanok maradtak, mint addig voltak, de az új *Écoles Normale*-ok a jövőbeli tanárok tanítása révén lehetővé tették Napóleon számára, hogy kitermelje a hivatalnokok új elitjét. Poroszországban a király köztisztviselővé tette a tudományos professzorokat és a gimnáziumi tanárokat, úgyhogy a drámai modernizáláson átesett filozófiai fakultás feltalálhatta – dialogikus szemináriumok és hermeneutikai előadások révén – a *Forschung und Lehre* (tanítás és kutatás) úgynevezett egységét, amely később az egyetemekről visszahatott a gimnáziumokra, a filozófiáról az irodalomtudományra.¹⁹ Az értelmezés nem volt többé interlineáris, hanem épp ellenkezőleg, ahogyan erről Gadamer is meggyőzte Habermast a programozó nyelvek tanúsága ellenére.

Mind a modern matematika (Fourier-től Hilbertig), mind a modern filozófia (Hegeltől Heideggerig) a francia és a német programokból eredt, a felsőbb tanulmányoknak ezekből a legsikeresebb és gyakran másolt modelljeiből.²⁰ Amikor a technikai hardver az ontológiával és a matematikával teljessé tette a triumvirátust, mai rendszerünk a helyére került. Felix Kleinnek kezdődött, aki Göttingenben Hilbert kollégája volt, valamint a „varázsló” Charles Proteus Steinmetz-cel az MIT-ről. Kísérleti laborokat építettek egyetemükön belül,²¹ és először fordult elő, a császár kis segítségével, hogy kikényszerítették a doktori címet a mérnökök számára a vonakodó német egyetemektől. Másképpen Alan Turing soha nem hozhatta

¹⁷ Lásd John GIMBEL, *Science, Technology, and Representations: Exploitation and Plunder in Postwar Germany*, Stanford, Calif., 1990.

¹⁸ Lásd Archytas of Taranto, B1 = Hermann DIELS – Walther KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, III., Weidmann, Berlin, 1954, 7. Itt található az egyik olyan görög fény(lés) [light(ning)], amelyről Curtius birodalmi latinizmusra úgy határozott, hogy nem veszi figyelembe.

¹⁹ Lásd a következő könyv által megadott hivatkozásokat: Friedrich KITTLER, *Discourse Networks 1800/1900*, ford. Michael METTEER – Chris CULLEN, Stanford, Calif., 1990, 148–164. Továbbá lásd Michel FOUCAULT, *Qu'est-ce qu'un philosophe?* = *Dits et écrits*, szerk. Daniel DEFERT – François ÉWALD, 4. kötet, Gallimard, Párizs, 1994, 1:552.

²⁰ Heidegger Hilberthez való viszonyához és a matematika alapjait érintő válsághoz lásd Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et. al., Osiris, Budapest, 2001, §3, 25.

²¹ Az MIT-hez lásd Steve HEIMS, *The Cybernetics Group*, Cambridge, Mass., 1991.; Kleinnek és II. Vilmossal kapcsolatban lásd Karl-Heinz MANEGOLD, *Universität, Technische Hochschule, und Industrie: Ein Beitrag zur Emanzipation der Technik im 19. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Bestrebungen Felix Kleins*, Duncker & Humblot, Berlin, 1970.

volna létre híres matematikai gépét, amely egyfelől megcáfolta Hilbert döntés problémáját (*Entscheidungsproblem*), másfelől bebizonyította, hogy a valós számok kis – bár gyakorlati szempontból jelentős – részhalmaza mégis kiszámítható.²² A Turing-gép volt minden számítógép lehetőségfeltétele, most is az, és mindig is az lesz. Ahogy az antik Görögországban egy és ugyanaz az ábécé jelölte egyszerre a beszéd elemeit, a természetes számokat és a zenei hangmagasságokat,²³ a mi bináris rendszerünk felölel mindent, amit tudunk a kultúráról és a természetről, ami korábban betűkben, képekben és hangokban volt kódolva.

2. Diagnózis

Az egyetemek azonban – enyhén szólva – teljesen elfelejtették ezt a dicső történetet. Különösen Európa azon részein, ahol még mindig az államok etetik, irányítják és éhez-
tetik őket, az egyetemek nem úgy gondolnak magukra, mintha tiszteletreméltóbbak lennének a nemzetállamoknál, rövid távú partnereiknél. Ahelyett, hogy azonnali válást sürgetnének, mind az egyetemek, mind a nemzetállamok továbbra is az előbbi túléléséért imádkoznak. Másfelől – és ez a jó hír – az egyetemnek végre sikerült újra tökéletes médiarendszert kialakítania. Turing univerzális gépe – közönségesen: a számítógép – feldolgoz, tárol és átvisz bármilyen kapott adatot, legyen szó akár szövegekönyvekről, mértekegységekről vagy számtanról. Ennélfogva a számítógépek teljes kört írtak le; a matematika tanszékekről, ahol valaha kezdtek, a fizikán, a kémián és az orvostudományon keresztül vezetett az útjuk, és végül megérkeztek a szellemtudományokhoz. Nyolc évszázada alatt az egyetem másodjára vált technikai értelemben egységessé, egyszerűen azért, mert minden tanszék egy és ugyanazon hardveren osztozik.

Ez a logisztikai tény még rendszeres vizsgálatot igényel. Nem elég, ha minden irodát vagy íróasztalt felszerelünk Microsoft Office-szal vagy Wintel-gépekkel, de előre láthatjuk a tudások, a tudományágak és tanszékek új egységességének boldog következményeit. Ahogy Heidegger mondta korán és szerényen: pontosan azért, mert a görög episztémé, az ontológia vagy a lét logoszának lényege számítógépekben testesült meg, ér véget végképp az európai filozófia, és talán újrakezdődhet a gondolkodás.²⁴

Világos, hogy kettős feladat marad ránk. Először is meg kell szerveznünk ezt a véget minden egyes egyetemen belül; másodszer pedig új kérdést kell feltennünk.

²² Lásd Alan M. TURING, *On Computable Numbers with an Application to the Entscheidungsproblem* = Proceedings of the London Mathematical Society 2 (1937), 42.

²³ Lásd Johannes LOHMANN, *Musiké und Logos*, szerk. Anastasios GIANNARÁS, Musikwissenschaftliche Verlags-Gesellschaft, Stuttgart, 1971, 10.

²⁴ „A filozófia a jelen korban ér véget. Megtalálta helyét a társadalmilag cselekvő emberiség tudományosságában. E tudományosság alapvonása azonban kibernetikai, azaz technikai jellegű.” (Martin HEIDEGGER, *A filozófia vége és a gondolkodás feladata*, ford. VAJDA Mihály = „...költőien lakozik az ember...” *Válogatott írások*, T-Twins – Pompeji, Budapest – Szeged, 1994, 258.) Azokban a letűnt napokban a kibernetika vagy máshol a logisztika egyszerre jelentette a számítástudományt és a számítógép hardverét megkülönböztetés nélkül.

„A filozófia vége úgy jelentkezik, mint a tudományos-technikai világ és az e világ-nak megfelelő társadalmi rend irányítható berendezkedése. A filozófia vége azt jelenti: a nyugat-európai gondolkodáson alapuló világcivilizáció kezdete.”²⁵ Egyetemeink jó úton haladnak, ha ebbe az irányba mennek. A matematikusok és a fizikusok először dolgoznak ugyanazon a munkaállomáson Galileo kísérletei óta. Steinmetz elektrotechnikai laboratóriuma óta először teszik fel a mérnökök és a tudósok ugyanazokat a kérdéseket a hardver jobb kialakításával kapcsolatban, amely saját magától fog még jobb kérdéseket teremteni. Emellett először alakul át minden Dewey fogalmai szerint vett irat a mi számítástechnikai fogalmaink értelmében vett fájl²⁶ az alfabetikus könyvtári katalógusok²⁷ és a strukturált kéziratoldalak²⁸ feltalálása óta. Ennélfogva még a szellemtudományok tudása is szoftveres könyvtárakká párolog el. Ráadásul amíg a könyvalapú szellemtudományok súlyos problémákkal találták szembe magukat, amikor képeket, animációkat és hangokat próbáltak meg tárolni vagy megcímezni, addig a számítógépek nemcsak egyszerűen rögzítik az ilyen adatokat, hanem meg is címzik és fel is dolgozzák őket. Kezdetét veheti a nyelvi, zenei, filmes és költészeti tanulmányok módszertani integrációja.

3. Prognózis

És még több feladat vár ránk. Továbbra is a tanítás és kutatás Humboldt-féle egysége forog kockán addig, amíg az egyetemi rendszerek nem lépnek túl a *Geisteswissenschaften* és a *Naturwissenschaften* (szellemtudományok és természettudományok) közötti sajnálatos megkülönböztetésén.²⁹ Amikor az emberi arc úgy tűnik el, „akár a tengerparti főnyelbe rajzolt arc”,³⁰ a szellemtudományokat leginkább kultúratudományokként [cultural studies] volna jó ismerni. Másfelől ha a fizika többé nem transzcendentális appercepció – értesítve a kantianus tudósokat a tér és idő kettős keretében adott adatokról –, hanem inkább valamiféle számítógép által előzetesen feldolgozott adatfolyam, tudományos vizualizálás vagy még inkább szonifikálás,³¹ akkor megszűnne a tudomány és a mérnöki tervezés között fenntartott különbség. A kultúratudományok vs. technikatudományok a tanszékek, irodák és karok surlódásmentesebb együttállását adnák:

²⁵ *Uo.*, 259.

²⁶ Lásd Markus KRAJEWSKI, *Zettelwirtschaft: Die Geburt der Kartei aus dem Geiste der Bibliothek*, Kulturverlag Kadmos, Berlin, 2002, 99–121, 150–55.

²⁷ Lásd Lloyd W. DALY, *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*, Latomus, Brüsszel, 1967.

²⁸ Lásd Ivan ILLICH, *A szöveg szőlőkertjében*, ford. Tóth Gábor, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, Budapest, 2001.

²⁹ Tényszerűen kimutatható, hogy mikor Wilhelm Dilthey bevezette ezt a megkülönböztetést, nem tett sokkal többet, mint hogy megakadályozta Helmholtz növekvő befolyását az akkori filozófiai és pszichológiai tanszékeken.

³⁰ Bár ódivatúnak ítélik ma, az első kiadásból idézek: FOUCAULT, *Les Mots et les choses: Une Archéologie des sciences humaines*, Párizs, 1966, 398. [*A szavak és a dolgok: a társadalomtudományok archeológiája*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Osiris, Budapest, 2000, 432.]

³¹ Lásd Peter MITTELSTÄDT, *The Interpretation of Quantum Mechanics and the Measurement Process*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

1. Ha a régi szellemtudományok nem az emberrel foglalkoznának, hanem témáik olyan kultúrtechnikák volnának, mint az írás, olvasás, számolás, éneklés, táncolás, rajzolás³² – meglepő módon majdnem ugyanazok a készségek, amelyeket egykoron minden szabad fiatal lány és fiú Lakadaimónban és Athénban megjelenített.³³ A szellemtudományok számára nem létezik semmi olyan tanítási- és kutatónivaló, ami nem technikai; ezért kidobhatjuk Habermas rossz hírű megkülönböztetését a kommunikatív és az instrumentális ész között.

2. Ha az úgynevezett természettudományok és technikák távolról sem történetietlen igazsággal foglalkoznának, azáltal volnának bevonva a történelembe, hogy egyszerűen ők csinálják. Például egészen más hatást fejt ki az informatika szemben a görög vagy modern matematikával. Ebből az következik, hogy a bizonyítékok, kísérletek és hipotézisek kulturális kontextusai semmiképpen sem magától értetődőek, hanem igenis magyarázatot igényelnek.

3. Ahhoz, hogy végrehajtsák ezt a két műveletet, az egyetemeknek – csakúgy, mint alapjuknak, a filozófiának – ki kell űzniük a középkorból származó monoteista, vagyis szerzetesi örökségük³⁴ utolsó maradványait is. Az istenek igenis kockáznak, „és az istenek szeretkeztek”.³⁵

Hogy ne maradjanak pusztán névlegesek, ezeknek a reformoknak intézményi következményekkel is bírniuk kell. Mostantól a kulturális természettudományoknak ugyanúgy szükségük van oktatóik között számítástechnikusokra, mint matematikusokra, és fordítva, a technikai tudományoknak is szükségük van tudománytörténészekre. Pont úgy, ahogy Hegel szelleme (*Geist*) csak annyira volt mély, mint a magyarázatai,³⁶ a mai tudásnak is csak annyi hatalma van, amennyi implementációja. Az egyetem jövője attól függ, hogy képes-e egyfajta szuperkészsletté egyesíteni az ábécék és matematikai szimbólumok különálló notációs rendszereit.

Csakhogy ennek a jövőnek minden kockázata a jelenünk helyes diagnózisán múlik. Úgy kell elgondolni azt, ami a második világháború vége óta történt a csúcstechnológiával, mint sokkal régebbi történetek visszatérését annak érdekében, hogy az egyetemek képesek legyenek önmaguk megreformálására. A számítástechnikát ugyanúgy megfertőzte a tudományos gondolkodás, mint Európa tudományos tudását [scholarly

³² Berlin három egyeteme gyakorlati okokból nemrég engedélyezte hasonló interdiszciplináris keret létrehozását a Humboldt Egyetemen. A Helmholtz Kultúrtechnika Központot többek közt matematikusok, informatikusok, irodalom- és művészettörténészek és a (*cultural studies*-ként angolra nem fordítható, mert a populáris kultúrát a brit értelemben túlságosan is előtérbe helyező) *Kulturwissenschaften* képviselői alkotják.

³³ El tudom fogadni, hogy a rajz választható volt, a többi készség azonban kötelező. Lásd például ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest, 1984², 8.3.1338a, 40–45.

³⁴ Lásd HEIDEGGER, *Lét és idő*, §44, 267: „Az »örök igazságok« állítása, akárcsak a jelenvaló lét fenomenálisán megalapozott »idealitásának« összekeverése egy idealizált abszolút szubjektummal a filozófiai problematikán belül a keresztény teológia még korántsem radikálisan kiűzött maradványai közé tartozik.” Ki törődik akkor azzal, hogy a dekonstrukció rátelepül Athénra és Jeruzsálemre.

³⁵ The Jimi Hendrix Experience, *Electric Ladyland* (1968), MCA 11600.

³⁶ Lásd G. W. F. HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 13: „A szellem ereje csak akkora, mint ennek az erőnek a megnyilvánulása, mélysége csak olyan mély, mint amennyire erő kifejtésében kiterjedni és elveszni mer.” A kulcsszó – kollégáim tudomása szerint –, úgy tűnik, a „getrauen”, vagyis ’merni’.

knowledge], de épp annyira kommercializálódott is. Az univerzális diszkrét gép, amely még mindig a legbefolyásosabb hardver-architektúra, egy doktori értekezés eredménye volt, egy princetoni matematikus vázlata, akinek eleganciája ragyogó karrierhez vezetett a Pentagonban. A Unixot, minden modern operációs rendszer, s ennél fogva minden programnyelvi stílus prototípusát valóban a Bell Labs fejlesztette ki. Ámde csak azután aratott világszerte sikert, hogy a berkeley-i University of California nagymértékben módosította,³⁷ miután Linus Torvalds a Helsinki Műszaki Egyetem fiatal hallgatójaként 1991-ben a derült égből írta meg az ingyenes Linux rendszermagot, és miután végül hackerek, már interneten felnőtt hallgatók és a kar munkatársainak hada segítette Torvaldsot, hogy segíthessen harmincmillió embernek.³⁸ „Amikor szabad [free] szoftverről beszélünk, a szabadságra utalunk, nem az árra.”³⁹

Nincs ezen semmi csodálkoznivaló. A Turing-gép, akár a középkori diák, majdnem ingyenes másológép, ráadásul tökéletes. Az internet két pont közötti átviteli rendszer, amely majdnem tévedhetetlenül másol nem ember és ember között, hanem épp ellenkezőleg, gép és gép között. A szabadság, hogy világszerte egész számítógépfarmokat tudunk összekapcsolni, erősen hasonlít a régi *libertas ubique docendi*hez. Ennél fogva az internet – eredetileg a katonai parancsokszágek és a legragyogóbb amerikai egyetemek közötti digitális kapcsolat – erősen emlékeztet a területiális államok és a tudományos levelezőrendszerek közötti kora modern kapcsolatra (eltekinthetve a középlelatin és saját keverék angolságom közötti strukturális azonosságtól). E tekintetben úgy tűnik, az egyetemek jobban felkészültek alfanumerikus jövőjükre, mint bármely más velük konkuráló intézmény.

Csakúgy, mint Gutenberg nyomdája, bár azt csupán a középkori szkriptóriumok kalligráfiajának gépiésítésének szánták, magával vonta az egyetemek és könyvpiacok elkülönülését, a kaliforniai egyetemek – ahogy néhány másik is – a kapuik előtt, sőt saját területükön láttak olyan hardverlaborokat és szoftvercégeket, amelyek ténylegesen uralják az információs piacot. A tudás ismét magánszektorokba vándorol – ez a szabad vállalkozói tevékenység, amely oly kedves George W. Bush számára, hogy hadat visel a nevében. Ez a változás – sajnos! – titkolózást jelent, és nem nyitottságot. A titok, amely kereskedelmi chiptervekben, operációs rendszerekben és alkalmazásprogramozási felületekben (API) testesül meg, abban a tényben rejlik, hogy a műszaki dokumentációt – éles ellentétben az egész technikátörténettel – nem publikálják többé. A tervezetek és a forráskódok csak hozzáférhetetlenségük folytán jelentenek pénzforrást. Az úgynevezett későkapitalizmus kritizálásának ez az egyedülálló lehetősége félelmetes gyakorlati önkritikájává válik; a számítástechnikai chippek tömeges előállításának ára, ha egyszer már megtervezték őket, gyors ütemben a nullára süllyed.

³⁷ Lásd Peter H. SALUS, *A Quarter Century of UNIX*, Reading, Mass., 1994.

³⁸ Lásd LINUS TORVALDS – DAVID DIAMOND, *Just for FUN: The Story of Academic Revolution*, Harper, New York, 2001.

³⁹ RICHARD M. STALLMAN, *The GNU General Public License = Free Software, Free Society: The Selected Essays of Richard M. Stallman*, GNU Press, Boston, 2002, 195. Mindazonáltal a GNU/LINUX nélkül nem tarthattam volna semmiféle programozó egyetemi kurzust; minden hallgatónak körülbelül ezer dollárt kellett volna költenie csak a szerkesztőkre, fordítóprogramokra, szoftverkönyvtárakra és a debuggolókra. A GNU licenc mindezt ingyen biztosítja.

Pontosan ez az, amit nem ismer be a szoftveripar. Forráskódok és alkalmazásprogramozási felületek helyett a jövő zenéjét publikálja a szisztematikus lezárást ünnepeelve. Egy jó nevű cégnek két célja van: a számítógépek egyre inkább bújjanak el az autók és mosógépek minden feltűnést kerülő külszíne mögé; a felhasználókat pedig egyre inkább úgy kell kezelni, mint a gépeket, vagyis úgy, mintha programozhatók lennének. Ennélfogva új középkeresettség fenyeget azzal, hogy elválasztja a néhány programozó szerzetesi elitjét az informatikai analfabétákként is ismert laikusok milliőitől. Éppen e célból számtalan zárt forráskódú megoldás, szabadalom, védjegy és szerzői jog létezik, amelyeket mint ilyeneket az amerikai Digitális Millenniumi Szerzői Jogi Törvény véd. A Pentagon, mintha gúnyolná a matematika Babilon vagy Bagdad óta eltelt négyezer évét, arra törekszik, hogy minősített adatokká tegye a prím szám-algoritmusokat és hasonlókat az NSA számára. A szabadalmaztatás vagy a tudás titkosítása ugyanakkor nem csupán a betekintést és a felfedést akadályozza. A pusztán túlélést fenyegeti, és nem pusztán a számítógép által vezérelt airbus utasszállító gépek belsejében vagy a lopakodó bombázókban. Az aerodinamikailag instabil repülőek azonnal elkezdenének potyogni az égből, ha a számítástechnikai rendszerük összeomlana.

A mai technikai rendszerekben nem lehet többé személyeknek tulajdonítani a hibákat és a tévesztéseket. Ennek következtében a független irányítás éppannyira vált szükségessé, mint amilyen ritka. Mivel már a mai hardver és szoftver pusztán összetettsége is kizárja a tévedhetetlenséget, a zárt forráskódú megoldások még a debuggolást is megakadályozzák. A mai tudásnak olyan helyekre van szüksége, ahol bármilyen cégtől függetlenül képes előállítani, tárolni és továbbítani önmagát. Létezik-e erre jobb hely, mint az egyetem? Ez éppúgy igaz a digitálisan feldolgozott adatokra, mint a történelem digitalizált adataira. Az első esetben a hatalmas tudományos kiadók terveit, hogy monopolizálják a tudományos folyóiratokat, valószínűleg kudarcra vannak ítélve, mert a doktori témavezetők az adatokat jóval korábban megszerezve digitálisan megjelentethetik őket. Ugyanez igaz a szabad forráskódra. A korábban analóg adatok, a hangok és a képek triviálisabb esetében úgy tűnik, hogy jövőjük az isteneknek múlik. Hogy meg lehet-e menteni a régmúlt kultúrák művészetét és kincseit a magán jellegű digitális jogoktól, nem látszik elsődleges kérdésnek. Amíg Gutenberg idején az egyetemnek le kellett mondania tároló monopóliumáról, a feldolgozásban és átvitelben betöltött vezető szerepe most is döntő fontosságú marad, mint ahogy mindig is az volt. A tudományos szabadságnak ebben a klímájában állandóan új kódokat és chipeket kell kifejleszteni, hogy a nullák és egyesek túl alacsony szintjéről fel lehessen emelkedni a digitális adatáradat szűrésének és feldolgozásának magasabb szintjére. Ahogy a múltban sem bizonyultak használhatónak sem a könyvek, sem a könyvtárak a tudás metaszintjei nélkül, úgy most az algoritmusok és az adatbázisok sem boldogulhatnak a *Wissenswissenschaften* („a tudásokról való tudás”, *histoire des systèmes de pensée*) nélkül.

Ha az irigykedő államoknak sikerül meggyőzniük általában az egyetemet és különösen a kultúratudományokat, hogy magukat a technika következményeinek pusztán kompenzálásaként és pusztán értékeléseként gondolják el, akkor hiába telt el a Bolognától

Stanfordig tartó nyolc évszázad. A tudományok túl jók ahhoz, hogy pusztán eltereljék a figyelmet arról, hogy mit tesz a tudomány.

4. Ajánlás

Akárhogy is van (és mindig így lesz), „a tudomány nem gondolkodik”.⁴⁰ Hogy lehetővé tegyük a holnap egyetemei számára a további működést, mindennapi munkánk során tartsuk észben és őrizzük meg a szívünkben a nagyon is visszatérő hálát: minden minőségnek és akhájnak, akik réges-régen kibaszottul megalapították Európát; minden tudós-nak, aki megszabadította őt az egy Istentől – legyen az héber, keresztény vagy muszlim.⁴¹ Ezt kell tennünk a heideggeri léttörténet (*Seinsgeschichte*) szerint. A számítógépek talán másoló gépek, de Aphroditének köszönhetően mi nem vagyunk azok.⁴² Újra és újra meg kell tennünk a tőle a jelenbe és onnan vissza vezető utat.

A tudomány jövője – [...] Egy magasabb kultúra azért ad szükségképpen az embernek kettős agyat, mintegy két agykamrát, hogy egyikkel a tudományt érezze, a másikkal pedig mindazt, ami nem tudomány: egymás mellett, anélkül, hogy összezavarodna, elválaszthatóan, lezárhatóan; így kívánja az egészség. Az egyik részben van az erőforrás, a másikban a szabályzó: illúziókkal, egyoldalúságokkal, szenvedélyekkel kell fűteni, az esetleges túlfűtöttség gonosz és veszedelmes következményeit pedig a megismerő tudomány segítségével kell megelőzni.⁴³

Friedrich Nietzsche

Fordította: Vásári Melinda

⁴⁰ „A tudomány nem gondolkodik.” (HEIDEGGER, *Mit jelent gondolkodni?*, ford. PONGRÁCZ Tibor = *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla, Cserépfalvi, Szekszárd, 1991, 9.)

⁴¹ Lásd IX. Gergely pápa, *Epistulae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae per G. H. Pertz*, szerk. CAROLUS RODENBERG, I., Weidmann, Berlin, 1883, 653: „De mivel egyesek nem hinnék el, ha nem saját csaló szavait idézném, íme a bizonyíték a hit győzelmére: ez a dögvészes király [II. Frigyes] nyíltan kijelentette, hogy – az ő szavaival élve – ez a három imposztor az egész világot becsapta, ti. Jézus Krisztus, Mózes és Mohamed, s ketten közülük dicsőségben haltak meg, maga Jézus viszont keresztre feszítve. És arra is jogot formált, hogy azt állítsa, pontosabban hazudja, hogy mindazok balgák, akik úgy hiszik, hogy az Isten, aki a természetet és a mindenséget teremtette, egy szűztől született; ezt az eretnekséget pedig azzal toldotta meg, hogy senki sem született [úgy, hogy fogantatását nem előzi meg egy férfi és egy nő egyesülése].” Rajtunk múlik, hogy tanítjuk-e.

⁴² Egyik legkorábbi görög vázafeliratunknak, amelyet körülbelül Kr. e. 730-ban írtak a messzi Nyugat-Ischiában (Pithékuszai), és amely egyszerre utal az *Ilíaszra* és az *Odüsszeidra*, az a mondanivalója és azt éneklí: „Nestór kupája, énbőlőlem inni jó. / Hogyha az ajkad hozzám e pohárhoz, a szíved / szépkoszorús Aphrodité vágyát érzi azonnal.” (NÉMETH György, *A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe*, Korona, Budapest, 1999, 72 [SZILÁGYI János György fordítása].) Vesd össze Ernst RISCH, *Zum Nestorbecher aus Ischia*, *ZPE* 70 (1987), 1–9.

⁴³ FRIEDRICH NIETZSCHE, *Emberi, túlságosan is emberi. Könyv szabad szellemű embereknek*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Szukits, Debrecen, 2001, 97, §251. [A fordítást módosítottam. – *A ford.*] Mi, tudósok visszacsatoló hurok vagyunk egy rekurzív cselekvés közben. Nietzsche „szabályzója” egyértelműen James Clerk Maxwell matematikai elméletét idézi a „kormányzókról” vagy a negatív visszacsatoló hurkokról, míg az „erőforrás” James Watt első megszelídítetlen gőzenergiáját.

Friedrich Kittler

A kultúratudomány kultúrtörténete

Tizenegyedik előadás

Az utolsó előtti alkalommal a pszichoanalitikus felállásról [Setting] volt szó, vagyis az orvos–beteg páros kapcsolatáról, amelyet a kultúratudósoknak mégiscsak ismerniük kellene. Az utolsó alkalommal Freud kísérletéről volt szó, hogy a mindennapok efféle értelmezéséből kiindulva mégiscsak eljusson az emberi nem kötelező érvényű kultúrtörténetéhez. Először is az Ödipusz-komplexust vázoltam fel annyiban, hogy az irodalom története Szophoklészről Shakespeare-ig ugyan a kulturális szublimáció előre haladását mutatja, de még költői vágybeteljesítésként sem bír semmiféle pozitívista bizonyító erővel. Ezért mondott le az idős Freud a neurotikus betegek kezeléséről, hogy eltanulja a kortárs etnológia vadjaitól az ödipális incestus tabujának az eredetét.

Az első betoldás – Frazer *Aranyágának* példáján – az etnológiát abdukcióként mutatja be Carlo Ginzburg értelmezésének megfelelően: eszerint ismert európai hatásokból, a Nemi melletti tölgyerdőben történt gyilkosságból ismeretlen primitív, azaz gyarmati vagy imperiális okokra lehetne visszakövetkeztetni. Ez tette lehetővé módszertanilag, hogy párhuzamba állítsa Frazert és Doyle Sherlock Holmesát. Ez tette lehetővé tartalmilag, hogy bevezesse a totemek és a tabuk alapvető ambivalenciáját. Mielőtt az istenekbe vetett hit, tehát a vallás felülemelkedett a primitív mágiaán, arról volt szó – ahogy Gennepnél is –, hogy uralkodjanak a használatok és az antropológiailag előreláthatatlan dolgok, például a pubertás, a menstruáció stb. természete fölött.

Freudnak a kultúra kialakulásáról szóló kései elméletében tehát az ősi testvérhorda által elkövetett apagyilkosság mítoszában gyűlt össze mindaz, ami a primitív totemállatok és tabulények szentségéről/megölhetőségéről akkoriban olvasható volt. Ez ellen elsősorban Freud jelentős követője, Jacques Lacan ellenvetéseit hoztam fel, aki már 1938-ban vitatta, hogy a sok családból álló kulturális struktúrák egyetlen obszcén családból lennének levezethetők. Ezen felül megpróbáltam komolyan venni Freud utalását, miszerint a fivérek csak akkor merték apjukat megölni és felfalni, amikor a kulturális haladás „új fegyverrel” ajándékozta meg őket.

Ez az új technológia adott alkalmat a második, Ernst Kapp 1877-es *A technika filozófiája* (*Philosophie der Technik*) című művéről szóló betoldásra, amely már jóval Freud előtt propagálta a tudatalatti fogalmát. Az iparosodás korának körülményei között működő kultúratudósként Kapp az embert már nem nevelésre szoruló, pedagógiai hiánylényként

határozta meg, mint Herder, hanem Benjamin Franklinnel együtt szerszámkészítő állatként (*tool making animal*), akinek szerszámokra van szüksége. Kapp Arisztotelész után szabadon a szerszámok és fegyverek ősember általi feltalálását elsősorban abból az emberi kézből vezette le, amely a szerszámok szerszámaként meghatározta a szakócák, kalapácsok és fúrók formáját és rendeltetését. A szervek és szerszámok éppen annyira funkcionális, mint geometriai hasonlóságából vonta le Kapp azt a következtetést, hogy minden technika szervprojekció.

Kapp tézise a szervprojekcióról valóban megvilágító erejű sok szerszámmra nézve. Ám az a bökkenő, hogy (mint minden filozófia) az ő technikafilozófiája is általános kijelentésre tör. Magyarán: nem létezhet olyan elemi szerszám, amelyet ne lehetne levezetni valamilyen szervprojekcióból. A 133. oldalon azonban, ahol a gőzgépekről és a vasutakról van szó, már Kapp sem tehet másként, mint hogy egészen zavarodottan vagy utólagosan érintsen egy alapvető találmányt, amelyik a világ legnagyobb jóakarátával sem tekinthető szervprojekciónak. „A kerék” – idézi Kapp – „egy már korán megtett előrelépés”¹, amelynek nincs ekvivalense az egész testen. Teljesen mindegy, hogy a kereket – mint ahogy arról Kapp technikátörténeti követői spekuláltak – az égitestek körforgásáról másolták vagy sem, a kerék valamennyi szervprojekciót vagy protéziselméletet zavarba ejt.

Ebből a kínos helyzetből Kapp újabb visszacsatolási hurokkal menti ki magát, amelyik ezúttal nem szerszámok és szervek között halad, hanem szerszámok és szerszámok között. Amióta tudjuk, hogy a számítógépeket egyáltalán nem építhetik emberek, hanem csakis másik számítógépek, azóta egyre világosabbá válik ez a második visszacsatolási hurok. Arisztotelész, mint ismeretes, mindig csak azt ismételgette, hogy „ember embert nemz”. Kapp ezzel szemben tömören úgy fogalmaz, hogy az egyik „szerszám a másik szerszámot állítja elő”,² míg nem a primitív szakócákból vagy nyílhegyekből kialakultak az egészében vett emberi vérkeringés vagy idegrendszer komplex, összetett projekciói. A vérkeringés mintaképéhez kell ugyanis szerinte a vasútnak igazodnia, az idegrendszeréhez pedig a világot átívelő távíró-dróthálózatnak. A szervprojekció-elmélet ilyen jellegű kiszélesítése vagy túltágítása azt az elméleti következtetést vonja maga után, hogy a *tool making animal* a neki tulajdonított projekciókat már nem is képes ilyenekként átlátni. Elszaladnak előle, mint a seprű Goethe bűvészinásától.

Éppen ezt az átláthatatlanságot kereszteli Kapp Eduard von Hartmann szellemében a tudattalan [Unbewusst] névre. A technikai kultúrát teremtő ember még butább vagy még kevésbé tudatos, mint Frazer és Freud istenei. Nem csak azt nem tudja, hogy a távíró rendszerek a saját idegrendszerét képezik le; még csak azt sem tudja, hogy mit tesz ez az idegrendszer. Látunk anélkül, hogy tudnánk, miként képes erre a szem és az agy; ökölbe szorított kezünket a szakócákra vetítjük anélkül, hogy tudnánk, hogy kivetítünk,

¹ Ernst KAPP, *Grundlinien einer Philosophie der Technik*, Westermann, Braunschweig, 1877, 133. Vö. 131: „az óra fogaskerék műve”.

² Uo., 74.

és hogy mit vetítünk ki. Ezért csak a lencse felfedezése tette lehetővé, hogy fiziológiailag megértsük az emberi szemet; ezért csak az elektromosság felfedezése tette lehetővé, hogy elektromos áramlatokként mérjük és igazoljuk az idegi ingereket. Kapp technikafilozófiája tehát olyan tudománytörténetbe torkollik, amely a modern technikát a természettudományos felismerések szükségszerű előfeltételeiként fogja fel – és immár nem fordítva, ahogyan az a felvilágosodás óta szokás volt, a természettudományos felismeréseket a modern technika előfeltételeiként. Más megfogalmazásban olyan fiziológusok dicséretébe torkollik, mint Du Bois-Reymond és Helmholtz, mert ők, és először ők tudták a szerveket az állítólagos projekcióikból visszamenőleg megmagyarázni. Helmholtz volt az, aki bebizonyította, hogy az állati idegek pontosan a távíró, azaz elektromos vezetékek modelljei alapján működnek. A *homo faber* tudatalattijából, aki a saját működését és barkácsolását soha nem tudta megérteni, született meg végül a megmentő tudomány.

4.5.2.2 Freud pszichikai apparátusa és az istenprotézis³

A tudatalatti tehát, Freudnál vagy Kappnál egyaránt, alapvetően a még meg nem értett gépparkokat jelenti. Amikor Helmholtz közvetett tanítványa, Sigmund Freud még hosszú évek erőfeszítéseinek az árán sem tudja az emberi lélek működési tervét mechanikailag épp annyira pontosan leképezni, ahogy az Helmholtz-nak a szem és a fül szervei esetében sikerült, egyszerűen átkereszteli ezt a lelket „pszichikai apparátusra”. Már Freud *Álomfejtése* is olyan optikai csatornák és optikai lencsék felettébb komplex képződményeként írja le az említett apparátust, amelyek képesek ide-oda kivetíteni az észleleteket és a hallucinációkat. Az egyetlen dolog, amit Freud nem állít, az az, hogy ez az ő pszichikai apparátusa valóságosabb, vagyis pszichológiailag bizonyíthatóbb egy egyszerű munkahipotézisnél. A Gustav Theodor Fechnerre, minden pszichofizika lipcsei megalapítójára nyomatékkal hivatkozó Freud így fogalmaz:

Fechner ezzel rendelkezésünkre bocsátott egy gondolatot: hogy a *pszichikum is helyhez köthető*. Tekintsünk el attól, hogy a lelki apparátus [...] bonctani preparátumként is ismeretes, de óvatosan térjünk ki a kísértés elől, hogy a pszichikum helyét – mondjuk anatómiailag – meghatározzuk. Megmaradunk a pszichológia területén, és csak annak a felszólításnak teszünk eleget, hogy azt a műsbert, amely a lelki teljesítmények rendelkezésére áll, valami összetett mikroszkópnak, fényképezőgépnak vagy más effélének képzelhessem el. A pszichikum helye eszerint olyan helynek felel meg valamilyen készüléken belül, ahol a képet megelőző

³ [A német „Prothesengott” szó szerinti magyar fordítása „protézis-isten” volna, értsd: az ember, aki magát protézisekkel felszerelve kíván isteni pozícióba kerülni.]

állapot jön létre. A mikroszkópnál és a távcsőnél ezek tudvalevőleg részben csak eszmei helyek, olyan tájak, ahol a készülék semmiféle megfogható alkatrésze nem található. Talán nem szükséges, hogy ennek és a hasonló képeknek a fogyatékoságért elnézésüket kérjem. E hasonlatoknak csak az a céljuk, hogy támogassanak, amikor megpróbálom megérteni, milyen bonyolult a lélek munkája, mégpedig úgy, hogy működéseit szétszedem, és az egyes teljesítményeket a műszer egyes alkatrészeivel hozom kapcsolatba. Tudomásom szerint még senki sem merte megkísérelni, hogy a lelki készülék szerkezetének ilyenfajta szétboncolás útján jusson a nyomára.⁴

Azért idéztem ezt az elgondolkodtatóan nyakatekert érvelést, hogy igazoljam azt a technológiai nyomást, amely 1900 körül nehezedett a szellemre vagy a lélekre irányuló mindenfajta elméletre. Freud olyan készüléket alkot, amelyik az anatómiai bizonyítás számára nem hozzáférhető, hanem csak hasonlatként vagy a szó mindkét értelmében képként létezik: feltételezett vagy virtuális optikaként, amely a fizikai-valós elemek mellett a technikai értelemben vett virtuális képeket is magában foglalja. Csakhogy Kapp technikafilozófiája valójában csak ezzel lesz önmaga. 1877-ben a pszichofizikai apparátusok, mint a szem és a fül ugyan észlelhetők voltak, de rejtélyesek vagy tudattalanok maradtak egészen addig, amíg a pszichofizikusok, mint például Helmholtz, nem tudták ezeket a szerveket médiatechnikai apparátusokból mint e szervek projekcióiból kiindulva, visszamenőleg magyarázni; 1899-ben viszont a médiatechnikai apparátusok nyújtják annak a pszichikai apparátusnak a kapcsolási rajzát, amely egyrészt tudattalan, másrészt nem érzékelhető, harmadrészt hipotetikus. Másként fogalmazva, ahogy Freud a technikai szervprojekciókat radikalizálja, elegáns, de nem különösebben empirikus.

Ezért lép előre a kései Freud a módszertani konstruktumoktól a valós gépek irányába. Ahogy a pszichoanalitikus kultúraelmélet végül átvált a pusztán lélekben belül leképezett embertársról a kultúra résztvevőinek valós interakciójára, úgy tárgyalja a kultúra résztvevőinek és a kultúrtechnológiák, az emberek és az apparátusok kapcsolatát. Sőt kijelenthetjük: a kései Freud éppen e kettős kapcsolat alapján határozza meg, hogy mi a kultúra – egy olyan kapcsolat alapján, mely egyfelől ahhoz a másikhoz fűz, akik az „embertársak”, másfelől pedig ahhoz a másikhoz, amelyek az apparátusok, a gépek és médiumok. Ezt az emphatikus kultúrafogalmat nemcsak a „csöcseléssel” állítja szembe, amely Freud szava járása szerint semminemű pszichoanalízisre nem méltó, mert nem zabolázta meg kellőképpen saját szexuális és agresszív ösztöneit, hanem a marxista-leninista októberi forradalommal és az *American way of life*-fal is. Másként fogalmazva: Európa megóvása a kelet-nyugati harapófogóval szemben, ahogy azt Heidegger a második világháború kellős közepén kikiáltotta, és amely a mostani politikai korrektségünkől vad antifasiszta dühöt vált ki, összekötötte Heideggert a Hitler elől menekülő neves zsidóval.

⁴ Sigmund FREUD, *Álomfejtés*, ford. HOLLÓS István, Helikon, Budapest, 1993, 373–374.

Mindazonáltal Freud már a *Rossz közérzet a kultúrában* címben elismeri, hogy nem könnyű feladat megvédeni az európai kultúrát az őt megvetőktől. A tudattalan ösztönök, tehát az, amin maga Freud a pszichoanalízis mitológiájaként gúnyolódott, nem szűnnek folytonosan harcolni az ellen, hogy az álom elhallgattassa, a kultúra pedig kiszáritsa őket. És miután a vallásnak mostanában már nem sikerül elcsitítania az alattvalóit a képzeletbeli istenek nevében a korábbi évezredekhez hasonlóan, azóta minden oldalról a csöcselék lázadása fenyeget. A rossz közérzet a kultúrában ennél fogva csak úgy szüntethető meg, ha a vallás pontos rendszerbeli helyét általában a tudományok, különösen pedig a pszichoanalízis helyettesíti vagy foglalja el. Ezért a kései Freudnál már nemcsak arról van szó, mint a pszichoanalízis kezdeteinél, hogy „az emberek egymás közti kapcsolatának szabályozását” propagálja, hanem „az ember [külső] természettel szembeni védelmét”⁵ is.

Éppen ezen a ponton jut Ernst Kapp megint csak névtelen, de annál nagyobb dicsőséghez. A „kulturálisnak ez az oldala” ugyanis, amelyhez Freud szerint „semmi kétség sem fér”, technikai. Szophoklész után szabadon a pszichoanalízis is „első kulturális tettként” „a szerszámok használatát, a tűz megfékezését és lakótelepek építését” sorolja fel. (Hogy az ősapagyilkosságot „talán” egyáltalán lehetővé tevő „új fegyverről” ne is beszéljünk.) Mindennek ellenére Kapp nyakatekert szervprojekciója megőrzi szigorú definitorikus erejét: „Az ember összes eszközével – írja Freud – tökéletesíti mind a mozgási, mind az érzékelő szerveit, vagy eltávolítja működésük korlátait.”⁶ Az a technikafilozófia, mely a testiség iránti merő rajongás miatt tanácstalan maradt a kerékkel szemben, ajánlja magát a pszichoanalízisnek, amely a külső természetről és annak technikai uralásáról értelemszerűen mindig csak az emberi test belső természetére visszavonatkoztatva szólhat. Ezt az emberi testet olyan eszközök helyettesítik, mint a motor, a repülő vagy a hajó a maguk teljes motorikájával, az olyan médiumok, mint a mikroszkóp, a fényképezőgép vagy a gramfon a maguk teljes szenzorikájával.⁷ Éppen az a Freud, aki Nietzsche szenzomotorikus visszacsatolását a beteg tudományos elkábítása céljából módszeresen fejtette fel, végül mégiscsak visszatér hozzá. A kultúra technikaként ragály, amely az egész természetre és az egész testre áterjed. A vágybeteljesítés megszűnik kizárólag az álmod meghatározni, mint a fiatal Freudnál, mert – idézem – „amit az ember tudományával és technikájával ezen a földön előállított”, „nemcsak mesének hangzik”, hanem „minden mesebeli kívánságnak – vagy legalábbis a legtöbbnek – a beváltása.”

Ezzel azonban Freud is – pont úgy, mint Frazer – hidat vert a mágia és a műszaki tudomány között, amely híd módszeresen kiiktatja a vallást mint köztes láncszemet. Amíg a primitív ember egykoron „az isteneinek tulajdonított mindent, ami

⁵ Sigmund FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában*, ford. VIKÁR György = Uő, *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982², 354.

⁶ Uő. [A fordítást módosítottam.]

⁷ Uő., 354–355.

kívánságai számára elérhetetlennek tűnt”, „vagy neki tiltott volt”, addig az 1930-as évek embere „ennek az ideálnak az elérését nagyon megközelítette, majdnem maga is isten lett.”⁸

Freudnál tehát, az „embert” Vico óta szingularitásként ünneplő beszédmód történelmi végpontján, az antropológiailag torzított technikátörténet „majdnem” ismét teológiába csap át. A pszichoanalízisnek mint kultúraelméletnek nincs már szüksége istenekre, mert tárgya, vagyis „az ember” maga is istenné emelkedik. Kapp technikafilozófiája ezzel szemben már csak valami Hegel iránti végső hűségéből is igencsak szerény maradt: valamennyi szervprojekció csúcsaként a Német Birodalmat és Moltke hadseregét ünnepelte, anélkül azonban, hogy az istenek sorába emelte volna a birodalmat vagy a hadsereget. Freud ezzel szemben „az ember” általa elképzelt apoteózisához csak azért fűzi hozzá a sokat emlegetett viszonylagosítást, hogy a következő utáni, alig idézett mondatban azt is viszonylagossá tegye. A viszonylagosítás, amely ellen az egész, a szép és igaz megvetői ma minden dekonstruktivista értelmezési művészetüket bevetik, ezt mondja ki: „Az ember úgyszólván egyfajta istenprotézissé vált, igazán nagyszerű, ha összes segédeszközére támaszkodik, de ezek nem nőttek össze vele, és alkalomadtán még sok gondot okoznak neki.” Ugyanez magyarul úgy szólna, hogy miután a szemüvegét és az állprotézisét lerakta, az 1930-as évek Sigmund Freudja már nem lenne a pszichoanalízis isteni ősatya, hanem csak egy rákbetegségtől bűzlő húscsapat. (Ettől a szagtól szenvedett Freud a leginkább.) De éppen azért, mert Freud a mechanikus szerszámok Kapp-féle szervprojekciós elméletét átvitte a technikai médiumok protéziselméletébe, vigasztaló pillantásai saját hulláján túl tekintenek. A következő mondatban „neki” – mármint „az embernek” – „jogában áll egyébként azzal vigasztalódnia, hogy ez a fejlődés nem pont az 1930-as évvel zárul le, a távoli jövő a kultúra e területén új, valószínűleg elképzelhetetlen nagy haladást hoz majd, még tovább fokozza majd az istenhez való hasonlóságot”.⁹

A jövő, amikor Freud jóslata valóra vált, amint azt időközben már tudjuk, nem is volt „távoli”. Két évvel azelőtt, hogy egy öreg, rákos emigráns 1938-ban a menekülést jelentő angol földre lépett, Alan Turing közzétette minden mai számítógép elvét, és ezzel biztosította Anglia megmenekülését a második világháborúban. Hogy a győzelem pürrhoszi győzelem volt, és a birodalom összes gyarmatába került, talán éppen elegendő Frazer, Freud *e tutti quanti* nekrológiaként. A számítógépek mindenestre mindent csinálnak, csak épp nem fokozzák az ember isten hasonlatosságát. 1936 egyszerűen derékba törte a szerszámok és médiumok protéziselméletét. Ezt fogja megmutatni a következő előadás nem Turingon, hanem Heideggeren és Husserlen keresztül.

⁸ *Uo.*, 355.

⁹ *Uo.*

4.5.2.3 Marcel Mauss és a test technikái

Mielőtt rátérek arra, hogy a protéziselmélet végét Heideggeren vezessem le, arra készítem az európai illem, hogy Freud 1930-as írása és Turing 1937-es matematikai bizonyítása között érintsek egy francia kultúratudóst is. Franciaországnak amúgy is megadatott az a nagy szerencse a két világháború között, hogy a legjobb elméleti szakembereit (vagy legalábbis azok fivéreit) katonatisztnek, tengerészeti ügyekért felelős miniszternek vagy miniszterelnöknek nevezhesse ki. Emile Borel, aki megelőlegezte John von Neumann jártékelméletét, tengerészeti ügyekért felelős miniszter lett, Poincaré matematikában gyengébb testvére pedig miniszterelnök. Amit a tudományok mondhattak, az tehát a világon a legrosszabb vagy legtaktikusabb okokból nyitott fülekre talált.

1934-ben a nagy etnológus, Marcel Mauss a párizsi *Pszichológiai Társaság* (*Société de psychologie*) előtt jelentős következményekkel járó előadást tartott *A test technikáiról*. Ez a cím ugyan már önmagában is tartalmaz egy megszorítást az adott kontextusban, mivel Mauss nem az általános értelemben vett technikákra gondol, hanem – mint utódja, Foucault is – csak olyan technikákra, melyekkel „az emberek az egyes társadalmakban, a hagyományok szerint, használni tudják saját testüket”.¹⁰ De éppen ez az apparátusok nélkül teljes mértékben kijövő technikákra való összpontosítás volt alkalmas arra, hogy kikezdje a testek és apparátusok gond nélküli csatolásaként értett protézistézisét. A genitális szexualitásban ugyanis nem az a többé-kevésbé triviális tény érdekes, hogy a Freud számára helyettesíthetetlen fallosz is helyettesíthető technikai vibrátorokkal, hanem az a főként az Ó-Indiában elméletileg kidolgozott tény, miszerint „mi sem technikaibb jellegű, mint a szexuális testhelyzetek”.¹¹ Kifejezetten a gépelméletekkel foglalkozó Reuleaux „nagy elméletére”¹² hivatkozva, aki Ernst Kapp egyik berlini kortársa volt, javasolja tehát Mauss, hogy ne a testek projekcióiként gondoljunk a gépekre, hanem éppen fordítva, a testeket képzeljük el a gépek injekcióiként. Például „amikor a férfi az asszony lábát térdénél fogva megemelve tartja”, ez egy „jellemző technika a Csendes-óceán egész vidékén, Ausztráliától a Behring-szoroson át Peru legcsücskéig – másutt, hogy úgy mondjam, igen ritka”.¹³ Ezekkel a nagyszerű tisztázásokkal Maussnak mindenesetre nem az az elsődendő célja, hogy a *Kámaszútrát* a mi szent írásaink kánonjába emelje, vagy hogy a koitusz – ha jól tudom, máig megíratlan – kultúrtörténetét tárja elénk. Az ok egyszerű: a modern kultúraelmélet már nem a történelem altudománya. Ahol Freud tudományos naivitása teljesen zökkenőmentesen ötvözte a modern mindennapiság szinkroniáját a spekulatív műfaj történet diakroniájával, ott Mauss a test technikáiról szóló előadásában

¹⁰ Marcel MAUSS, *A test technikái*, ford. SÁLY NOÉMI – VARGYAS GÁBOR = Uő, *Szociológia és antropológia*, Osiris, Budapest, 2000, 425.

¹¹ Uo. 443.

¹² Uo. 442.

¹³ Uo., 443.

ragaszkodik a szinkronia módszertani elsőbbségéhez. Éppen ezért kerül az úszásnak nevezett testtechnika a maga minden formájában, a bűvárkodástól kezdve a gyorsúszásig, elemzéseinek középpontjába. A modern kor előtti időkben ugyanis, amennyiben egyáltalán tudomásunk van róla, egyáltalán nem minden európai tudott fennmaradni a víz felszínén. Sőt, némiképp paradox módon főleg a matrózok voltak híresek úszni nem tudásukról. Ezzel az ignoranciával Mauss rövid úton leszámolt, már csak azért is, mert az első világháború előtt káplárként¹⁴ szolgált, így a világháborúban maga is tisztira emelkedhetett. „Minden társadalomban”, tehát nem csak a fronton, „mindenki tudja, és tudnia is kell, meg is kell tanulnia, hogy bármely helyzetben mit kell tennie. A társadalmi élet természetesen ostobaságoktól és anormalitásoktól sem mentes. A hiba is lehet alapelv. A francia tengerészet csak nemrégiben kezdte úszni tanítani a matrózait. De az alapelv: példa és rend.”¹⁵

Marcel Mauss, Ernst Jünger *Der Arbeiter* című egykorú írásától nem sokban különbözve, egyszerre rekeszti be az emberről és a tudattalanról folyó vitát. Nem az anyaméhbe való tudattalan visszavágyódás az, ami a mellúszásban vagy a gyorsúszásban, a bűvár-ruhában és a tengeralattjáróban a külső környezetre ruházódik át vagy vetül ki. És nem is az egyén az, akinek a teljes szubjektummal való misztikus azonosságában saját szerveitől kellene fáradtságosan ellesnie a testtechnikákat vagy a technikai apparátusokat. Sokkal inkább a „francia haditengerészet” vagy közelebbről a vezérkar feladata, mely adott időben eldöntötte, hogy egy gyártól új tengeralattjárókat rendel, vagy a lakosságnak új testtechnikákat parancsol meg. Az egykori francia tiszt, Marcel Mauss ezért egykori riválisát, az egykori osztrák hazafit, Sigmund Freudot rövid úton le tudja rendezni. Az a felfedezés, hogy léteznek testtechnikák, visszavonja a tudattalan freudi felfedezését. Mauss záró és „általános megfigyeléseiből” idézek:

A társadalomnak köszönhetően létezik a tudat intervenciója. Nem a tudatlannak köszönhető, hogy van a társadalomnak intervenciója. A társadalomnak köszönhető, hogy létezik a bevett mozdulatok biztonsága, a tudat uralkodik az érzelmen és a tudatalattin.

A józan észnek köszönhető, hogy a francia tengerészet kötelezi a matrózokat, tanuljanak meg úszni.¹⁶

¹⁴ *Uo.*, 444.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 446.

5 Fritz és Martin Heidegger

5.0 Bevezetés

Ugyanígy a józan paraszti ész alapján nyitok most új fejezetet a fenomenológiai kultúraelméletekről. Ennek az ötödik fejezetnek igazából bővebben kellett volna Husserlról és Heideggerről szólnia, időhiány miatt azonban kizárólag Heideggerre korlátozom magamat, mert ő Husserllel szöges ellentétben a Nietzsche névre hallgató kultúrpolitikai kihívást nem hagyta módszeresen figyelmen kívül. Ugyan merő esztelenségnek tűnik egy irracionálisnak kikiáltott gondolkodót közvetlenül a kristálytisztán karteziánus Marcel Mausst követően tárgyalni, de minden tölem telhetőt szeretnék megtenni, ami a filozófiára vesztegetett erőmből telik, hogy fellépjek ez ellen az előítélet ellen. „– Herr Heideggernek a nyomába értünk, az biztos!”, kiáltott fel egykor Sherlock Holmes „dialittasan”. „Az okoskodásom ezek szerint nem is volt rossz, Watson.”¹⁷

5.0.1 βίος / βίος¹⁸ – R. I. P.

Heidegger minduntalan félreismert józansága már abban is megmutatkozik, hogy éppen annyira nehéz, mint nem helyénvaló, hogy kultúratudományának tárgyalását a szokásos rövid életrajz előzze meg. Mint tudják, minden német egyetem doktorandusz hallgatójának a disszertáció végén le kellett és kell adnia a tudományos életrajzát, hogy később, ha minden jól alakul, bekerüljenek a *Ki kicsodába*. Martin Heidegger doktoranduszként úgy vonta ki magát ez alól a kötelezettség alól, hogy a lehető legrövidebb, írd és mondd, tizenhárom sorból álló életrajzot nyújtotta be. Filozófiaprofesszorként Heidegger még kevésbé cifrázta; Arisztotelészről szóló előadását kétsoros indoklással kezdte, hogy miért nem lehet a legszorgalmasabb görög filozófus életéről semmit sem mondani. „Arisztotelész – mondta Heidegger – megszületett, dolgozott, és meghalt.”

Heidegger – mondom ezért – megszületett, dolgozott és meghalt. Születési helye Messkirch, Württemberg szegény részének déli, tehát katolikusnak megmaradt része. Mialatt Bismarck éppen kultúrharcot folytatott az elmaradott katolikusok ellen, a Szt. Márton-templom sekrestyésének felesége 1886-ban világra hozta legidősebb fiát. Magától értetődően Martinnak nevezték. Ámbár alkoholbírását és humorát tekintve öccsével, Fritzzel szemben alul maradt, Martin nem dadogott úgy, mint Fritz. Hogy egyszer s mindenkorra hozzászoktassam Önöket Heidegger híres vagy hírhedt nyelvezetéhez,

¹⁷ Sir Arthur Conan DOYLE, *Szökecs az internátusból*, ford. NIKOWITZ Oszkár = Uő, *Sherlock Holmes története*, I., Szukits, Szeged, 2001, 560.

¹⁸ [A magyar átirás (a némettel szemben) nem mutatja a hangsúlyjeleket, és itt a hangsúlyjelek különbsége hordozza az értelmi különbséget: βίος (biosz) = élet; βίος (biosz) = új. Egy Hérakleitosz-törredék el is játszik ezzel a homonímiával.]

először egy valóban dionüszoszi farsangéji beszédet idézek, melyet Fritz Heidegger egy bizonyos Rejtektúti professzor álnéven (másként mondva bátyja, Martin álnévén) tartott szülőhelyén, Messkirchben.

Ami a hordásban hord, az az éjszaka. Úgy hord el, hogy átéjszakázik. Így hordozva, a hordó az éjszakában éjszakázik. Lénye az éjszakában hordozottság. Mi hord? – Mi éjszakázik? A jelenvalólét majdnem éjszakázik. Elborultan létel a hordó által, méghozzá úgy, hogy az, ami elhordható az éjszaka általi megragadottságában, a hordó jelenlétét őrzi. Az éjszaka a lét hordója. Az ember a hordó őre. Ez az ő el-hordósodása. Ami a hordóban hord, az azonban az üresség. Nem a hordó hordja az ürességet – és nem az üresség a hordót, kölcsönösen összeillesztődnek abban, ami bennük hordozható. A hordó mint olyan megjelenésében azonban a hordó maga kimarad. Maradandósága az éjszakában rejlik. Az éjszaka maradásával borítja be a hordót. E borítás ajándékából létel a farsangéj. Hordozhatatlan.¹⁹

Mindez felfoghatatlan – főleg itt Berlinben, ahol a boroshordók és a farsangéjek idegen testek maradtak a sok sör miatt. *Extra limitem nulla salus*. A határokon belül azonban, amelyeket a római légiónok húztak egykoron a germán vadonban, végleg eltűnik az igazság és örület, nappal és az elborultság közötti határ. A dionüszoszinak már nincs szüksége neurológiai, pszichofizikai vagy pszichoanalitikus levezetésekre, mert egyszerűen megtörténik vagy létel. Ez az előadás elérte célját.

Pusztán akadémiai közjátékként váltok át egy előadás erejéig Fritz Heideggerről ismét a bátyjára. Fel kell vázolni azt a hosszú utat, melynek során Martin Heidegger végül eljut ahhoz az ürességhez, amiként az létel, ami a hordóban hord.

Eleinte, értsd: életrajzi szempontból azonban Martin volt az üresség. Képzeltetik, a beszédesebb fivér könnyebben vált a jezsuita atyák és az érsekek zsákmányává, akik kétségbeesetten keresték az alkalmas báránycákat ahhoz a titkos megbízatáshoz, hogy megtörtjék a protestáns professzorok könyörtelen uralmát a német egyetemeken. És ha még fülükben csengnek Hegel szavai a tisztviseléstechnikai különbségről a két felekezet között, akkor ez a katolikus ellentámadás stratégiai szempontból teljesen ésszerű volt.

A balszerencse azonban úgy akarta, hogy Conrad Gröber, freiburgi érsek kultúrpolitikailag rossz lóra tett. Védence, Martin Heidegger nemcsak hogy áttért a teológiáról

¹⁹ Luzie BRAUN, *Da-Da-Da-Sein*. Fritz Heideggers Holzwege zur Sprache. Quasi una philosophia = Die Zeit, Nr. 39, 22. September 1989, 58. („Das Fassende des Fassens ist die Nacht. Sie faßt, indem sie übernachtet. So gefaßt, nachtet das Faß in der Nacht. Was faßt? – Was nachtet? Dasein nachtet fast. Übernächting west es in der Umnachtung durch das Faß, so zwar, daß das Faßbare im Gefaßtwerden durch die Nacht das Anwesen des Fasses hütet. Die Nacht ist das Faß des Seins. Der Mensch ist der Wächter des Fasses. Dies ist seine Ver-Fassung. Das Fassende des Fasses aber ist die Leere. Nicht das Faß faßt die Leere – und nicht die Leere das Faß, sie fügen einander wechselseitig in ihr Faßbares. Im Erscheinen des Fasses als solchem aber bleibt das Faß selbst aus. Es hat sein Bleibendes in der Nacht. Die Nacht übergießt das Faß mit seinem Bleiben. Aus dem Geschenk dieses Gusses west die Fastnacht. Es ist unfassbar.”)

a filozófiára – mint korábban Schelling, Hölderlin, Hegel és még sokan –, hanem sokkal rosszabb fát tett a tűzre (legalábbis a mereven katolikus életrajzírója, Hugo Ott szerint). Először is Heidegger a Hegel által lendületesen, de következmények nélkül trónjától megfosztott matematikát tanulmányozta, másrészt házasságot vagy rossz házasságot kötött egy protestáns lelkész lányával, aki aztán a húszas években szokás szerint a nemzetiszocialista nőmozgalom tagjává vedlett. Elfriede férje ezzel szemben, miután az első világháborút a katonai cenzúra katonájaként és katonai meteorológusként szolgálta végig, az arany húszas éveket azzal töltötte, hogy egyrészt a német nemzeti néppárti zsidó, Edmund Husserl tanársegédjeként és utódjaként szolgáljon, másrészt hogy lefeküdjön Hannah Arendttel, Heidegger legkedvesebb zsidó tanítványával. Ennyit röviden, távirati stílusban a nőkről és az egyetemista diáklányokról.

A filozófia ifjú sztárja, aki előadásait fekete hivatalnoki öltöny helyett síruhában tartotta, gyorsan elhíresült. Hans-Georg Gadamer, Heidegger sajnos még mindig leghíresebb tanítványa nemrégiben azt mondta, hogy Husserl a gondolatait finommechanikailag cizellálta, mint egy órás, Heidegger ezzel szemben sajátjait úgy szerkesztette össze, mint egy mérnök. (Ezzel szemben Gadamer magát egyszerű tanárként sorolta be.) Ez a technikai jelleg következményekkel járt. 1927-ben az ifjú sztár azért tért vissza diadalmasan Marburgból Freiburgba, mert a badeni oktatói kar állítólag nem mert ellenállni az egykori katonai cenzornak, aki a világháború éveiben három éven keresztül elolvasa az összes levelüket. 1933-ban ezért nemcsak Hitler jutott hatalomra Berlinben, hanem Heidegger is Freiburgban. A rektori beszéd azt az alig titkolt igényt támasztotta, hogy magának a Führernek egy filozófiai vezetőre is szüksége van, aki ezennel szolgálatra jelentkezik. Csak akkor fordult a kocka, amikor az újdonsült urak eleresztették a fülük mellett a szolgálatra jelentkezést, amikor a második világháború Heidegger tanítványai között tombolt, és végül még az ötvenes években járó rendes egyetemi tanárokat is besorozták a Volkssturmba. A filozófus, aki a keresztény teológia utolsó maradványait is ki akarta űzni a gondolkodásból, 1945-ben, mint egykor a sekrestyés fiaként, a kolostorokban és a fülbegyónásban keresett és talált menedéket.

De ez sem segített már rajta. Közismert, hogy Franciaország minden hadtörténelem ellenére azt képzelte, hogy a második világháború győztes hatalmai közé tartozik, és ezért saját német megszállási területet követelt magának, amelybe történetesen beletartozott Freiburg is. Heidegger egykori párttagként ugyan 1951-ig nem tarthatott előadásokat és szemináriumokat, a francia kultúrafelügyeleti tisztek azonban annál inkább sürgették, hogy a freiburgi Rötebuckweg alatt található zsindeyes magánházában elgondolja a technikát mint olyat. Mert a technika mint olyan legkésőbb az 1940-es villámháború óta Franciaország velejéig hatolt. Így történetelt, hogy az idehaza elkárhoztatott filozófusok, mint Nietzsche vagy Heidegger a legokosabb olvasóikat és terjesztőiket a világháború utáni Párizsban találták meg. Lacan Heideggert ugyan csak lefordította, csodálta, és túlzott iramban száguldozott

Franciaország falvain keresztül; Foucault és Derrida ezzel szemben elképzelhetetlenek lennének Heidegger nélkül.

Freiburg ugyanakkor sosem volt és lesz Párizs, hanem (szigorúan Fritz Heidegger szerint) az, ami az éjszakában hordoz. A Rötebuckweg 47. kis öregje elborozgatott, jól fizetett előadásokat tartott művészeti akadémiákon vagy a gazdasági csoda főnökeinek, és végül egy turistaúton jutott el Elfriedével abba a Görögországba, ahová nagy sváb elődje, már csak azért is, mert Hegel mindenféle vágyakozást megtiltott magának, soha nem tette volna be a lábát. Miközben Heideggernek, amint arra Peter Geimer nemrégiben rámutatott, Elfriedével elmentben a klasszikus Görögország nem sokat számított. Sokkal szívesebben látogatta annak a hajónak a géptermét, amely a turistákat szállította az európai kultúra gyökereihez, mint saját *Műalkotás*-tanulmányának templomát. Ilyen hűséges maradt Heidegger a beépített mérnökhöz és azokhoz a francia sajtótisztekhez, akik (egy másik Heidegger-tanulmány címével kifejezve) megbízták a *Kérdés a technika nyomán*. Ennyire maradéktalanul búcsúztatta el egyetlen gondolkodás a protézis tudatalattiját és a tudatalatti protézisét.

Heidegger kései erőfeszítése más szóval arra irányult, hogy a nyelvet nyelvként (és már nem csak az ember kifejeződéseként), a technikát technikaként (és már nem csak az ember szerszámaként) gondolja el. Ezért az erőfeszítésért nem fizetett kisebb vagy nagyobb árat, mint mi mindannyian. Éppúgy, ahogyan az első ontológus megszületett, dolgozott és meghalt, úgy az utolsó ontológus is betért a „lét oltalmába”, mely halálként minden távollevőt – éppúgy, mint a hegység mindegyik hegyét – magához egybegyűjti.

1976-ban Martin Heidegger a hírnév árnyékában, amely épp annyira volt világra szóló, mint amennyire vitatott, békésen elszenderült. Szép hullája (ezt első kézből tudom) minden árulást – melyet ifjú korában az egyedül üdvözítő egyház ellen, a *Lét és idő* óta Husserl fenomenológiája ellen, végül aggastyán korában az egyedül üdvözítő SPIEGEL-demokrácia ellen követett el – kegyesen elfeledtetett. Mialatt Heidegger koporsója a messkirchi anyaföldre került, Prof. Dr. theol. Bernhard Welte, foglalkozását tekintve katolikus fundamentalista ontológus és Heidegger-tanítvány, prédikált. Az életrajz felszínén végül mégiscsak az egyház győzedelmeskedett, aminek a titkos Heidegger-tanítvány, Foucault esetében még egyszer meg kellett ismétlődnie. „Az eredet – nyilatkozta Heidegger egy japán kérdezőnek katolikus múltjáról –, az eredet a múltból egyszersmind eresztés a jövőbe”.²⁰

Istenem, miért mesélem el mindezt? Mert benne voltam, anélkül, hogy benne lettem volna. Mert Weltét hallgattam anélkül, hogy közben istenfélővé váltam volna. Mert a kis öregember sokszor a freiburgi filozófiai tanszék folyosóin csoszogott, de – az isteneknek hála – soha nem kellett velem egyetlen szót sem váltania. És mert minden azon múlik, hogy a kultúratudományos nem-kanonunkkal, ezekkel az éppannyira anglofon,

²⁰ Martin HEIDEGGER, *Útban a nyelvhez. Egy japán és egy kérdező párbeszédéből*, ford. TILLMANN József A[tila], Helikon, Budapest, 1991, 12.

mint megalapozhatatlan szakirányokkal szembeállítsuk a messkirchi kis öregembert. Heidegger mondása, miszerint a tudomány nem gondolkodik, soha nem volt jobban ellenőrizhető, mint ma.

5.1 Lét és idő

Ez után a feltétel nélküli szerelmi vallomás után már csak egy kiút marad, az úgynevezett szövegen végzett munka. A *Lét és idő*. Első rész 1927-ben jelent meg Halle an der Saalében, a *Lét és idő*. Második rész ezzel szemben sosem jelent meg. Olybá tűnik, Nietzsche óta a filozófusok arra ítéltettek, hogy éppen csak egyetlen egy lezárt ifjúkori művet alkossanak, és utána már csak törmelékeket. A *Lét és idő* zsinórírásos kézírata, ahogy az a kiadójának, Husserlnak a kezébe került, még ma is a tisztázat, az aláhúzások felett érzett öröm és a szenvedélyes alcímezés valóságos csodájaként ejt ámulatba bennünket.

5.1.1 Gigantomakhia peri tész usziasz²¹

Nietzsche kultúrpolitikája, amint emlékszünk rá, egy világháborúban vagy a szellemek háborújáról szóló próféciaiban csúcsosodik ki, amely háborút maga a jövő folytatja majd a filozófia legfőbb lényegiségeiért, az igazságért és a hazugságért. „Ha az igazság harcba száll az évezredes hazugsággal, megremeznek mindennek, földrengés pusztít, hegyek és völgyek tűnnek el a föld színéről; ehhez foghatót nem álmodott senki.”²² A hegyek és völgyek eltűnése az általam hozzáfűzött kommentár szerint nyilvánvalóan a görög mitológia gigászi harcára játszik rá, tehát arra az elbeszélésre, hogy az olümposzi istenek csak harcok árán tudták megerősíteni hatalmukat az azonos nevű hegycsúcson az régebb óta ott levő gigászokkal szemben. Amikor Zeusz megfosztotta apját, Uranoszt a férfiasságától, a Föld teherbe esett a levágott falloszból csepegő vértől. Ebből a halotti nászból születtek meg a gigászok a maguk matriarchális felhatalmazásával, hogy megbosszulják a Földanyát az új istenekben. Huszonnégy óriás lépett tehát elő az ég elleni harcra. És mivel már a Föld fiai is harcban álltak, mindkét harcoló fél egész hegyekkel, hegyláncokkal és szigetekkel vagdalkozott maga körül.²³ A Nietzsche által felidézett „eltűnése a hegynek és völgynek” a fegyvertár részévé válik. Ugyanakkor – kérem, ne feledjék – definiálja a technikai világháborúkat is. 1916 óta egyetlen tűzérség vagy légierő sem próbálja az embereket megölni. A technikai háborúk épp ellenkezőleg azokat a tereket rombolják szét, amelyekben az élőlények egyáltalán élőlényekké válhattak volna. Heidegger *gigantomakhia peri tész usziasza* pusztai technikai valósággá vált.

²¹ [‘A gigászok harca a létért.’]

²² [Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo*, ford. HORVÁTH Géza, Göncöl, Budapest, 1994², 131.]

²³ APOLLODÓROSZ, *Mitológia*, VI. 1 (ford. HORVÁTH Judit, Európa, Budapest, 1977).

A *Lét és idő* Platón *A szofista* című művéből vett idézettel indít, miszerint a görög filozófusok között már „a lét kérdése körül dúló viszálykodás miatt” régóta valóságos „gigászi harc alakult ki”.²⁴ Heidegger szerint azonban az összekülönbözés időközben, vagyis az újkorban, feledésbe merült, ami ahhoz a beképzeltséghez vagy kevélységhez vezet, hogy „a *gigantomakhia peri tész usziasz* feltámasztását mégsem vállaljuk”.²⁵ Hogy tehát a világháborút vagy a gigászok harcát még egyszer feltámassza, magának Heideggernek kell a „hegyek és völgyek eltűnését” előmozdítania. Amíg Nietzsche a történeti-relativista kultúratudomány beteljesítőjeként csak a legnagyobb értékeket, tehát a jót és rosszat, az igazat és a hamisat ugrasztotta össze a szellemi háborúhoz, Heidegger Nietzsche kultúrpolitikájának beteljesítőjeként megteszi azt a felülmúlhatatlan lépést, hogy historizálja a létet mint végső rendeltetést, amely még mindig rendelkezik az igazság és hamisság, jelenlét és mibenlét felett. Félig forradalmi, félig konzervatív tanítványaitól eltérően, akik az európai filozófiát csupán dekonstruálják – tehát félig lerombolják, félig felépítik –, Heidegger „célja” „a létkérdés alapvető kidolgozása”, „egyszerűen az ontológiatörténetnek a kérdésfeltevéshez lényegszerűen hozzá tartozó és pusztán azon belül lehetséges destrukciója”.²⁶ A *Lét és idő* elárulja, hogy ez a destrukció egyszerre radikalizálása és elintézése mindenféle kultúratudományos relativizmusnak: az a „hagyomány” ugyanis, amely nyomán mi azt értjük a léten, amit már mások is értettek rajta, „olyannyira elvágja a gyökereitől a jelenvalólét történetiségét, hogy az már csak az iránt érdeklődik: milyen sokféle lehetséges típusa, iránya, álláspontja van a filozofálásnak a legtávolabbi és legidegenebb kultúrákban, és ezzel az érdeklődéssel igyekszik leplezni saját talajtalanságát”.²⁷

5.1.2 Jelenvalólét és dolog-ontológia

Jelen előadás szempontjából mindegy lehet, hogy ez a háború a talajvesztettség és a heideggeri földhözragadtság, a gyökértelenség és a gyökerek támadása között olyan filozófusokat akar megsemmisíteni, mint a ma újra ünnevelt Ernst Cassirert (habár Cassirer filozófiai etnológiája kétértelmű dicséretben részesül).²⁸ Egyedül az számít, hogy ellentét áll fenn a viszonylagosítható, egymás számára leginkább idegen kultúrák és a saját európai hagyomány radikális historizálása között. Más szóval: mindenben, amire ez az előadás vállalkozik, Heidegger mindig is megelőzte.

Egyrészt ugyanis „a görög filozófia és története” „a filozófia fogalmiságát sokféle le származáson és elkanyarodáson keresztül mindmáig meghatározza”,²⁹ másrészt azonban

²⁴ PLATÓN, *A szofista*, 246a (ford. KÖVENDI Dénes, Atlantisz, Budapest, 2006).

²⁵ MARTIN HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VÁJDA Mihály et al., Osiris, Budapest, 2007², 17.

²⁶ *Uo.*, 39.

²⁷ *Uo.*, 38.

²⁸ *Uo.*, 70.

²⁹ [*Uo.*, 38.]

a *Lét és idő* egyedül azt rendeltetett bizonyítani, hogy a lét görög értelmezése egyszerűen nem érvényes. A létet görögül *usziának* vagy *parusziának* nevezték, lényeknek [Wesen] vagy jelenlevőségnek [Anwesen] (éppen a szónak abban a hétköznapi értelmében, amely miatt a görög és a német nyelvben egy földhözragadt parasztház 'birtokáról' [Anwesen] beszélhetünk). Heideggernek tehát, ahogy azt a címben szereplő lét és idő megköveteli, csak a görög létfogalom időértelmére kell rákérdeznie, hogy jelenként határozza meg a lét áthagyományozott értelmét. Minden lényeg – a parasztháztól Dionüszosz isten megérkezéséig egy új városba – lényegében jelenlevés volt.

Ezzel szemben az az éppoly egyszerű és kemény gondolat bizonyítja, hogy ez az értelem nem érvényes, miszerint legalább egy létező a számtalan létező között, amelyek legalábbis verbálisan részesülnek a létben, nem gondolható el a pusztá jelenből kiindulva. Ezt a létezőt ugyan hagyományosan „az embernek” hívták, Heidegger azonban (amúgy Fichte különös követőjeként) mindent megtesz, hogy az olyan antropológiai fogalmakat, mint például „szubjektum, lélek, tudat, szellem, személy”, sőt még az „élet” és „ember” kifejezéseket is „annak a létezőnek a megjelölésénél, amely mi magunk vagyunk”, módszeresen „elkerülje”.³⁰ Vico embere tehát egy ötbetűs szó egyszerű kiirtásával tűnik el, ugyanakkor „a létező, amely mi magunk vagyunk”, és amelynek ezen felül magunknak kell lennünk, éppen ezért nem gondolható el tiszta jelenbeliségként. Mert ennek a „jelenvalólétnek”, amely terminológiaiilag „az ember” helyére lép, a háta mögött az a tény áll, hogy mindig is úgy lesz, hogy már megszületett, a jövőjében pedig az a tény, hogy mindig is meg fog halni. Mivel azonban a születés, amely két szülő által történik, nem lehetett önteremtés, a halál pedig nem lehet önpusztítás, az ontológiából, a létről szóló tanból el kell tűnnie a keresztény halhatatlanság vagy örökkévalóság minden attribútumának. Egy lényegében véges jelenvalólét időbelisége, vagyis a léte sokkal inkább a voltság és a jövőbeliség, a belevettség és a kivetülés kölcsönhatása. Pedig kultúratörténetileg sok mindent el lehetne mondani arról a jövőbeliségről, amely a jelenvalólétet már életében a legsajátabb, végső és meghaladhatatlan lehetőségéhez, vagyis a meghaláshoz láncolja. Az önismétlések elkerülése végett csak utalok Heidegger részvételére az 1918-as Ludendorff-offenzívában, valamint a világháború rohamcsapatairól szóló tanulmányomra, amelyben megpróbáltam korrelálni a *Lét és idő* halálfogalmát a gyalogság és a tüzéség radikálisan új támadási taktikájával.³¹

Ha azonban eltekintünk ezektől a kultúrtörténeti keretfeltételektől, csak egészen formális megállapítások tehetők. A születésre és a halálra, a történelemre és a döntésre visszatérve a *Lét és idő* – nem véletlenül Ágostont és Luthert, Kierkegaard-t és Nietzsche-t idézve – először is egyfajta elemi kultúratudományt állít szembe a természet vagy a természeti dolgok szokásos ontológiáival. Téves, azonban már használt fogalmakkal élve:

³⁰ *Uo.*, 64.

³¹ Hans-Ulrich GUMBRECHT – Friedrich KITTLER – Bernhard SIEGERT (szerk.), *Der Dichter als Kommandant. D'Annunzio e Robert Fiume*, Fink, München 1996.

a szubjektumok közötti kapcsolatok uralkodnak a szubjektum–objektum kapcsolatok felett. A természeti dolgok ontológiáinak destrukciója a történelem, a cselekvés, az interakció stb. előnyben részesítését jelenti.

Mindamellet ez a kultúratudomány szigorúan véve elemi, és az is marad. Nem a történelemről szól, csak a történetiségről, nem családról, házasságról és temetésről, csak születettségéről és halandóságról. (Nyugodtan visszautasíthatjuk az egykori szerető, majd későbbiekben igen nagylelkű barátnő, Hannah Arendt ellenvetését, miszerint Heidegger megfedkezett a születettségéről: végül is Arisztotelész Heidegger szerint kifejezetten „megszületett”).

A fundamentálonológia tehát soha nem jut el egy életrajz tényeihez, mint például ahhoz, amely Martin és Elfriede Heideggert egymáshoz kötötte, nem beszélve annak a kultúratudománynak a tényszerűségeiről, amelynek a házasságot és a temetést világtörténelmi átalakulásában kellene értelmeznie. A fundamentálonológia a kultúratudomány számára inkább csak azokkal a lehetőségfeltételekkel szolgál, amelyek magában a jelenvalólét létében gyökereznek. A jelenvalólét csak a történetisége miatt képes csinálni, tűrni és írni a történelmet. Csak azért, mert a jelenvalólét eleve (azaz mint Nietzsche-nél: egészen mindennapi módon is) megérti magát és a világát, válnak az irodalom és a kultúra hermeneutikai egyetemi szakágakká, amelyeket a *Lét és idő* azonban kivétel nélkül csak érint. Ennek az önkorlátozásnak ugyan az a kimondott célja, hogy ne szaladjon a pozitív tudományok elébe, ugyanakkor az a titkos vagy harcias célja is megvan, hogy saját „alapfogalmait”³² radikálisan új gondolati építményként adja parancsba minden más tudomány számára. Nem véletlenül álmodott Heidegger arról, hogy még a Führert is vezesse.

A nagyszabású kultúrpolitika meghíúsult nietzschei projektumából a *Lét és idő*ben tehát gigászok harca vagy totális háború lesz. „Maga a tudomány problémája”,³³ amelyet Nietzsche utólag és kritikusan hiányolt *A tragédia születéséből*, üti fel fenyegető fejét. Heidegger kijelentésének, miszerint a tudományok nem gondolkodnak, az a csattanója, hogy először is ezek elébe kell helyezni a valamennyi tudományos alapfogalom destrukciójaként értett fundamentálonológiát. Heideggernek ez a hallatlan és látszólag példátlan igénye azonban – mondhatni kultúrtörténetileg kívülről szemlélve – nem példa nélküli. Ha ugyanis a *Lét és idő* szerint egy „tudomány színvonalát az határozza meg, hogy mennyire képes saját alapfogalmait válságba hozni”,³⁴ akkor 1927-ben egyetlen, ám kitüntetett tudomány létezett, amely éppen séggel az alapjait érintő válságon keresztül határozta meg magát.

„A látszólag legszigorúbb és legszilárdabban felépített tudomány, a *matematika* is az »alapjait érintő válságba« került. A formalizmus és az intuicionizmus közötti harc azért folyik, hogy megtalálják és biztosítsák e tudomány tárgyának elsődleges megközelítésmódját.”³⁵

³² HEIDEGGER, *Lét és idő*, 25.

³³ [NIETZSCHE, *A tragédia születése, avagy görögség és pesszimizmus*, ford. KERTÉSZ Imre, Európa, Budapest, 1986, 7.]

³⁴ [HEIDEGGER, *Lét és idő*, 25.]

³⁵ *Uo.*

A matematikai-metamatematikai vita köztudottan két gigász között zajlott, a göttingeni David Hilbert és az amszterdami Luitzen Brouwer között. Miközben Hilbert, aki egyébként Heidegger tanárát, Husserlt ifjú professzorként Göttingenbe hívta, Cantor halmazelméletének paradicsomát és annak valamennyi aktuális végtelenségét kerubként, de belülről védte, Brouwer azt a gyanút radikalizálta, amelyet egyetemünk egyik visszatartó matematikusa egy asztali beszélgetés során fecsegett ki: Kronecker szerint Isten csak az egész számokat teremtette, míg a valós, komplex és transzcendens számok undorító maradéka pusztán emberi alkotás.³⁶ A gigászok harca – hogy rövidre fogjam – az Úr 1936. esztendejében azzal végződött, hogy a magánéletükben is ellenséges óriások egyikének sem lett igaza. Alan Turing Hilbert egyértelmű megcáfolásával bebizonyította, hogy a valós számok bizonyos alcsoportja minden, csak nem Kronecker-Brouwer pusztán emberi alkotása: Turing megalkotta minden mai digitális számítógép fogalmát és kapcsolási elvét, hogy bebizonyítsa, a valós számok, amennyiben kiszámítható számok (*computable number*), gépek által előállíthatók. Erre még visszatérek.

Ám Turing bizonyítása csak 1937-ben jelent meg, a *Lét és idő* ezzel szemben már 1927-ben. Amíg a matematikai alapokat érintő válság még eldöntetlenül tombolt, arra a büszke feltevésre vezethette a filozófusokat, hogy egy csapásra kijelölhetők annak az alapvető meghatározásai, ami tudományos. Nem véletlenül hasonlította Heidegger saját filozófiáját alkalomadtán az első világháborús rohamosztatok akciójához.³⁷ Nem kevésbé véletlenül alapozta a *Lét és idő* azt az alaptalan jogát, hogy a lét alapfogalmát destruálja, éppen annak a tudománynak az alapjait érintő válságra, mely Descartes óta minden újkori fizika és technika alapja.

A kultúratudomány mint olyan, amint emlékeznek rá, a lét két területének módszeres elválasztásából jött létre. Giambattista Vico a természetet és annak törvényeit ellenfelére, Descartes-ra bízta, hogy helyette saját kultúratudománya számára foglalhassa le a történelmet. A gigászok heideggeri harca pedig éppen abból állt, hogy még Hegelnél is vakmerőbben vezesse le a kultúra alapfogalmaiból a természet alapfogalmait. A *Lét és idő* nagy tétele, miszerint a lét értelme sem jelenlétet, sem örökkévalóságot nem jelent, csak távollétet a voltban [Gewesen] és az eljövőben [Künftig], azzal a tükörszimmetrikus bizonyítással állta meg a helyét és bukott meg, hogy miért is nem érvényes a lét és a jelen, *uszia* és *paruszia* hagyományos azonosítása. Ez az azonosítás ugyan már Platónnál és Arisztotelésznél is előfordult, de Hegel vagy Nietzsche német filhellenizmusa Heideggert is a görögök alapvető tiszteletére ösztökelte. A *Lét és idő* számára csak az a világtörténelmi pillanat jelentett vörös posztót, amikor René Descartes a természet dolgait és lényegét pusztán kiterjedt gépekként határozta meg, ahogy azok a kiterjedés nélküli szubjektumpont számára annak gondolkodásában és képzeteiben jelen vannak.

Fordította: Dévényi Erzsébet

³⁶ Morris KLINE, *Mathematics. The loss of certainty*, Oxford UP, Oxford – New York, 1980, 232.

³⁷ Hugo OTT, *Martin Heidegger. Unterwegs zu einer Biographie*, Campus, Frankfurt am Main – New York, 1988, 122.

Gépi tanulás

Geoffrey Winthrop-Young és Eva Horn Friedrich Kittlerről
(1943–2011)

Friedrich Kittler, a 2011 októberében, hatvannyolc évesen elhunyt német médiatudós volt az, aki talán a legnagyobb éleslátással értelmezte a viszonyt, amely bennünket a gépekhez fűz. Az *Artforum* Geoffrey Winthrop-Youngot, a *Kittler és a média* (*Kittler and the Media*, 2011) szerzőjét, valamint Eva Hornt, a Bécsi Egyetemen modern német irodalmat tanító professzorát kérte fel, hogy mélyedjen el Kittler szigorúan antihumanista, fanyar módon polemikus és megdöbbentően jövőbe látó elképzeléseiben egy olyan világról, ahol mindent áthat a technika jelenléte.

Friedrich Nietzsche írógépe, egy 1878-as Mallings-Hansen írólabda. Fotó: Dieter Eberwein

Geoffrey Winthrop-Young

Friedrich Kittler furcsa ember volt: megnyerő és nehéz természetű, szemtelen és félénk, olyan tudós, aki épp annyira tudott elzárkózó, mint megnyerő lenni. Az ellentmondások pedig a munkájára is kiterjednek. Marshall McLuhanhoz hasonlóan egyszerre előzte meg korát, és volt határozottan retró, noha a szinkronitás ezen hiánya leginkább azt jelenti, hogy munkássága olyan kornak vált jelképévé, amely időbeli tö-

rések nyomait viseli magán. „A múlt elmúlt – olvasható William Gibson egyik legjobb sorában –, a jövő most formálódik.” Ennek analógiájára: a múlt még itt van körülöttünk – annyi csak, hogy nem húzódott vissza egyenletesen. Mindkét állítás igaz Kittlerre, aki éppen annyira érdekes kulturális jelenségként, mint kultúratudósként. Csak idő kérdése, mikor kezdi el piszkálni és próbálgatni a kultúratudományos ipar azt, amit annyira lenézett. Az első bizonyíték erre az a halála után meglepő számban megjelenő személyes méltatás és munkáit hasznosító közlemény, amelyek közül sokat olyanok írtak, akik nem ismerték őt, de szükségét érezték, hogy elmagyarázzák munkásságának mélyebb összefüggéseit. A Kittler-effektus egyben Kittler-affektus is; ennek egyik legszórakoztatóbb megnyilvánulása az a törekvés, hogy munkásságát egy zenés, filmes, irodalmi, technikai és gyógyszeripari tudatmódosítókból készült *Zeitgeist*-salátával hozzák összefüggésbe. A folyamat, hogy a halott elméleti szakembert

a recepciója alá temessék, már megkezdődött; Kittlerről beszélni ezentúl azt is jelenti, hogy azokról is beszélünk, akik róla beszélnek.

Kezdjük egy igen közismert elem megragadásával. A számos nekrológban, blogban és twitter-bejegyzésben a legelterjedtebb mémek, amelyeket elhalálózásával kiváltott, Arnold Schwarzeneggerrel kapcsolják össze munkásságát. Kittler elmélete állítólag a *Terminátor*-filmekkel mondható egyenértékűnek. Ha James Cameron Foucault-t és Heidegger-t bízta volna meg a forgatókönyvírással, hangzik e történet, akkor az eredmény igencsak közel járt volna ahhoz, amit Kittlernél találunk. Kittler nem kevesebbet kínál, mint hogy az értekező elbeszélés eszközeivel újramondja, hogyan lép öntudatra a Skynet, a film fiktív mesterségesintelligencia-központja, majd hogyan dühödik fel, és dönt úgy, hogy elpusztítja az emberiséget. A másik megkerülhetetlen referencia a *Mátrix*-trilógia. Mintha Kittler is egy olyan sivár jövő felvázolását kísérelné meg, ahol rozzant zsákokban lévő *wetware*-eként végezzük, egy teljes mértékben digitalizált környezet rabságában. CGI-technikával feldobott médiafilozófiáról van itt szó, ami alatt a hangsávban Hans Zimmer zenéje szól, és egy wagneri ítéletnap-jelenettel végződik. Az a cikk, amely a *The Guardian*-ban 2011 decemberében jelent meg, és amelynek címe *Friedrich Kittler és a gépek lázadása* (*Friedrich Kittler and the Rise of the Machine*), mindent elmond erről: a harmadik *Terminátor*-film címének itt használt változata két felületen kísérli meg egyszerre Kittler összefoglalását.

Ez sok szempontból alapvetően elhibázott. Nietzschehez és Heideggerhez hasonlóan Kittler is egy majdhogynem patológikus, bármiféle antropocentrizmust illető intoleranciával volt megáldva – legyen szó akár az animizmus vagy transzhumanizmus álruhájába bújtatott humanizmusról. A filozófia, ez a hírhedten antropocentrikus törekvés ezért kénytelen volt megtisztítani előfeltevéseit annak érdekében, hogy megszabadulhasson attól a tévedéstől, hogy az ember minden dolgok mértéke – még azoké a géké is, amelyek fellázadnak, hogy kiirtsák őt. Kittler számára a *Terminátor*-forgatókönyv a régi, Pinokkiónak nevezett téveszmét követi, azt az elképzelést, hogy teremtményeinknek – Gepetto bábfigurájától a *Star Trek* Data nevű másodtisztjéig – nincs jobb dolguk, mint hogy megpróbáljanak olyanná válni, mint mi. Azt feltételezni, hogy a mesterségesen létrehozott élet célja az emberré válás, kendőzetlen nárcizmus. És az emberi nárcizmus utolsó, melodramákat idéző mentsvára, amikor arra vagyunk büszkék, hogy teremtményeink legfőbb célpontjai vagyunk. Micsoda kreatúra is az ember, hogy a gépek felkelnek ellene.

Kittler egy másik történetet mesél el, bár ez is a sci-fi narratíváihoz, különösen az SF-noir 1980-as évekbeli műfajkeveréseihez való erős vonzódást hordozza magán. A konkrét tartalmakat illetően a Kittler-Schwarzenegger összekapcsolás elhibázott irány, de a kulturális atmoszférát illetően célba talál. Még valamikor az 1980-as években, amikor elkezdtem Kittlert olvasni, jöttem rá arra, hogy elméletei leginkább ugyanolyan dózisban fogyasztott fikcióval fogyaszthatók leginkább – különösen olyan szerzőkkel, akiket

ő maga is nagyra becsült és gyakran hasznosított, mint például Thomas Pynchon vagy William S. Burroughs. De voltak olyan szövegek is, amelyekről sem ő, sem senki más nem hallott Németországban. Egy kanadai barátom, aki a Vancouver-Seattle folyosón lakott, amely azokban az időkben a grunge-jellegű hangok elsődleges lelőhelye volt mind ami a zenét, mind ami a sci-fi-t illeti, Bruce Sterling, John Shirley és William Gibson történeteivel árasztott el. Mások talán mélyebb rétegekig is elértek, amelyek Kittler elméleteit sokkal elfogadhatóbb és megfelelőbb utakon programozzák, akár a német filozófián (Hegel, Nietzsche, Heidegger), a francia elméleti iskolán (Lacan, Foucault), akár a média- és információelméleten keresztül (McLuhan, Shannon, Turing); én a cyberpunkon keresztül érkeztem.

Sokan kommentálták Kittler, a kittleriánusok és szövegeik „punk”-szerűségét. Nem, nem hordott szegecses övet vagy nyakörvet. És zenei ízlése is erősen a korábbi évtizedekhez kötötte. (Kittler, aki gyakran imádkozott Syd Barrett és Roger Waters oltárainál, és aki olyan elemzést írt az *Agykárosodásról* [*Brain Damage*], amelynek kötelező olvasmányának kellene lennie az irodalmi és média-szemináriumokon, inkább meghalt volna, mint hogy felvegye Johnny Rotten „GYŰLÖLÖM A PINK FLOYDOT” feliratú pólóját.) Ez inkább hozzáállás kérdése volt: szemtelen figyelmen kívül hagyása mindannak, amit addig a diákok fejébe nyomtak, különösen mindannak, amit társadalmilag tudatosként és az emancipációval kapcsolatosként kezelnek. Kittler foucault-i ujjával fricskázta meg a humán tudományokat, minden bizonytalanságot nélkülözve informálva őket arról, hogy kezdenek Anthony Perkins anyjára hasonlítani a *Psychó*ból: egy aszott, öreg hullára, amelyik bár a pincében rohadt, szerencsétlen módon mégis képes volt még irányítani csemetéjét. Röviden, hűvösen laza volt, vagy legalábbis jól megjátszotta. Hűvösen, a szó tágabb értelmében: Kittler először abban az időszakban volt hatással saját országára, amikor sokan hittek abban, hogy Németország kulturális klímája az *Eiszeit* korába, a jégkorszakba lépett, hiszen a társadalom egyre technizáltabbá vált, valamint abban, hogy az erre adott egyetlen megfelelő válasz a szándékosan alacsonyabb hőfokú viselkedés. A Kittler és környezete elkötelezettebb tagjai által felvett nézőpont nem azt jelentette, hogy perbe szállnak a technika közönyével, vagy hogy az emberi melegség hiányán lamentálnak, hanem pontosan azt, hogy közvetlen kapcsolatba kerülnek a gépekkel. A gépek legalább soha nem állították, hogy barátságosak lennének. Jobb őszinte kütyükkel foglalatoskodni, mint hamis emberekkel.

Kittler érvelése szerint az 1900 körül keletkezett irodalmi szövegek különös erővel voltak képesek regisztrálni azt a sokkot, amit az új média technikáinak érkezése jelentett. Ugyanez igaz a cyberpunkra: legyenek bár a műfajnak (és márkanevének) akár milyen hibái, az első és leginkább megvilágító erejű kapcsolódást jeleníti meg a számítógép közelgő, általános térnyeréséhez – amit kétségkívül a konkurens PC-eladási adatok javulása váltott ki. Visszatekintve, a cyberpunk punk-komponensének kevesebb köze van az aszociális visszavonuláshoz, mint az új digitális környezettel való egyéni,

Friedrich Kittler előadást tart 2010-ben a European Graduate Schoolban (Leuk-Stadt, Svájc). Fotó: Hendrik Speck

olyan világot vizionáltak, amelyben nincsenek többé számítógépek, éppen azért, mert minden számítássá [computing] válik.

anarchikus kapcsolódáshoz. Ez összhangban állt azzal, amiről Kittler kezdett prédikálni olyan hírhedt esszéiben, mint a *Védett üzemmód* (*Protected Mode*, 1991) és a *Nincs szoftver* (*There is No Software*, 1993). Ezen túl is van még valami, ami egyesíti a cyberpunkot és Kittlert, mégpedig az, hogy mindkettőnek azért estek neki, mert túl sok figyelmet fordítanak a hardware-nek. Visszatekintve ugyanakkor szembetűnik, hogy azért írtak olyan makacs módon a számítógépekről, mert

Ez a kibontakozóban levő állapot már régen foglalkoztatta Kittlert. A kulcsidézet a *Gramofon – film – írógép* (*Gramophone, Film, Typewriter*, 1986) elején olvasható. Ez Kittler prosperói pillanata. Ahogy a nagy varázsló is bevallja, hogy amit közönsége látott, alaptalan és mindenféle anyag nélküli [insubstantial], a nagy médiatudós is bejelenti, hogy a média nem létezik. Nem állnak másból, mint amiből a kódok készülnek:

És ha a bekábelezés az eddig elválasztott adatfolyamokat mind egy digitálisan szabványosított számsorra hozza, minden médium átmehet mindegyik másikba. Számokkal semmi sem lehetetlen. Moduláció, transzformáció, szinkronizáció; késleltetés, tárolás, billentyűzés; scrambling, szkennelés, mapping – a médiumok totális, digitális alapú kapcsolódása maga fogja bevonni a médium fogalmát. Ahelyett, hogy hozzákapcsolná a technikákat az emberhez, az abszolút tudás végtelen ciklusként fut.

Ne feledjük, Kittler nem arról beszél, hogy médiumok nem léteznek többé. Inkább arról, hogy olyan lefokozáson estek át, hogy megkérdőjelezhetővé vált, vajon jelent-e még bármit is ez a fogalom. Mint az elszegényedett arisztokraták, akik kénytelenek idegenvezetőként dolgozni régi birtokaikon, a médiumok most már alárendeltként működnek, interfészként a gépek és köztünk. Azzal, hogy tetszetős hangokat és képeket kínálnak, a médiumok az alacsonyabb rendű humán feldolgozási képességeknek tesznek engedményeket. De ahogy a hangok, a látvány, a betűk és a szavak közötti megkülönböztetés is teljes egészében mesterséges, a valaha tisztán elkülönülő és elkülönített gépek (a lepukkant hardware-től a termelési központokig) és környezetük közötti megkülönböztetés el fog törlni. Kittler minden hardware-fetiszmusával együtt jövőbe látó volt, amennyiben

megérezte egy olyan jövő közeledtét, ahol a környezet lesz az interfész, mert minden be lesz vonva a feldolgozásba – legyen szó akár konkrét processzorról, tárolóeszköztől vagy RFID-chipről. Ahogy Gibson mondja, kétséges, vajon unokáink érteni fogják-e még a megkülönböztetést, hogy van számítógép, és van, ami nem az.

Közeledünk Kittler elméletének rejtett centruma felé. Nem véletlen egybeesés, hogy az egyik legjobb befelé vezető út minden idők legismertebb cyberpunk-szövege: Gibson *Neurománca* (1984). Emlékszünk a cselekményre? Egy hatalmas MI-egység kettéosztódott önmagával szemben. Annak érdekében, hogy az egyik fél, Wintermute, újrakapcsolódhasson a másikkal – a Neuromancerral –, rábízta magát egy emberi közvetítőkből álló színes tömegre, közöttük Case-re, a szinaptikusan megerősített hekkerre, aki képes volt közvetlen agy–számítógép kapcsolatot létesíteni. Több mint 200 oldalnyi digitális és kalandos akció után egyesül Wintermute és Neuromancer.

A trükk, amire Kittler Gibsonon keresztül olvasásához szükségünk van, nem más, mint az, hogy Gibsont Hegelen keresztül olvassuk. Képzeljük el a *Neurománcot* a *Szellem fenomenológiájának* jóval szórakoztatóbb (és gazdaságosabban fogalmazott) verziójaként. A regény féktelenül kalandos része Hegel Történelme, olyan folyamat, amelyen keresztül az „abszolút szellem” az emberi tudatot használja önmaga felfedezésének médiumaként és platformjaként. Már Hegelnél is jelen van az a tendencia, hogy hátrahagyja az embereket, és a tudás komplex intézményeinek („objektív szellem”) szervezze ki az abszolút szellem zárandoklatának utolsó lépéseit. Kittler tudatja velünk, hogy ez a folyamat most a digitális tartományban foglal helyet, és ilyen módon hatékonyan meséli újra Minerva baglyának hegeli útját. A természet számokban dolgozza fel önmagát, ami az abszolút tudás igaz impresszáriója, Alan Turing bizonyítékai szerint fel tudja venni a versenyt minden mechanikai folyamattal. Volt egy pont, amikor az ember talán nélkülözhetetlen platformja lehetett ennek a fejlődésnek, de ennek már vége. „Egyre csak arról álmodok”, magyarázta Kittler egy interjúbán, „hogy a gépek, különösen a kortárs, intelligens gépek, ahogy azt Turing 1936-ban elgondolta, nem értünk, emberekért vannak – mi, úgy tűnik, túl nagy méretarányban vagyunk megépítve –, hanem hogy a természet, illetve ennek ez a fényes, kognitív része saját magába táplálja vissza magát”.

A *Neurománc* konklúziójaként a boldogan egyesült Wintermute-Neuromancer szuper-MI látogatást tesz Case-nél, aki megkérdezi tőle, mivel tölti az idejét. „A saját fajtámmal beszélgetek”, válaszolja. A szuper-MI, amint kiderül, világúrból érkező adások sorát fogta be. Case affektáltan érzelmős válasza erre a kinyilatkoztatásra: „Tényleg? Nem szarozol?” Kiderül, hogy az embereknek és a gépeknek nem sok mondanivalójuk van egymás számára. A földönkívüli intelligencia lehet az űrkutatás Szent Grálja, de miért foglalkoznának az emberek olyasmivel, amivel csak a gépek tudnak kommunikálni? Pontosan ugyanez a nézőpont jelenik meg Kittler programadó, *A kommunikációs médiumok története* (*The History of Communication Media*, 1996) című esszéjének végén. Miután a tároló, kommunikációs és transzportáló médiumok beleomlottak a digitális

tartományba, az übermédiüm elfordítja érzékelőit az emberiségről a végső határai felé: „A kommunikációs technikák anélkül haladtak meg egymást, hogy az emberre vagy az emberekre vonatkoztak volna, míg végül egy mesterséges intelligencia jut majd el az űrben levő lehetséges intelligenciák befogásáig.”

Messze vagyunk a Skynettől vagy a gépek lázadásától. Amit Kittler leír, az nem a gépek uralma, és nem is a közöttünk és közöttük kezdődő drámai háborúskodás, hanem egyszerű elkülönülés. Legyen a világ bármi, az biztos, hogy különböző feldolgozó szintekből áll: a gépek mikrotemporális szintjéből, az emberek mezotemporális szintjéből és az evolúció makrotemporális szintjéből. A gépek nem akarnak bennünket meggyilkolni. Teszik a saját dolgukat a saját szintjükön, pont úgy, ahogy mi is.

Eva Horn

Bár Friedrich Kittler már régóta a médiaelmélet úttörőjeként ismert, a médiáról szóló írásai csupán életművének egy részét képezik. Hosszan érvelhetnénk amellet, hogy Kittler korunk egyik leginspiratívabb és leginkább tekintélyromboló gondolkodója volt. Szerepet játszott abban, hogy a „médiarcheológia” és a különböző kulturális átvitelek technikai széles körben kutatót területekké váltak, ami jelentőségét mutatja, ám a kultúra filozófusaként végzett munkájának hatása még teljes egészében feltárára vár.

Kittler a német irodalom területén kezdte el akadémiai karrierjét, korai könyve, a *Lejegyzőrendszerek 1800/1900* (*Aufschreibesysteme 1800/1900*) tudományágának arculcsapása volt. Elutasította azt a hermeneutikai megközelítést, amely „értelmet” vetít az irodalmi szövegbe, és ehelyett a „kommunikáció anyagságaira” összpontosított; tehát az irodalmi írás és olvasás történeti és technikai alapjaira. Kittler eljárása nemcsak hogy hermeneutika-ellenes, de frankfurti iskola-ellenes is, amit leginkább úgy lehetne összefoglalni (kölcsonvéve egy Kittler által szerkesztett 1980-as tanulmánykötet címét), mint *A szellem kiűzése a szellemtudományokból* (*Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften*) – „megtisztítani a humán tudományokat a humanizmus terhetől”, azaz olyan fogalmaktól, mint szerzőség, egyén, interpretáció és így tovább. Ehelyett ő az adatfeldolgozás közös rendszerének részeként látta a művészetet (az irodalmat is beleértve), a filozófiát, a tudományos ismereteket és a technológiát. A *Lejegyzőrendszerekben* Kittler ennek a rendszernek a radikális historizálására tett kísérletet, példásan állítva szembe a romantikus,

A Pink Floyd az Abbey Road stúdióban, London, 1967. Balról jobbra: Roger Waters, Nick Mason, Syd Barrett, Rick Wright. Fotó: Andrew Whittuck/Redferns.

szövegközpontú 1800-as lejegyzőrendszert azokkal a különböző technikai médiumokkal, amelyek egy évszázaddal később hozták létre ellenpontját. Olyan stílusban, amely mind Foucault „vidám pozitivizmusának”, mind a lacani pszichoanalízisnek elkötelezett, az egyén és az irodalmi szerzőség modern konstrukcióinak gyökerénél tárta fel a történelmi intézményeket és médiumokat: anyák, gyermeknevelés és egyetemek (1800 körül); mozi, kísérleti pszichológia és fonográfal történő hangfelvétel (1900 körül).

Már e könyv megjelenésekor is egyértelmű volt, hogy Kittler intellektuális projektje nemcsak az irodalomtörténet újraírását érintette, hanem azon technikai médiumok felfedését is, amelyek az (ő szóhasználatában) „úgynevezett Emberről” szóló diskurzus létrehozásában és terjesztésében játszottak szerepet. Ilyen módon eltávolodott az irodalomtudománytól, és elkezdett azon dolgozni, ami egy új diszciplína – vagy inkább antidiszciplína – keresztapjává tette: egy olyasfajta médiatörténeten, amely maga mögött hagyta az európai szellemtudományok hagyományos vakságát a kultúra technikai hardware-je iránt. A következő húsz évben Kittler vizsgálódásai a pszichoanalízis és a gramofon, a modern költészet és az experimentális pszichológia, Nietzsche filozófiája és az írógép közötti összefonódásokat foglalták magukban. A rockzene eredetét a „hadfelszereléssel való visszaélésként” állította be, a filmet „időtengely-manipulációként” tárgyalta, és írt egy igen széles spektrumú könyvet az optikai médiumok történetéről – amely kiadvány egyetlen képet sem tartalmaz. Ami igazán megdöbbenő mindezekben az irodalmat, filmet, mozit, zenét és (alkalmi jelleggel) képzőművészetet tárgyaló írásokban, az nem más, mint eljárásának technikai alapjai. Egy interjúban erre egy alkalommal a következő magyarázatot adta:

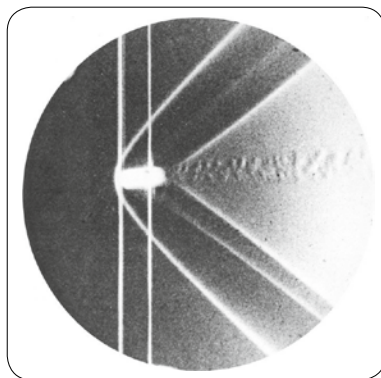
Az én generációm esetében az ember füle tele van *Hendrix*-zuhanásokkal és *Pink Floyd*-dal, amelyek elárasztották és mély benyomást hagytak hátra benne, ezért megpróbáltam az örömteli sokkoktól úgy visszalépni, hogy legalább tervek segítségével meg tudjak építeni olyan technikai apparátusokat, amelyek képesek maguk is létrehozni ilyesmit. Végül is ez az egyetlen mód, ahogy a művészettel foglalkozni tudunk.

Nem meglepő módon az 1990-es években Kittler a digitális média elméletéhez és történetéhez fordult, a számítógép eredetét a második világháborúban használt haditechnikáig és rejtjelezésig vezetve vissza. Kittler számára a háború volt minden médium atyja, a kataklizma-helyzet, amely utat nyitott minden logisztikai és kommunikációs innovációnak, különösen a modern szupermédiumnak, amely minden más médiumot elnyelt: a számítógépnek. A kommunikációs médiumok civil felhasználása a barátokkal való telefonos csevegésre vagy a rádión keresztül zenehallgatásra nem más, mint egy olyan technika mellékterméke, amelyet a háború előkészítésére fejlesztettek ki.

„Médiumok határozzák meg a helyzetünket”, állapítja meg Kittler átfogó érvénnyel a *Gramofon – film – írógép* (*Gramophone, Film, Typewriter*, 1986) első soraiban. Ez nem

azt jelenti, hogy a médiumok határozzák meg, hogyan viselkedünk egy adott „helyzetben” (Kittler a német „Lage” szót használja, amely kimondottan katonai konnotációkat hordoz), hanem inkább azt, hogy „az emberekből mindig csak az létezik, amit a médiumok tárolni és továbbítani tudnak”. Marshall McLuhannal ellentétben, aki a technikai médiumokat az „ember kiterjesztéseiként” értette, Kittlernél a médium az a technikai a priori, ami az emberi gondolkodást és történelmet meghatározza – és ilyen módon nála inkább *az ember lesz a médium kiterjesztése*. Kittler médiatörténeti megközelítéseit az teszi egyszerre különösen termékennyé és ellentmondásossá, hogy határozottan elveti, hogy részt vállaljon akár a médiumok humanista kritikájában, ahol a médium a manipuláció eszköze, akár a médiumok megdicsőítésében, ahol pedig felhatalmazás vagy a demokratizáció eszközeként van jelen. Kittlert annak episztemológiai és technikai elemzése érdekli, hogy mit csinálnak a médiumok a kultúráért és a kultúrán belül: megfogalmazása szerint a lejegyzőrendszer „technikák és intézmények hálózatai [...], amelyek egy adott kultúra számára lehetővé teszik a releváns adatok címzését, tárolását és feldolgozását”. A médiaelméletek olyan korában, amikor a médiaelméletnek kifulladásig rohannia kell a legfrissebb internetes jelenségek vagy software-applikációk után – a nagy húhóval bevezetett Web 2.0-tól és az olyan közösségi médiától, mint a Facebook, egészen az online ellenállás olyan formáiig, mint a WikiLeaks és az Anonymous – Kittler rendíthetetlen összpontosítása a software-t megalapozó hardware-re és az ember–médium–interfészekre furcsa módon régimódi gesztusként tűnhet fel. De Kittler számára a médiumok megértése elsősorban és leginkább a gépek funkcionális felépítésével való foglalkozást jelenti, a folytonosan változó használati formáik és megjelenésük hatásai helyett.

Természetesen az, hogy a médiumok anyagi alapjára helyezte a hangsúlyt, gyakran ismétlődő vádaknak eredményezett – antihumanizmust és technikai determinizmust emlegettek –, olyan félreértéseket, amelyeket Kittler látszólag örömteli módon üdvözölt erősen polemikus hangján, túlzásaival és néha szándékoltan homályos írásmódjával. Kittler nem olyan értekező volt, aki aprólékosságával próbálta meggyőzni olvasóit és hallgatóit. Provokálni, sokkolni, csábítani akart – így próbálta átadni hallgatóságának mind a szenvedélyt, mind azt a tekintélyromboló dühöt, ami vitáit fűtötte. Kittler tulajdonképpen a győzelem fő eszközévé tette személyes megszállottságát: ez erősítette az olyan témákat illető lelkesedését, mint a nők, a háború, a technika és a zene, Wagnertől a *Pink Floyd*ig. Míg a nők (akár anyákként, akik beszédre bírják a modern szubjektumot, akár titkárnőkként, akik a modern költő által diktált szöveget gépelik) Kittler számára ritkán empirikus egyének, hanem inkább további,

Ernst Mach nagysebességű fotográfiája egy golyó becsapódási hullámairól 1877-ben.

noha kimondottan érdekfeszítő médiumok, addig a zene lesz számára az a dionüszoszi delíriumot keltő terület, amely meg tudja szabadítani az embert attól a tehertől, amit a modern szubjektum jelent.

Akár osztja az ember ezeket az erősen vitatott nézeteket, akár nem, Kittler érdeklődésének rögeszmés intenzitása lehet az egyik ok gondolkodásának hosszan tartó vonzereje mögött. Ha Kittler örököseinek heterogén tömege nem is osztja teljes mértékben gondolkodásmódját, nemcsak az adatátvitel, -tárolás és -feldolgozás alapjait illető érdeklődésük köti őket össze, hanem az a radikálisan transzdiszciplináris megközelítés is, amely átível azon szakadék felett, ami hagyományosan elválasztja a szellemtudományokat a természettudományok módszereitől és tárgyaitól, a matematikától és a technikától. Nagymértékben Kittlernek köszönhető, hogy a médiaelmélet nemcsak hogy teljes jogú területté vált, hanem drámai hatással alakítja át a szellemtudományok egészét is.

Utolsó éveiben Kittler a nyugati kultúra gyökereiig vezette vissza médiaarcheológiai megközelítésmódját. Legutóbbi könyvei, amelyeket még nem fordítottak le angolra, a matematikai és zenei notáció rendszereinek ókori görög archeológiáját körvonalazzák, ezzel kötve össze a zene, a mérés és a számítás kultúrtechnikáit a tánc, az atlétika és a szexualitás fizikai gyakorlataival. Míg a fonetikus ábécé görög átvétele a nyelvi kódolás és az érzékek egységét ünnepelte, Kittler véleménye szerint a nyugati filozófia, amikor Szókratész nyomán kezdetét vette, mindezt tönkretette. Utolsó könyveinek – a 2006-ban *Zene és matematika* (*Musik und Mathematik*) címmel elindított, tervezett tetralógia – első kötetében Aphrodité lesz az emblematiszta alak, a szépség és az érzékiség istennője, akinek a szókratészi érvelés általi bukását Kittler ékesszólóan és nagy erudícióval gyászolja. Ha a *Lejegyzőrendszereket* az 1800-as és 1900-as évek médiarendszereinek összehasonlító vizsgálataként értjük, Kittler kései munkája Kr. e. 300 médiarendszerének archeológiáját végzi el – a nyugati gondolkodás legősibb eredetének, minden hiányosságával, általánosításával és univerzalitásának előfeltevéssel együtt. Ebből a szempontból Kittler egész életén át tartó projektjét „a Lét történetét” író Heidegger aktualizálásaként is olvashatjuk – rákérdézként minden olyan gondolat és tudás előfeltételeire, amelyek alapul szolgálnak azoknak a módoknak a története számára, ahogyan a „Lét” megjelenik. Csakhogy Kittler túllép Heideggeren azáltal, hogy a léttörténetet áthelyezi a Turing utáni időkhöz, egy olyan időszakba, amikor egyetlen univerzális számításokat végző [computing] médium határozza meg, mit és hogyan gondolunk, tanulunk és kommunikálunk. Kittler írásaiban és tanításában ugyanakkor sokkal több szenvedély, sokkal több vágyakozás és pátosz volt, mint Heideggernél valaha. Kittler gondolkodása mindig erotikus volt – vággyal, szenvedéllyel teli, idioszinkratikus, időnként agresszív, végső soron tragikus szerelmi viszony kutatásának tárgyával. Őt olvasva az ember nem tud nem hatása alá kerülni annak a sürgető kittleri vágynak, hogy Aphrodité szépségét Turing precizitásával hossza össze.

Fordította: Mezei Gábor

Az irodalom eltűnése

Friedrich Kittler útja a médiaelmélethez

1982. március 22-én, Berkeley-ben a fiatal Friedrich Kittler a Golden Gate hídra pillant, és tekintetét erősen a „hiperreális jövőnkre” szegezi. Némely nyomtatékkal jegyzi fel, hogy az olvasók és jobbára az emberek „ettől kezdve a gépi diskurzusfeldolgozás kütyüinek és eszközeinek a szubjektumai”.¹ *Lejegyzőrendszerek 1800/1900* című habilitációs írását ekkor már benyújtotta, noha még nem fogadták el, és nem is publikálta. Ebben a munkában, amely a német filológia területén vette célba a *venia legendi* elnyerését, és amely egy Faust-elemzéssel kezdődik és végződik, a nagy költők nevei mellett efféle, a germanisták számára szokatlan mondatokat is találunk: „A diskurzusokkal szembeni technikailag lehetséges tettelességek [Handgreiflichkeiten] határozzák meg, hogy ténylegesen mi válik diskurzussá.”² Tehát *nem* a hermeneutika szerzője és nem az eredeti művek zsenije vagy teremtője az, aki meghatározza, hogy mi válik diskurzussá. Így például Kafka szövegtermelésében még csak nem is Istenről vagy az apáról van szó, akik egyébként meghatároznák, mi válik diskurzussá, hanem a „technikai hírközlő csatornák módozatairól – telefonhívásról és halogatásról, összeköttetésről és zajsintről”.³ Hogy Kafka levelezését Felice Bauerrel megértsük, tudnunk kell, hogyan működik a posta és a vasút, a telefon és a távirat, a gramofon és az írógép. Kafka is ezek szubjektuma.

A szubjektum itt szó szerint azt jelenti: alávett. A médiumok nem eszközök vagy szerszámok szuverén urak vagy szerzők kezében, hanem a szubjektíválás feltételei. Hogy kik vagyunk, azt irányító médiumaink írják elő, vagyis programozzák. „Mert az ember – és ezt már az »alatt« is elárulja – annak a cégnek a szubjektumaként vagy alattvalójaként ír”, amely fejleszti és eladja az operációs rendszert.⁴ Téziséhez, hogy az ember a beszélgetésben nem megnyílik, hanem eltűnik, Kittler a feje tetejéről a talpára állítja a „humanista előfeltevést, mely szerint a nyelv a beszélgetésben, a beszélgetés pedig az emberben van meg maradéktalanul”. És az „ember eltűnése” nem ér véget „a nyelvnél, hanem az írásokon és a médiumokon keresztül mindig is beláthatatlanul folytatódott”. A nyelvek, a médiumok, a híradástechnikák, a médiumok kapcsolódási rendszerei – ezekben mind az a közös, hogy „befogják alattvalóikat”.⁵

¹ Friedrich KITTLER, *Draculas Vermächtnis* = Uő, *Draculas Vermächtnis*, Reclam, Leipzig, 1993, 57.

² Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, Fink, München, 1989, 238.

³ *Uo.*, 371.

⁴ Friedrich KITTLER, *Protected Mode* = Uő, *Draculas Vermächtnis*, 208.

⁵ Friedrich KITTLER, *Vom Take Off der Operatoren* = Uő, *Draculas Vermächtnis*, 149–150.

A választ a kérdésre, hogy „kinek a szubjektumai, vagyis alattvalói vagyunk”, Kittler annak a Jacques Lacannak a nyomán fogalmazza meg, aki a freudi tudattalan helyére „»kütyüket és eszközöket«” helyez a „»mikroszkóptól a rádió-televízióig«”, melyeknek szerinte a „»szubjektumai«” vagyunk.⁶ Ahhoz a strukturalista, Lacan által is osztott meggyőződéshez nyúl vissza, mely szerint minden „emberközi valóság” szimbolikus rendből ered,⁷ és Kittler ezt a meggyőződést radikalizálja médiaelméleti szempontból: nem maradhatunk meg annál a megállapításánál, hogy a szimbolikus úgy strukturált, mint egy nyelv, mivel a nyelvek megint csak kizárólag olyan valóságokat képesek előállítani, amelyeket képesek tárolni, feldolgozni és átvinni.⁸ Minden nyelv – legyen az természetes vagy mesterséges – más-milyen operátorokat, címeket és parancsokat ismer, és minden korszak az adatok előállításának, tárolásának, átvitelének és feldolgozásának más-milyen lehetőségeit.⁹ Ahogy Kittler Goethe *Faustjának* bibliafordítási jelenetén keresztül világossá teszi,¹⁰ a görög nem német, és a kézzel írt írás más médium, mint a nyomtatott vagy digitalizált. A médiumok teszik a különbséget. És „egy médium az egy médium az egy médium. Tehát nem fordítható le, üzeneteket vinni médiumról médiumra mindig azt jelenti: más-milyen szabványoknak és anyagságoknak alávetni”.¹¹ Tehát egy üzenetet különböző médiumokra bízni egyben azt is jelenti, hogy megváltoztatjuk. A mediális átírás vagy transzkripció nem hagyja változatlanul az üzenetet. Ebből a szempontból érdemes tehát vizsgálni a mediális korszakokat, azokat a történeti a priorikat, amelyek „szabványai és anyagságai” minduntalan újra formatálják a Napnyugat üzeneteit.

A kapcsolat, idézi Kittler Lacan-t, amelyet „az ember a jelölővel ápol”, alkotja „létének kikötését”.¹² Ezt a kapcsolatot azonban a médiumok ápolják, az ember léte pedig, vagyis az ember számára történetileg és egy konkrét helyzetben hozzáférhető világ ennél fogva azoktól a médiumkapcsolódásoktól függ, melyek Lacan „jelölőit” mindenekelőtt előállítják és manipulálják. Egy másik szavahihető ember szavaival élve: hogy a technika „eszköz” és „ember egy ténykedése”, csupán a „használatos elképzelés”, de nem a helyes, a technika ugyanis a lényege szerint „jelenvalólétünk” megnyílása. A technika Heidegger szerint „egy módja a feltárasnak”, vagyis megnyitja az „igazság” területét.¹³ Pontosan ebből indul ki Kittler is. Az ember illeszkedését a maga jelenvalólétébe akkor értjük meg, ha megnevezzük a mindenkori technikát, amely ezt történni engedi. E háttér előtt kell értenünk azt az apodiktikus mondatot,

⁶ KITTLER, *Draculas Vermächtnis*, 15.

⁷ Jean LAPLANCHE – Jean-Bertrand PONTALIS, *Das Vokabular der Psychoanalyse* [1967], Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986, 487.

⁸ Friedrich A. KITTLER, *Kommunikationsmedien = Vom Menschen*, szerk. Christoph WULF, Weinheim und Basel, Beltz, 1997, 649.

⁹ *Uo.*, 650.

¹⁰ KITTLER, *Aufschreibesysteme*, 14. sk.

¹¹ *Uo.*, 271.

¹² *Uo.*, 16.

¹³ Martin HEIDEGGER, *Kérdés a technika nyomán*, ford. GERÉBY György = Uő, *A későújkor józansága*, II., szerk. TILLMANN J. A., Göncöl, Budapest, 1994, 111. sk., 116.

mely szerint „semmi sem létezik, ami nem kapcsolható”.¹⁴ Heideggerre rájátszva ezt mediaontológiai tézisnek nevezhetnénk.

A mediális értelem- és világelőállításra, valamint az ember mediális szubjektíválására és alávetésére vonatkozó meggyőződéseitől Kittler egyetlen későbbi szövegében sem fog elállni. Ellenkezőleg, éppen hogy radikalizálja őket. Ugyanis az ember nem csak „ettől kezdve”, vagyis a számítógép második világháború végén kezdődő diadalmenete óta, hanem a görög ábécé bevezetése óta szubjektuma az őt körülvevő médiumkapcsolódásoknak. „Az emberekből mindig csak az létezik, amit a médiumok tárolni és továbbítani tudnak”, jelenti ki Kittler a *Grammofon – film – írógép* című könyvében,¹⁵ és hogy ez éppen micsoda – Kittler Foucault-hoz hasonlóan az a priorikat mindig történetileg gondolja el –, az a médiatechnikák mindenkori állásától függ. Ez a tézis az első korszakát az ión vokális ábécé új „interfészével” alkotja meg,¹⁶ és a „könyvnyomdagépeken és az elektroncsöves számítógépen” keresztül elér egészen az internetig.¹⁷

Tehát nem az „általános digitalizálás”, hanem az ábécé lesz az, amely elsőként ajándékoz meg bennünket hangokkal, képekkel és szövegekkel mint „felületi effektussal”, „vagy a fogyasztók körében sikeres, szép nevén: interfésszel”.¹⁸ Kittler legújabb, antikvitásról szóló munkáit ugyanis azt a meggyőződés élteti, hogy a „vokális ábécé már a korai görög időkben [egyesítette – N. W.] magában a nyelvet, a zenét és a matematikát – ami majd csak a számítógépnek sikerül több mint két évezreddel később”.¹⁹ Hiszen az alfákkal és az ómegákkal nem csupán a „beszédhangokat” jegyzi fel, hanem az „egész számokat”, az „énekehangokat” és a „kithara-hangmagasságokat” is. A múzsák által megajándékozott görögök egyetlen notációs vagy éppen lejegyzőrendszerrel képesek voltak tehát eposzokat és tragédiákat, számokat és műveleti jeleket, dallamokat és hangmagasságokat rögzíteni.²⁰ „A hang és a kép, a beszédhang és a szöveg” következésképp nem csak a „digitalizáció” óta érkezik hozzánk, fogyasztókhoz egy és ugyanazon médiumból,²¹ hanem már az antikvitásban is. Ami azonban megmarad, azt nem a költők alapították, hanem írva van. És ami lejegyzésre kerül, legyenek azok matematikai törvények, verssorok, zenék, költemények vagy dialógusok, közvetlen összefüggésben áll azzal a médiummal, amelyben íródik, vagy Kittler értelmében pontosabban: azzal a médiummal, amely saját magát írja. Hogy a médiumok csatornák volnának, amelyeken keresztül például költők küldenék az üzeneteiket, Kittler tévedésnek, a költők önteltségének tartja.²²

¹⁴ KITTLER, *Vom Take Off der Operatoren*, 152.

¹⁵ Friedrich KITTLER, *Grammofon – film – írógép*, lapszámunkban: 76.

¹⁶ Friedrich KITTLER, *Man as a Drunken Town-Musician* = *MLN* 118 (2003/3)

¹⁷ KITTLER, *Grammofon – film – írógép*, lapszámunkban: 76. skk.

¹⁸ *Uo.*, lapszámunkban: 77.

¹⁹ Geoffrey WINTHROP-YOUNG, *Friedrich Kittler: Kultur als Datenverarbeitungsgestell* = *Kultur. Theorien der Gegenwart*, szerk. Stephan MOEBIUS – Dirk QUADFLIEG, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011, 576.

²⁰ Friedrich KITTLER, *Musik und Mathematik: Hellas, Aphrodite*, München, Fink, 2006, 292, 120.

²¹ KITTLER, *Grammofon – film – írógép*, lapszámunkban: 77.

²² KITTLER, *Aufschreibesysteme*, 271.

„Médiumok határozzák meg a helyzetünket” – ez ma ugyanannyira érvényes, mint 2500 évvel ezelőtt.²³ Csakhogy nem kizárólag a médiumok. Hozzájuk jön még a diszkurzív leszűkítése annak, ami lehetséges lenne: „Egyetlen diskurzus [...] sem működik ellenőrző instanciák nélkül. Nem létezik olyan kultúra, amelyben a beszédek kockajátéka nincsen vezérelve és megszabva, ellenőrizve és szervezve.”²⁴ Ami itt Goethe *Faustjára* vonatkozik, aki semmiképp sem képes lefordítani a Bibliát az összes elgondolható változatra, a bibliai idők óta érvényben van: „Az istenek halhatatlansága – hogy ismét Foucault-val szóljunk – egészen egyszerűen a diskurzus egyik szabályozásából ered. A diskurzus szabályai nem csak azt írják elő, hogy milyen mondatok képezhetők milyen elemekből, hanem azt is, hogy mely mondatoknak kell kimaradniuk”²⁵ – az antikvitástól kezdve a számítógépchippek *Védett üzemmódj*áig, melyek hozzáféréstől védett bináris számrendszerei nem csupán lehetővé teszik azt, „ami a rendszer számára megengedett”, hanem egyszersmind azt is rögzítik, hogy mi „tilos a felhasználói programok számára”.²⁶

Ebből a rövid áttekintésből kiindulva talán felállítható öt olyan központi tézis, amelyek Kittler négy évtizedet átölelő írásain végigvonulnak:

1. Lehetővé tétel. A médiumok nyitják meg a létezésünket. Görögország isteneitől és hőseitől, geometriáitól és törvényeitől kezdve a digitális médiumkapcsolódások virtuális világiig – a médiumok teszik lehetővé azt, ami van, és azt is, amit szimulálnak vagy kitalálnak. Az „érzékeségeket először elő kellett állítani”, még hozzá mediálisan.²⁷

2. Leszűkítés. Nem minden lesz, ami lehetséges volna. A diskurzus szabályai írják elő, mit nem szabad mondani, vagy mit nem lehet kiszámolni. A médiumokat nem csupán azon lehetőségek felől kell olvasni, amelyeket megnyitnak, hogy az „érzékeket” „képrázattá” tegyék és „csillogással” lássák el, és „interfész-effektusokat” állítsanak elő. A „technikai médiumok uralma” csak azért uralom, mert egyben le is szűkíti a lehetőségeket.²⁸ A hatalom benne rejlik a médiumokban. Kittler visszanyúl a „hatalmi rendszerek elemzésének” „Foucault által ránk örökölt feladatához”, és átfogalmazza: meg kell próbálni, hogy a hatalmat többé ne a szokásos módon, az úgynevezett társadalom egy funkciójaként gondoljuk el, hanem inkább fordítva, a szociológiát építsük fel a chip-architektúrák felől”. A hatalmat Kittler Foucault-ra támaszkodva leszűkítésként, Carl Schmittre támaszkodva pedig a „hozzáférési feltételeinek” ellenőrzéseként gondolja el, ami egyaránt érvényes az „előszobára” és a „mikroprocesszor privilégiumokhoz kötött szintjeire”²⁹ vagy éppen egy lakomára.³⁰

²³ KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, lapszámunkban: 74.

²⁴ KITTLER, *Aufschreibesysteme*, 22.

²⁵ Friedrich A. KITTLER – Cornelia VISMANN, *Vom Griechenland*, Merve, Berlin, 2001, 18.

²⁶ KITTLER, *Protected Mode*, 214.

²⁷ KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, lapszámunkban: 79.

²⁸ *Ua*.

²⁹ KITTLER, *Protected Mode*, 215.

³⁰ KITTLER, *Vom Griechenland*, 67. sk.

3. Historizálás. A médiatechnikákat és a diskurzus szabályait Kittler történetileg és konkrétan gondolja el. Megadja feltűnésük helyét és idejét. Soha nem „a” médiumokról van szó, hanem mindig egészen pontosan meghatározott médiumokról.³¹ Ez érvényes a háború szerepére is, amely minden dolgok és médiumok szülőatyja: a légvédelem és a légi csaták másmilyen médiumkapcsolódásokat hoznak létre, mint az álló- és villámháborúk. A konkrét elemzések – egy újabban divatba jött fogalommal élve – mindig *szituáltak*. És soha nem is „a” hatalomról van szó, hanem a felhatalmazás és a leszűkítés egy adott kultúrában uralkodó szabályairól. Kittler médiaacheológiai munkájának programja így hangzik: „Óvatosabb és módszeresebb lenne, ha ahelyett, hogy az írás minden ma létező operátora felett a körülményekre való tekintet nélkül rendelkezznénk, először belekezdennék az archeológiájukba és megvizsgálnánk, mikor és milyen céllal vezettek be egy adott operátort, vagyis azt is, mikor és miért nem létezett.”³²

4. A „két kultúra” megszüntetése. Az *Optikai médiumok* angol kiadásának bevezetőjében John Durham Peters joggal állapítja meg, hogy Kittler „ellenzi azt az elképzelést, hogy létezik olyasvalami, mint – ahogy angolul mondják – a természettudományok [sciences] és a szellemtudományok [humanities] vagy – ahogy a németek mondják – a »szellem [Geist] és a természet [Natur]« »két kultúrája»”.³³ A médiumok, a kultúrtechnikák és a notációs rendszerek nem csak azt teszik lehetővé és egyben korlátozzák, aminek költészetként vagy szépművészetként kell érvényesülnie, hanem a matematika, a fizika és a kémia birodalmát is. Nem csak a költeményeket és az eposzokat, hanem a képleteket és a számokat is betűkkel írjuk. Kittler a szellemtudományok fatális tévedésének tartja, hogy ezzel nem foglalkozik, olyan tévedésnek, amely az útjában áll a legsajátabb tárgyai megismerésének. Ezért kezdődik a *Lejegyzőrendszerek* első fejezete (1800) Euler egyik egyenletével, és a második (1900) Bolzano egy képletével.³⁴ Kittler kimondottan rossz néven veszi, hogy éppen Goethe az, aki megbontja a szellem és a természet mediatechnikai egységét. Kittler idézi és kommentálja Goethe 1826. január 24-én Karl Friedrich Naumann-hoz írt levelét, amelyben ezt olvasuk: „Itt azonban azon a határon állok, melyet Isten és a természet akar kijelölni az egyéniségem számára. A legsajátabb értelemben vagyok ráutalva a szóra, a nyelvre és a képre, és teljesen képtelen vagyok arra, hogy bármiféleképp is működjek azok által a jelek és számok által, amelyekkel a nagytehetségű szellemek könnyűszerrel megértetik magukat.” Goethe „itt”-je Naumann egyik értekezésében jelöli a szó és a szám, a kép és a jel közötti fent említett „határt”. Goethe nem olvas tovább, mivel nem tud mit kezdeni a jelekkel és a számokkal. Kittler ezt így kommentálja: „A szellem- és kultúratudományok mindmáig a nyelv és a kép, Isten és természet, apa és anya e szent, mégis áldatlan szövetségén alapulnak.”³⁵

³¹ KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, lapszámunkban: 78.

³² KITTLER, *Vom Take Off der Operatoren*, 151.

³³ John Durham PETERS, *Introduction: Friedrich Kittler's Light Shows* = Friedrich KITTLER, *Optical Media*, Polity Press, Malden, Mass., 2010, 2.

³⁴ KITTLER, *Aufschreibesysteme*, 9, 181.

³⁵ KITTLER, *Vom Griechenland*, 137.

A *humanities* Goethével tartott, és abbahagyta az olvasást, mihelyst a szavak és a képek számokká és jelekké alakultak, noha egyfelől a számoknak és a jeleknek, másfelől a szavaknak és a képeknek közös története van, amelyet Kittler a legújabb írásaiban visszakövet egészen az antikvitásig. Kittler számos szövegének csattanója, hogy éppen a szellem- és kultúratudományok „szent” szövegein szemlélteti, hogy a „kizárt”³⁶ számok és képletek visszatérnek bennük és ők is írják ezeket.

5. Poszthermeneutika. Kittlernek vannak kedvenc szerzői, például Thomas Pynchon. Másokat rendszeresen idéz, mint például Goethét, E. T. A. Hoffmant, Bennt vagy Jüngert. Egészen pontosan: vannak bizonyos szövegrészek, amelyeket rendszeresen idéz. Azok a szöveghelyek ezek, amelyekből nyilvánvaló lesz, hogy nem csak „szóról, nyelvről és képről” van szó, ahogy Goethe vélte, hanem – szemben az óhajjal – számokról és jelekről is. A tézis, mely szerint az irodalom a médiumára reflektáló módon mindig is alássa a *két kultúra* elválasztását, szigorú szelektivitáshoz és elképesztő erőltettséghez vezet. Arno Schmidt egy kis mesterművét például (az 1985-ös *Nyílt levelet*) Kittler az irodalomról mint olyanról szóló kijelentésként fogja fel. Schmidt kriptogramját („8 c 357 8xup ZEUs ! id 21v18 Pt 7 [...]”) Kittler így kommentálja: „A csúcstechnika körülményei között az irodalomnak nincs ennél több mondanivalója.”³⁷ Nos, bizonyára van neki, de hogy mi mondanivalója van ezen kívül, az nem írható fel mediatechnikai előfeltételének megfigyeléseként. És ezzel Kittler számára érdektelenné válik. Mondása, mely szerint ami nem kapcsolható, az nincs is, így is felfogható: ami nem érthető kapcsolások, operátorok és médiumok megfigyeléseként, elkerüli Kittler figyelmét, és ennyiben nincs az amúgy igen kiterjedt életművében. Ugyanezen oknál fogva nincs benne egyetlen végigvezetett értelmezése sem egy adott műnek, hanem kizárólag szöveghelyek elemzései. Ez azonban következetes, hiszen Kittler maga mögött hagyja a mű hermeneutikai kategóriáját. Másrészt azt mondhatnánk: így kell tennie. Egy mű nem fekszik a módszerének.

Egyszer egy bochumi szemináriumon Kittler szétlépte a Reclam Kiadó egyik könyvecskéjét, hogy az egyes oldalakat az összefüggésre való tekintet nélkül elemezze. Ez a grandiózus elfordulás a hagyománytól, hogy a műveket mindig kétszer olvassuk – először átfutva az egészet, majd részletesen az egyes szövegrészeket –, annak az elméletnek köszönhető, amely általános médiatörténeti téziseit kizárólag szöveghelyeken képes demonstrálni. Kittler műveinek olvasója persze nagyon sokat tud ezekről a helyekről.

Fordította: Rapcsák Balázs

³⁶ *Uo.*, 137.

³⁷ Friedrich KITTLER, *Grammophon, Film, Typewriter*, Brinkmann und Bose, Berlin, 1986, 378.

Sybille Krämer

Friedrich Kittler

– az időtengely-manipuláció kultúrtechnikái

„Csak ami kapcsolható, létezik egyáltalán.”¹

A kittleri médiaelmélet „technika-determinizmusát” és „hardware-eufóriáját”² már kelően gyakran diagnosztizálták és látták el kritikai kommentárokkal. Az itt következő megfontolások másik utat járnak be: megkísérlik feltárni azt a pontot, amelyből Kittler médiumokról való gondolkodásán keresztül kiindul egyfajta „iskolákon átívelő” inspiráló erő, azt a pontot tehát, amely így minden kortárs médiaelmélet többé figyelmen kívül nem hagyható magját alkotja.

1. Médiumok a jel regiszterén túl

Friedrich Kittler médiumfogalma a Történeti Médiatudomány³ című projektjének keretei között körvonalazódik. Kittlert a médiumfogalomnak az a potenciálja érdekli, amelyel megadja a jellegét a médiaforradalom cezúráinak és leírhatóvá teszi őket. A „médiumok” Kittler számára először is kultúrtechnikák,⁴ amelyek az adatok, pontosabban jelek [Signale] tárolására, átvitelére és feldolgozására szolgálnak.

Ez a kezdeményezés elsőre hagyományosnak, hogy ne mondjuk, laposnak tűnik. És Kittler, miközben ezzel a fogalommal dolgozik, mégis olyan történeti hangsúlyáthelyeződést indít el, amely kimondottan innovatív. Ez az újrásúlyozás először is a médiatörténetről alkotott képünket érinti. Ez a kép egy sztereotípiát követ. Arról a meggyőződésről van szó, hogy a médiumok története három markáns hullámban zajlik: az ábécé, a könyvnyomtatás és végül a számítógép feltalálásával és elterjedésével. Friedrich Kittler azonban másmilyen tagoláshoz jut. Az a fordulóponthoz, amelyet az ábécé

¹ Friedrich KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation* = Uő, *Draculas Vermächtnis. Technische Schriften*, Reclam, Leipzig, 1993, 182.

² Vö. Friedrich KITTLER, *Nincs szoftver*, ford. SMID Róbert, lapszámunkban: 95.

³ Friedrich KITTLER, *Zahl und Ziffer = Bild, Schrift, Zahl*, szerk. Sybille KRÄMER – Horst BREDEKAMP, Fink, München, 2003, 193–204.

⁴ Kittler alapító tagja a berlini Humboldt Egyetemen működő, 2001 nyara óta fennálló Helmutz Kultúrtechnika Központnak.

feltalálása és az írásbeliség kulturális érvényre jutása jelent, majd csak az olyan analóg technikai médiumok keletkezésében és elterjedésében lel a magáéhoz hasonló cezúrára, mint a gramofon és a kinematográfia. Az analóg médiumok – különösen az optikai technikai médiumok⁵ – jelzik annak a fejlődésnek a kiindulópontját, amely a digitalizációval és a számítógéppel zárul. Miközben a kézírás és a nyomtatott írás korában minden írás egy szimbolikus univerzumra vonatkoztatott marad – a legegyszerűbb esetben a mindennapi beszédre, amely az íráson keresztül kerül lejegyzésre –, a technikai médiumok magának a fizikailag valósnak a tárolását, átvitelét és feldolgozását célozzák, miközben Kittler Jacques Lacantól kölcsönzi a szimbolikusnak és a valósnak ezt a megkülönböztetését.⁶ Amíg az írás korszakában csupán az íródik le, ami már része a szimbolikus univerzumnak, vagyis ami a jel „természetével” bír, az írás monopóliumának megtörése a technikai analóg médiumok által azt jelenti, hogy rögzíteni lehet azt, ami kívül esik a szimbolikuson, vagyis magát a természetet: a technikai médiumokkal éppen az válik a tárolás, az átvitel és feldolgozás számára hozzáférhetővé, ami egyedisége, kontingens és kaotikus mivolta okán mindaddig nem volt képes átmenni a szintaktikai rendszabályok tűfokán.

Ha viszont az a helyzet, hogy az írás médiumai a szimbolikusot, a technikai médiumok azonban a valósat teszik rögzíthetővé és feldolgozhatóvá, akkor azt, hogy egy médium micsoda, többé nem írhatjuk le olyan terminusokkal, melyek előképét *szemiotikai* folyamatok adják. Csakhogy ez a helyzet, amikor olyan kérdéseket fogalmazunk meg, mint például a médium és az üzenet viszonyát firtató kérdés; az efféle kérdésfelvetések még mindig a jelölő és a jelölt jelelméleti terminusainak elkötelezettek.

Ezzel médiatörténeti és hermeneutika-kritikai aspektusok kereszteződnek Kittler gondolkodásában: médiumokról alkotott felfogása megkísérel úgy beszélni szellemtudományok területéről, hogy nem használ eleve olyan megkülönböztetéseket, mint például a megértés, az értelmezés, a jelentés, a referens vagy a reprezentáció, melyek körül a szellemtudományos beszélgetés hagyományosan forog. Kittler – a filozófusok számára legalábbis – provokatív elgondolása, miszerint minden, amiről a szellemtudományok szólnak, adatfeldolgozás, ebben az összefüggésben nyeri el a jelentőségét, és itt bontakozik ki szubverzív funkciója is: Kittler kioldja a médiaelemzéseket a jelek nyugati diskurzusából, abból a diskurzusból, amelyben azt, hogy egy médium micsoda, mindig is a szimbolikus nyelvén fogalmazódott meg. Kittler szívügye tehát nem az értelemkritikai médiaelemzés, hanem az, hogy úgy írjon a médiumokról, hogy közben az olyan fogalmaknak, mint az értelem és az érzékiség, nincs többé jelentőségük.

⁵ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok. Berlini előadás, 1999*, ford. KELEMEN Pál, Magyar Műhely – Ráció, Budapest, 2005.

⁶ Lacan recepciójához lásd Friedrich KITTLER, *A szimbolikus világa – a gép világa*, ford. FENYVES Miklós, lapszámunkban: 114–118.

2. Két irritáció

Aki Kittler médiaelméleti szempontból jelentős szövegeivel szembesül, annak legalább két irritációval kell megküzdenie:

(1) Egyfelől ott van a test mint médium kizárása, valamint az emberi érzékelés zárójelbe tétele – feltéve, hogy a testet és az érzékelést nem itatják át a technikai médiumok, és nem rekonstruálhatók az apparátusok projekcióiként.⁷ Az, hogy a „nem kapcsolt”, vagyis a még nem eszközzé mechanizált testiség figyelmen kívül marad, nem mulasztás, hanem tudatosan végrehajtott tett. Az érvekkel, amelyekkel Kittler ezt az elhallgatást igazolja, később foglalkozunk. Itt legyen elég felhívni a figyelmet arra a figyelemre méltó tényállásra, hogy egy Történeti Médiatudomány kizárja magát az embert mint médiumot.

(2) Másfelől irritáló az a kanonikus státus, amelyet Claude Shannon híradástechnikai és információelméleti írásai kapnak.⁸ A médiatörténeti rekonstrukciók enyészpontját a digitalizáció és a komputerizált adatfeldolgozás alkotják; a számítástudomány képviselői számára azonban Shannon információelmélete meglehetősen marginális jelentőséggel bír. Inkább voltak irányadóak a számítógép fejlődése és dizájnja számára – főleg a neuroinformatika mai perspektívájából – a kibernetika környékén kidolgozott automataelméletek és az önszervezés elméletei. Ám Kittler számára Shannon megfontolásai és kommunikációmodellje marad a klasszikus téma és a szisztematikus kiindulópont. De tarthat-e Shannon ötlete az információvivő csatornák kapacitásainak kvantifikálásáról több érdeklődésre számot, mint pusztán „archeológiaiira”? Mindenesre érdekes, hogy a médiafunkciók olyan tárgyalásának, amely nyitott a mai mediatechnika iránt, és amely számára éppen ez a mérce, éppen Shannon csatornás átviteli modelljében és híradástechnikai megfontolásaiban kell megtalálnia paradigmátikus előképét.

Ennek a sajátosságnak, hogy olyan médiatudományt űzzenek, amely nélkülözi az emberi testre való vonatkozást, viszont kanonikusan a shannoni híradáselméletben gyökerezik, létezhet egyszerű magyarázata. Ez pedig Friedrich Kittler előzetes módszertani döntésével függ össze, amely így foglalható össze: minden, ami leírható, ábrázolható technikai folyamatok terminusaival. Egy szellemtudós ezt a kezdeményezést valószínűleg lehetetlenségként utasítja vissza. Gondoljuk meg azonban, hogy minden leírás előfeltételezi a döntést, hogy mely megkülönböztetésekkel dolgozzunk. A technikailag tájékozott terminológia választása – eltérően mondjuk egy „hermeneutikai” szókincstől – nem eleve elhibázott: inkább azon múlik, hogy egy terminológia megállja-e a helyét, hogy úgy tesz leírhatóvá valamit, hogy valami meglepő, még nem látott és új kerül napvilágra.

⁷ Az érzékiségnek az apparátusok és műveletek „médiumában” történő rekonstrukciójához lásd KITTLER, *Optikai médiumok*.

⁸ Shannon recepciójához lásd KITTLER, *Optikai médiumok*, 2005, 36. sk.

Térjünk vissza az „irritációkhoz”. Hogy az emberi testet mint médiumot kizárja, csak abból a perspektívából tűnik következetesnek, amelyből csupán az létezik, „ami kapcsolható”,⁹ amelyből tehát éppen az a folyamat érdekes, amely során például a kézírás mozgása az írógép billentyűzetén végzett műveletekben objektiválódik, vagy amely során a beszédhang frekvenciaegyvelege hanglezmezstruktúrákká rögzül. És a shannoni információelméleten keresztüli útmutatás – nem logikus ez annak a kísérletnek a kontextusában, hogy a szellemtudományi diskurzust technikai diskurzusként fogalmazzuk újra? Mert Alan Turingtól eltérően, aki a maga Turing-gépével a formális nyelvek – mindig is mechanikus – kultúrtechnikájához kapcsolódott, Shannon radikalizmusa abban állt, hogy magát az ismerős mindennapi kommunikációt is az átvitel távlatában a jelentés szempontjából indifferens, technizálható történésnek tárgyalta.

És mégis: megrövidítenénk vele, ha mindent, ami Kittler kezdeményezésében szokatlan, a technológizáló nyelvhasználatra¹⁰ vezetnénk vissza. Megrövidítenénk, mert ez a feltétlen törekvés a technikaira, nem csupán mint a leírás egyetlen tárgyára, hanem mint az egyetlen legitim leíró nyelvre, természetesen kiprovokálja kérdést: a technikának milyen koncepciójával van itt dolgunk?

3. Médiatechnika: időrendek megfordítása

Ez a kérdés az, ami elvezet Kittler gondolkodásának középhe, és ezáltal ahhoz, hogy mi az, ami igazán ösztönző abban, ahogy ő teszi témává a médiatörténetet. Az ő válasza azt célozza, hogy konstitutív összefüggésbe hozza a technikait azzal, ahogy az időbeliséggel bánunk. Éppen ez, a technikainak az időbeliség modalitásaként való magyarázata a központi kérdés. Az emberi létezés elemi tapasztalata – és ez éppen azért igaz, mert az ember testi létező – a múlt idő visszafordíthatatlansága. A technika „vállalkozása” arra irányul, hogy száműzze ezt a visszafordíthatatlanságot. A médiatechnikában maga az idő is manipulálható változóvá válik.

Az írás és könyv korszakában a „szimbolikus ideje”, amelyet szintaktikai struktúrák tesznek lineárisra, a térbeliesítés által válik ismételterhetővé és alkalmanként átváltozhatóvá. A technikai médiumok korszakának (a gramofontól a számítógépig) sajátossága abban áll, hogy a „valós idejét”, vagyis azokat a folyamatokat, amelyek szintaktikai struktúrákkal nem rögzíthetők, így tehát visszafordíthatatlanok, kontingensek, kaotikusak és szingulárisak, időbeli történésnek tegyék tárolhatóvá és egyben manipulálhatóvá.

⁹ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 182.

¹⁰ A technikai azonban több Kittler számára, mint nyelv. Mindig is hangsúlyozta ugyanis, hogy csak olyan dolgokkal foglalkozik, amelyeket – legalább miniatűr modellként – maga is előállított. Vico elve, mely szerint csak azt ismerjük meg, amit magunk teremtettünk, alig észrevehetően munkál Kittler „technicizmusában”.

*Az adatfeldolgozás az az eljárás, amelynek során a folyamatok időrendje a térbeliesítés eljárásai révén kimozdíthatóvá és megfordíthatóvá válik.*¹¹

Így összpontosítanak Kittler médiatörténeti vizsgálódásai az írásos és a technikai médiumok közötti átmenet korszakküszöbére; ez a korszakküszöb az alapvető folyamat a jelen archeológiája szempontjából.

4. Diskurzusok helyett lejegyzőrendszerek

Így kerül kapcsolatba Kittler a Foucault-féle „tudás archeológiájával”. Történeti Médiatudománya lép a diskurzuselemzés örökébe; de csak azért, hogy radikálisan átalakítsa.

Kittler átveszi Foucault-tól a lemondást a magyarázatról és a megértésről azon szabályok leírásának a javára, melyek „egy korszak tényszerűen megtörtént diskurzusait”¹² szervezik. Szintén megöröklődik a külsőlegesség felé orientálódás, amely Foucault-nál a diszkurzív és nem diszkurzív technikák, a diskurzusok és az intézmények összefonódásaként jelentkezik. És végül érvényben marad egy történeti a priori is: egyfajta, a korszakok áramlását magnetizáló rendszer, amelyet Foucault „archívumnak” hív, és a kijelentések dokumentálható rendszereinek foglalatja. Ezen a ponton azonban véget is érnek a közös vonások Foucault és Kittler között. Kittler számára Foucault diskurzuselemzése annak az „óeurópai” korszaknak az ékesszóló kifejeződése marad, amely az alfabetikus írás uralmának van alávetve. Az archív ugyanis, amelyben a diskurzusra vonatkoztatott külsőlegességek lerakódnak, közel azonos a könyvtárral, amely monumentális írások gyűjtőhelye. Csakhogy az efféle írások semmiképp sem alkotják az egyedül lehetséges lejegyzőrendszereket.¹³ Mihelyt megszűnik az alfabetikus írás és a könyv tároló- és átviteli monopóliuma, és másfajta lejegyzőrendszerek jönnek létre a technikai analóg médiumok közreműködésével, a jelenkori tudásformák archeológiája többé nem művelhető diskurzuselemzésként, hanem át kell vezetni a technikai médiumok elemzésébe.

Így tehát logikus, hogy Foucault történeti vizsgálódásai 1850 körül érnek véget. Ezen a küszöbön túl az alfabetikus írás monopóliuma ugyan megtörik, de nem általában a lejegyzőrendszereké; mert noha az írás és a könyv lejegyzőrendszerek, ettől még nem igaz, hogy minden lejegyzőrendszernek írásnak és könyvnek kell lennie. Kittler médiatörténeti vizsgálódásai ott kezdődnek, ahol Foucault vizsgálódásai abbamaradnak. Kittler egy bizonyos – időközben lezárult – médiakorszak visszatükröződésévé és tünetévé historizálja a diskurzuselemzést. Ezzel a technikai médiumokra olyan enyészpontként tesz szert, amelyek felé tartva szerveződött minden, ami Foucault után elemezhető faktumként egyáltalán regisztrálható.

¹¹ KITTLER, *A szimbolikus világa – a gép világa*, lapszámunkban: 109. skk.

¹² Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, Fink, München, 1995³, 429.

¹³ *Ua*.

fact did not the historical fact of alphabetization. European arts, far from working on the axis of physical time, all presupposed a symbolic code of letters, musical notes and void spaces that allowed as such only conceivable ~~real~~ ^{more} time axis manipulation. When Johann Sebastian Bach composed the acronym of his family name - BACH -, he could as well invert this letter sequence into HCAB.

So far, so good. But something didn't cease to escape all these symbolic manipulations - I mean the inevitable and unending noise beyond the boundaries of alphabetized art. This noise was ^{of the real} either simply ignored or, as in the case of Platon, ^{explicitly} exorcised from theory. That is why the aesthetic triumph of noise started only with the nineteenth century's analogous media. Film and phonograph made it possible, for the first time in history, to ~~reproduce~~ reproduce white noise.

In the acoustic case, however, time axis manipulations of noises remained restricted to simple reversals ^{and acceleration}. The film, however, on the contrary, was a first

A diskurzusелемző kezdeményezés efféle átváltozásnak a csattanója magának a médiafogalomnak a technikai átalakulása: a médiumok nem a jelekre, nem a kommunikációra, és még csak nem is az információra vonatkoznak közvetlenül, hanem az adatokra, az információ fizikai „hordozóira”. A médiumok strukturálják az adatfeldolgozás területét a maguk teljesítményével: tárolják, továbbítják és feldolgozzák a jeleket [Signale].

Itt el kell kerülnünk egy félreértést az adat és a médium viszonyát illetően, még akkor is, ha maga Kittler sem mindig kerülte ezt el kifejezésmódjával: nem az a helyzet, hogy vannak az adatok, és aztán még vannak a médiumok is, amelyek valamit kezdenek az adatokkal. A médiumok inkább az adatok előállításának a helyszínei. És ennek az előállításnak a helyei a „lejegyzőrendszerek”, technikák és intézmények hálózatai, melyek előírják, mi lehet egy adott kor számára egyáltalán adat.

Fordoljunk most azon lejegyzőrendszerek felé, amelyek az alfabetikus írás monopóliumaként jellemezhetők: az adatfeldolgozás kirografikus és tipografikus kultúrtechnikáinak „grammatológiai” korszaka felé.

5. Az alfabetikus monopólium

Mi az írás, mi az alfabetikus írás? Kittler válasza egyszerű, talán túlságosan is egyszerű: McLuhan meggyőződése alapján – hogy egy médium tartalma mindig egy másik médium – az írás tartalma a beszéd. Kittler azonban éppen arra mutatott rá legújabb munkáiban, hogy a görög ábécé eredetileg nyelvet, zenét és számot is lejegyzett.¹⁴ Ugyanakkor – Kittler számára – az a tényállás a döntő, hogy az alfabetikus írások ereje a szóbeli és az írásbeli nyelv egymáshoz rendelésében gyökerezik. Kittler számára azonban többről van itt szó, mint a reprodukciójáról annak a szellemtudományokban olyannyira elterjedt meggyőződésnek, mely szerint az írás a beszélt nyelvhez képest másodlagos, származékos és kiegészítő „természetű”. Amit az alfabetikus írás és a szóbeli beszéd egymáshoz rendelésén keresztül megpróbál kiemelni, az a médiafelfogása szempontjából jelentős tényállás: minden, ami azoknak a lejegyzőrendszereknek az összefüggésében történik, amelyek megelőzik a technikai médiumokat, a szimbolikus rendjének van alávetve. Az írásos médiumok éppen azokat az adatokat tárolják, továbbítják és dolgozzák fel, amelyek átjutottak a jelölőlánc szűk keresztmetszetén, vagy Kittler szavaival élve: amelyek kódok formájában adóttak. És éppen ezen a ponton fognak a technikai médiumok radikálisan különbözni ezektől, amennyiben olyan adatokat állítanak elő, amelyek többé nem szimbolikus világokra, hanem a fizikai univerzumra vonatkoznak, vagyis arra, ami nem kódolható, ami a szimbolikus rácsozatában éppen hogy nem rögzíthető írás által. Az írásos médiumok tartalma – és éppen

¹⁴ KITTLER, *Zahl und Ziffer*, 198. skk.

ez az értelme annak, hogy Kittler hangsúlyozza, hogy az írás a beszéd átírása – az, ami szimbolikus.

A mediális és a szimbolikus közötti képzettársítás nem különösebben eredeti: a médiumoknak a jel-előfordulások hordozójaként való értelmezése nem egyenesen a médiatudomány közhelye? Kittler azonban mégsem hajtja e közhely malmára a vizet. Hiszen a médiumok nem úgy általánosságban vonatkoznak a szimbolikusra, hanem ez kizárólag a technika előtti, írásos médiumok esetében lényeges vonás.

A szimbolikus kittleri fogalma Lacan terminológiájának elkötelezettje. A szimbólum Lacan számára nem olyasvalami, ami a szimbolikuson kívüli helyett áll, hanem először is olyasvalami, amit egy másik szimbólum helyére lehet tenni. A szimbolikus nem más, mint helycsere.¹⁵ A szimbólumok másmilyen szimbólumok által helyettesíthetők annak a helynek a vonatkozásában, amelyet elfoglalnak. Ezek az áthelyezési és helyettesítő folyamatok azonban üres helyeket előfeltételeznek: csak amennyiben létezik az üres és foglalt helyek közti különbség, alakítható és alakulhat át kombinatorikus módon a jelölők láncja. A szimbolikus rendje alapvetően diszkrét struktúrával bír.

Ez a tulajdonság pedig a szimbolikust eleve az idő diszkrét tételére predesztinálja. És pontosan ez az összefüggés a szimbolizmus és idő között lesz fontos: mert amennyiben az írásos médiumok a szimbolikusra irányulnak, az idő meghatározott rendjének engedelmesskednek. „A szövegek és a partitúrák” az „idő tárolóivá” válnak. Sőt mi több: az írás a „történetileg első [...] időmanipulációs technikaként” lép fel.¹⁶ Hogyan kell ezt értenünk?

Az idő folyamatosan telik. Az időfolyamban tehát nem adott a „betöltött és üres helyek együttes jelenléte”.¹⁷ Így az elszálló idő rendje rendszerint megfordíthatatlan. Az alfabetikus írást Kittler annak a technikájaként elemzi, hogy „az időben szeriális beszédlánc minden elemének kiutaljunk egy térbeli helyet”, és ez a technika összekapcsolódik a szóközők feltalálásával.¹⁸ Ezzel azonban adottá váltak egy olyan eljárás előfeltételei, amelyet Kittler „időtengely-manipulációnak” nevez: szinte lehetetlen számunkra másmilyen rendbe átvezetni azt, amit kimondtak, például visszafelé felmondani, tekintet nélkül a szintaxisra. De éppen ez teszi lehetővé az írást: azzal, hogy az időbeli egymásutániségot térbeli egymásmellettségbe vezeti át – miközben a térbeli helyek olyasvalamik, amelyek elvileg átstrukturálhatók –, az írásos médiumok arra szolgáló elemi formák, hogy az időrendet ne csupán tárolják, hanem átalakíthatóvá és megfordíthatóvá is tegyék.

Miközben Kittler mindazt az időtengely-manipuláció összefüggésébe helyezi, amit a médiumok megnyitnak, érthetővé válik médiatörténeti fejtegetéseinek két sajátossága:

¹⁵ KITTLER, *A szimbolikus világa – a gép világa*, lapszámunkban: 116.

¹⁶ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 183.

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ *Uo.*

discretisation or digitalization of continuous data flows. Twenty-four cuts per seconds, on the one hand, overran ~~of~~ human sensory differentiation, on the other hand, they made possible all kinds of optical montage and time axis manipulation.

Notion Digital Signal Processing is a generalization ^{as it requires TV and computing} of these tricks. The sampling theorem as formulated by the Bell Labs engineers

Nyquist and Shannon guarantees every continuous data flow to be reproducible ~~to~~ by digital cuts. ~~computer~~ In other words, computer art isn't reduced to symbolic to symbol things only move; it can aesthetically manipulate the unthinkable real itself.

^{therefore} At the end of my talk, I shall introduce three mathematical tools: first, the Fourier series development conceived in order to deal with periodic and that is regular events; second, the Fourier integral or FFT conceived in order to deal even with non-periodic events; third and last, the correlation function conceived in order to ~~man~~ ^{space} Fourier's time-consuming switch from the time domain to its mathematical inverse,

Először is ott van a beszélt nyelv, valamint a – le nem jegyzett – beszédhang mint médium következetes kizárása. Az írott szöveggé még nem sűrített hang is ismer egy stratégiát annak megőrzésére, ami az elhangzó beszédben visszafordíthatatlanul áldozatául esik az idő múlásának. Ez pedig az ismétlés egyszerű lehetősége. Csakhogy éppen a megőrzésnek ezt a módját és vele a beszédhangot mint az ismétlés eredendő szervét számolja fel Kittler: Hegelre támaszkodva, aki a hang létezését annak eltűnéseként jellemezte, lakonikusan jegyzi meg: „Ezzel a beszélt nyelv eleve figyelmen kívül marad”.¹⁹ Tehát csupán azt a technikát fogadja el adattárolásként, amely a térbelivé tétel segítségével teremti meg annak feltételeit, hogy az, ami ebbe a térbeli elrendezésbe beíródott, másképp is elrendezhető legyen. Ennek pedig következményei vannak Kittler tárolásfogalmára nézve. A tárolás nem egyszerűen megőrzést jelent, hanem egybeesik magával a térbelivé tétellel. Ahol csak tárolás történik, ott egy időfolyamatnak térszerkezetként kell tárgyasulnia. A térbelivé tétel válik azzá az alpműveletté, amely az adatfeldolgozás két fennmaradó funkcióját, a szállítást és a feldolgozást egyáltalán lehetővé teszi.

A másik sajátosság arra vonatkozik, ahogy Kittler felülvizsgálja a könyvnyomtatás médiatörténeti jelentőségét. A Gutenberg-éra korszakalkotó cezúrájának megidézése helyett, amely szinte minden médiatörténeti elemzésben ott kísért, Kittler nem a könyvnyomtatás feltalálását tartja az igazán döntő változásnak, hanem inkább a könyvtekercstől a kódexhez való átmenetet. A könyvtekercset olvasáskor mindkét kézzel kell kitekerni. Így csaknem lehetetlenné válnak az előre- és visszaugrások, vagyis az olvasás szekvenciális rendjétől való eltérések. Majd csak a lapozható kódex változtatja át az olvasás időbeli helyeit a szöveg individualizálható és indexálható térbeli helyeivé.²⁰ Szakzsargonban ez annyit tesz, hogy csak ezzel veszi kezdetét a szövegrészek címeikké való átváltozása. Ez biztosította a szöveg olyan rendelkezésre állását, ami már nincs alávetve a szukcesszív olvasás szigorú linearitásának, vagyis képes eltérni a szekvenciális rendtől. A könyvnyomtatás aztán annyiban sztereotipizálta a szövegeknek ezt az adresszálhatóságát, amennyiben egy kiadás minden egyes példánya – az oldalszámozással kezdve – egyazon struktúrával rendelkezik. És ez érvényes az illusztrációk nyomtatástechnikához kapcsolódó technikai reprodukciójára is.

Amit tehát az alfabetikus írás jelent a beszédfolyam számára, az a kódex és később a nyomtatott könyv a folyamatosan futó könyvtekercs számára: egy időben folyó cselekmény válik általa diszkrétte, és ezzel – tendenciáját tekintve – átrendezhetővé, kimozdíthatóvá.

¹⁹ Uo., 182.

²⁰ Friedrich KITTLER, *Geschichte der Kommunikationsmedien = Raum und Verfahren*, szerk. Jörg HUBER – Alois Martin MÜLLER, Stroemfeld – Roter Stern, Basel – Frankfurt, 2003, 177.

6. Technikai médiumok

Az írásos médiumok bizonyos dolgokat lejegyeznek, másokat lejegyzetlenül hagynak. Ami lejegyződik, az a beszéd mint ismételhető jelölőlánc; az, ami kivonja magát a rögzítés alól, az a beszéd mint egyedi hangzásesemény. Épp úgy, ahogy a zenei lejegyzés rögzíti a hangközöket, a hangszerek hangzását azonban nem.²¹

A technikai médiumok így hát azok a médiumok, amelyek hozzáférhetővé teszik az adatokat feldolgozó tárolás és manipuláció számára azt, ami addig lejegyezhetetlen maradt, tehát azt, ami áthullott „a szimbolikus rácsozatán”.²² Az írásos médiumok a nyelvi-szimbolikust kezelhető kóddá változtatják; a technikai médiumok viszont magát a kontingenciával terhelt fizikai valóst transzformálják manipulálható kóddá.²³ És ez a manipuláció teremti meg annak lehetőségét, hogy megforduljanak az időben szeriális események. A századforduló analóg médiumai kezdték ezt el, vagyis a gramofon mint az akusztikus események felvevőkészüléke, valamint a film mint az optikai eseményeké.

Hogy az írásos és a technikai időtengely-manipuláció közti különbséget hogyan kell értenünk, azt Kittler a zene példáján teszi világossá. A zenei notáció hangközöket jegyez le, és ezeket módosíthatóvá teszi – mint például a bachi fuga esetében, amelyben a B-A-C-H hangközsor a rák H-C-A-B hangközsorba fordítja át. Ez a megfordítás azonban éppen hogy nem érinti az egyes hangok hangzaskarakterét. Ezek lefolyásának alakjai megmaradnak a bachi megfordításban, amennyiben például a hangszerek hangszínei csak az első néhány száz milliszekundumban megkülönböztethetők, utána azonban tiszta szinuszzellé entropálnak. Edison, miközben fonográfjával kísérletezett, rábukkant annak lehetőségére, hogy visszafelé játssza le a zeneszámokat. És ez már érinti az egyedi hangok hangszínbeli lefolyását is. A következmény az, hogy a zeneszám valós megfordításánál a hangszer karakterisztikus hangszíne a hallgató számára csak utólag tárul fel, amikor a visszafelé lejátszott hang eléri belépő fázisát.

Annak van tehát döntő jelentősége, hogy az analóg technikai médiumok elsőként jegyzik le azt, ami a látás és a hallgatás során a jelek rendjén túl zajlik. A fonográf, a fotográfia és a kinematográfia magát a valóst tárolja, a rádió és a televízió pedig továbbítja és – legalábbis kezdetlegesen – már fel is dolgozza.

Ez azonban csak ott sikerülhet, ahol a szinguláris fizikai események matematikai eljárások segítségével számszerű értékekké változnak át. A kontingens efféle kiszámíthatóságának csattanója az, hogy a „jobbára megismételhetetlent”²⁴ periódusok összegeként tesszik láthatóvá és ezzel ismételhetővé. Ez a Fourier-analízis teljesítménye: a matematikus Jean-Baptiste Joseph de Fourier felismerte, hogy a periodikus függvények letapogatással

²¹ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 185.

²² Friedrich KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, ford. TÓTH-CZIFRA Júlia, lapszámunkban: 87.

²³ A „valósnak” e Lacanhoz kapcsolódó fogalomhoz lásd KITTLER, *Optikai médiumok*, 37.

²⁴ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 196.

by quoting Dennis Seber
 the frequency domain. At the very end, I'll
 try to show why ^{even} this differentiation between
 time-domain and frequency domain, between
 unforeseeable events and characteristic frequencies
 can't suffice any more in rhetorical situations
 taking place between friend and foe. When it comes to
 World War Three, we can either know
 its ~~contingent~~ date or ~~even~~ its ~~characteristic~~
 essential weapons, but not, at the same
 time, both of them.

$$f(x) = \cos x + (2 \cdot (\sin x + \sin x))$$

$$\cos = \left[\sin \cdot \frac{x}{2} + \sin \cdot \frac{x}{2} \right]$$

$$\sin = \left[\cos x + 2 \cdot \cos x + 2 \right]$$

$$\cos = \left[\sin x + 2 \cdot \sin x \right]$$

$$8 \cdot 2500 + 10 + 10000$$

$$5 \times 03000 \text{ (or } 10000 + 10000)$$

$$10000 \cdot 2 \cdot 03000$$

$$11 \times 03000 \text{ (or } 10000)$$

$$10000 \cdot 10000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000$$

$$10000 \cdot 03000$$

szinuszfüggvények sokaságára bonthatók, és újra összeállíthatók. A Fourier-transzformáció később kifejlesztett formalizmusa mindezt a nem periodikus függvények feltételei mellett is megvalósítja. A nyelvi fonéma és a zenei hangköz, amelyek Kittler számára azok az alap-elemek, amelyek az alfabetikus rend hálózatát megalapozzák, az efféle matematizálás során másodlagos kódoláson esnek át: ez a kód a frekvenciák skálája, amelybe a hangspektrum felbomlik. Így a Fourier-analízis azt teljesíti a fizikai jelek tere [Signalraum] számára, amit a görög ábécé a szimbolikus nyelvi tér számára.

Ám a nyelvi szférájától és az ő eleve ismétlésre beállított jelölőstruktúráitól eltérően Fourier óta magának a szabálytalannak a kiszámíthatóságáról van szó.²⁵ Így válik előreláthatóvá az előre nem látható, a Lacan értelmében vett valós pedig manipulálható kóddá alakul.

A kaotikus folyamatoknak ez a kvantifikálhatósága és kódolhatósága – vagyis az, hogy mindazt, ami addig rendezetlen volt, számsorokba tudjuk rendezni – az oka Shannon töretlen aktualitásának a kittleri gondolkodásban. Shannon híradástechnikája ugyanis a kontingencia feldolgozására irányul. Méghozzá két tekintetben is: egyfelől az, ahogy Shannon méri az információt, csak ott bírhat érvénnyel, ahol valaminek lehetősége van megtörténni vagy meg nem történni, ahol jelenlét és távollét, ahol az igen és a nem fordulhat elő. A fizikai szükségyszerűség által uralt Laplace-féle univerzumban nem létezne információ.²⁶ Az információforrás sztochasztikus tulajdonságai azok, amelyek megalapozzák azt, ahogy Shannon méri az információt.

Másfelől – és ebben az összefüggésben ez az igazán döntő – Shannon híradáselméletének számot kell vetnie a véletlen zajával, amely minden információátvitelt kísér. A híradástechnikus műfogása abban áll, hogy úgy kezeli a zajjal terhelt jelet [Signal], mintha két különböző forrásból származna, egy jel- és egy zajforrásból, amelyek adatai aztán összeadódnak. Az információval és a zajjal, a szándékolttal és a véletlenszerűvel való matematikailag ekvivalens bánásmód tekintetében Kittler egy további, magára Shannonra visszavezethető értelmezést is javasol: jel és zaj viszonya értelmezhető egy kódolt jel és annak egy ellenséges intelligencia általi hozzáadott titkosítása közötti viszonyként is. Ebből a perspektívából az információ és a zaj, a jel és a pusztaság közti különbségek kiegyenlítődnének, méghozzá úgy, hogy maga a zaj, a zöreje is egyfajta kód-ként válik értelmezhetővé.²⁷ „A számítógépek a véletlenszerű adatokkal is, sőt velük csak igazán, képesek úgy bánni, mintha egy véges kód elemei lennének, vagyis megjósolhatóak és visszahívhatóak.”²⁸ Ezen a ponton csap át a diskurzuselemzés, amelynek médiatechnikai örökébe Kittler lép, kriptanalízisbe.²⁹ Ez azonban olyan analízis lenne,

²⁵ Friedrich KITTLER, *Jel és zaj távolsága*, ford. LÖRINCZ Csongor = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 469.

²⁶ *Uo.*, 458.

²⁷ *Uo.*, 459.

²⁸ Friedrich KITTLER, *Synergie von Mensch und Maschine. Ein Gespräch mit Florian Rötzer* = *Kunstforum* 98 (1989), 110.

²⁹ Friedrich KITTLER, *Protected Mode* = *Uő, Draculas Vermächtnis*, 222.

amely – Foucault-tól eltérően – többé nem a szimbolikus területére vonatkozik, hanem a fizikailag valósról szól. A természet így titkosított szöveggé változna át; olyan szöveggé azonban, amelyet már nem interpretálni kell, hanem gépek segítségével kódolni.

De a valósnak ebben a rejtélyes titkosírásként való projekciójában vajon nem a „természet mint szöveg” hermeneutikai projektjének egyfajta különös metamorfózisa, szinte – technikai szintre emelt – rehabilitációja ad hírt magáról? Az ötlet, hogy a gépek segítségével úgy bányunk a véletlenszerű adatokkal, mintha egy kód elemei lennének, folyamatosan visszatérő vonás Kittler gondolkodásában. Annak a víziójának az összefüggésében is felbukkan, hogy a szellem- és természettudományok különbségét eltüntetheti az adatfeldolgozás terminológiájában; ugyancsak megmutatkozik Kittler újra és újra kifejezésre juttatott érdeklődésében a tudattalan nyelvének – szintén kriptográfiai úton végzendő – elemzése iránt; vagy magyarázza Kittler lelkesedését Alan Turing, Claude Shannon és Norbert Wiener munkái iránt, amelyek kriptoanalitikus, információelméleti és híradástechnikai ambícióikkal éppen azt tették, ami végül a számítógép különös teljesítménye lesz: kiszámíthatóvá tették a véletlenszerű folyamatokat.

Milyen szerepet játszik Kittler számára a digitalizált médiatechnika? Az analóg médiumok a villamosítás segítségével érzéki adatfolyamokat jegyeztek fel, továbbítottak és – bizonyos határok között – fel is dolgoztak; hiányzott azonban az általános szabvány, amely lehetővé tette volna ezen médiumok kölcsönös összekapcsolását és fordítását. Éppen ezt a szabványt nyújtja a digitális technika bináris számrendszere. A folytonos függvényeket, amelyeket az analóg médiumok ugyancsak folytonos adatfolyamokká alakítanak, a digitális technika a letapogató segítségével következetesen egyenlő távolságú időpontokká diskretizálja, és hozzáférhetővé teszi a digitális feldolgozás számára. A bináris rendszerrel meglelt az az univerzális kulcs, amely nem csupán a kép-, hang- és szövegmédiumok különböző formátumainak egymásba való fordítását engedi, hanem egyúttal az alfabetikus írás korszaka számára döntő jelentőségű szimbólumtechnikai elhatárolások is átjárhatóvá válnak: alfabetikus és numerikus megjelenítések, függvények és argumentumok, számértékek és operátorok, parancsok, adatok és címek kölcsönösen átvezethetők egymásba. A számítógép összekapcsolja az összes médiumot, amennyiben ezek bemenő és kimenő adatait mikroszekundum-ritmusban képes alávetni a digitális jelfeldolgozás eljárásainak.³⁰

Hogy a számítógép eközben mit tesz, azt már Turing egyetemes gépe is kellő precizitással leírta: annak függvényében, hogy egy jel egy papírszalagon jelen van vagy hiányzik, vezérlődik a következő lépés, amely „írás: az olvasástól függ, hogy a gép otthagyja ezt a jelet vagy törli, vagy fordítva, egy üres helyet hagy ott vagy jellel feliratozza stb. Ez minden. De egyetlen számítógép sem tud többet, amelyet valaha megépítettek vagy egyszer

³⁰ KITTLER, *Geschichte der Kommunikationsmedien*, 187.

megépítenek”.³¹ Kittler ötlete, hogy a médiumok történetét a lejegyzőrendszerek történeteként rekonstruálja, a számítógép működésében jut ideáltipikus, példaszzerű bemutatáshoz – feltéve, hogy nem feledkezünk meg egy Kittler számára döntő tényállásról: a számítógép ír és olvas ugyan, ezt azonban az író és olvasó emberek számára többé nem érzékelhető módon teszi. A technikai médiumok működési logikája éppen abban áll, hogy úgy strukturálja az adatfolyamokat, hogy közben az emberi észlelés idejét³² ki-cselezik. Csak az emberi észlelés efféle átugrásának a következményeként jöhet létre például az úgynevezett „valós idejű reakciók” benyomása. Valós idejű analízis nem létezik. A számítógép minden feldolgozó lépése időt vesz igénybe, csak éppen annyit, amennyi kevesebb, mint az ember által még érzékileg meg tapasztalható legkisebb időmennyiség.³³

7. Túl az érzékeken, de a megfigyelőn is

Az információ és a kommunikáció szétkapcsolása, amelyet a technikai médiumok vezetnek be, tehát egyben a médiumok és az emberi érzékek szétkapcsolása is. Legalábbis ami azt az ütemet illeti, amelyben a technikai médiumok dolgoznak. Paradigmatikus ebből a szempontból az elektromossághoz kapcsolódó és az analóg médiumok korszakát beharangozó felfedezés, hogy az elektromágneses hullámok tömeg nélküli folyamat az információtovábbítás immateriális csatornájaként lehet használni.³⁴

És éppen az észlelhető alatt megmaradás, valamint a rajta való átlépés folytatódik az időtengely technikai médiumok általi manipulációiban: miközben a szintaxisfüggő médiumok, mint például a zenei notáció, a maguk időtengely-manipulációját alacsony frekvenciatartományban hajtják végre, tehát ott, ahová akusztikai és optikai érzékelésünk még elér,³⁵ a technikai médiumok magas frekvenciatartományban térnek ki előlünk, „ahol megszűnik a hallás és a látás”.³⁶ Egy adatfeldolgozó rendszer interfésze már csupán „felületi effektusként” reprezentál képet, beszédhangot vagy szöveget. Ezek pusztán „káprázatok” maradnak, hiszen a számítógépekben „minden szám: kép, hang és szó nélküli kvantitás”.³⁷

Amit Kittler itt az érzékelhetőség médiumok által előidézett eltűnéseként jellemez, meglehetősen sok különféle eltűnésben folytatódik: eltűnik a test, a művészet, a történelem, mindenekelőtt azonban: eltűnik az ember.

³¹ KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, lapszámunkban: 93.

³² Vö. KITTLER, *Jel és zaj távolsága*, 471–472.

³³ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 201.

³⁴ KITTLER, *Geschichte der Kommunikationsmedien*, 188.

³⁵ KITTLER, *Real Time Analysis, Time Axis Manipulation*, 191.

³⁶ *Uo.*, 192.

³⁷ KITTLER, *Gramofon – film – írógép*, lapszámunkban: 77.

Az ember nem marad meg a kommunikációs technikák referenciájának. És még kevésbé a szubjektumának: a médiumok fejlődése se nem intencionális, se nem célirányos, hanem „eszkálációs és stratégiai”,³⁸ amennyiben az adatfeldolgozási technikák saját dinamikájuk szerint haladják meg egymást és tesznek túl egymáson.³⁹ A technikai médiumok lerohanják az emberi érzékeket.

Ám az emberi érzékiség lecsatolása a médiumokról több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszolni képes. Az érzéki észlelhetőség dimenziójától való szisztematikus elvonatkoztatás vajon nincs-e ütközőpályán éppen azzal a kategóriavázzal, amelyet Kittler az interpretatív terminusok helyébe akar léptetni? Médiatörténeti műhelyében olyan fogalmakat használ, mint „jel” [Signal], „információ”, „zaj”, „adatfeldolgozás”, „kiszámíthatóság” és elsősorban: „idő” és „időtengely-manipuláció”. Használhatók azonban mindezek a terminusok értelmesen az észlelhetőségre való vonatkozás nélkül? Létezik „idő” a megfigyelésre vagy a tapasztalatra való hivatkozás nélkül – akkor is, és akkor csak igazán, amikor nem a szubjektív módon megélt, hanem a mért időről van szó? Elméleti-konceptuális problémák merülnek fel, amelyeket azonban nem itt kell megvitatnunk.

Kérdezzünk inkább konkrétabban, például arra az emberi érzékekre kapcsolódó interfészre vonatkozóan, amely Kittler szerint – a számítógépen belül lezajló minőségüktől megfosztott folyamatok következményeként – történelmileg esedékes: vajon nem keverjük itt tévesen össze egy tárgy működését és használatát? Ami technikai, az éppen annak a műfogásnak köszönheti létezését, hogy szét tudja választani a működésmódot és a használati módot. Képesek vagyunk főzni, autót vezetni és a nullával számolni anélkül, hogy meg kellene értenünk, milyen kémiai, elektromechanikai és számelméleti összefüggések szolgálnak mindezek alapjául. Képesek vagyunk használni egy technikát anélkül, hogy meg kellene értenünk, hogyan és főképp: miért működik. Kittler egyébként gyakorlati okokból is elkerüli ezt a felosztást: hogy komolyan veszi azt, ami technikai, nála éppen abban áll, hogy csak olyasmibe bocsátkozik bele, amit – legalábbis „miniatűr modellként”⁴⁰ – ő maga is meg tud csinálni. Akárhogy is: a technikai performanciája a vele való mindennapos bánásban a használat és a megértés közötti megkülönböztetethezőségéből táplálkozik. Kittler következtetése az érzékiségtől távoli működésmódról az érzékiséget marginalizáló használatbavételre ezért túl rövidre zárja a dolgot.

Folytassuk a kérdezést: azzal a paradox helyzettel szembesülünk, hogy a kéziratok és a nyomtatványok évszázadokon keresztül olvashatók maradnak, a lemezek azonban az operációs rendszerek cseréje miatt csak néhány évig. Vajon Kittler tézise az emberi érzékelés átugrásáról az adatfeldolgozási logika eszkálálódó innovációja által képes-e

³⁸ KITTLER, *Synergie von Mensch und Maschine*, 115.

³⁹ A „technikai újítások – nagyjából a hadászati eszkáláció mintájára – kizárólag egymásra vonatkoznak”, és ez a fejlődés az „ember individuális vagy kollektív testéről teljes mértékben leválva” zajlik. (KITTLER, *Optikai médiumok*, 20.)

⁴⁰ Idézi Frank HARTMANN, *Materialitäten der Kommunikation. Zur medientheoretischen Position Friedrichs Kittlers = Information Philosophie* (1997/2), 40–44.

egyáltalán számot vetni a számítógéppel támogatott társadalom döntő problémájával, amely abban áll, hogy az információ kibetűzésének lehetőségei Alzheimer-kórra emlékeztető módon nagy iramban tűnnek el? Vagy Kittler víziója arról, hogy a valós vizsgálata egyfajta kriptóanalízis alakját ölti, már meg is válaszolja a kérdést?

Kittler egy másik érvet is felsorakoztat amellett, hogy tekintsünk el az érzékiségtől: az érzékekről való tudásunk továbbra is egy olyan nyelvhez fog kötődni, amely az érzékeinket mindig is médiatechnikák projekciós felületeként kezeli.⁴¹ A determináció azonban még nem jelent marginalizálást. A médiumok hatással vannak érzékeinkre, de ebből még fordítva nem következik, hogy a médiumok értelmesen leírhatók az érzékekre való vonatkozás nélkül.

Felsejlik a gyanú, hogy Kittler tárgyra vonatkozó érveinél itt többet nyom a latba egy elméletstratégiai megfontolás. Kittler a maga médiafogalmát Marshall McLuhanhez, a médiáról folytatott kortárs viták szülőatyjához kapcsolódva, de még inkább vele látszen szembehelyezkedve dolgozza ki.⁴² McLuhan számára a technikák az emberi test, a médiatechnikák az emberi érzékek, az elektromos médiumok a központi idegrendszer és végül az elektronikus médiumok az emberi tudat kiterjesztései. Kittler visszautasítja a médiumok efféle antropomorfizáló genealógiáját az emberi érzékek szelleméből – és joggal teszi.

Olykor azonban a problematikus előfeltevések figyelemre méltó eredményekhez vezetnek. És McLuhannál ez történik legalább két szempontból.

Egyfelől ott van az a tézise, mely szerint a mediális innovációk átrétegződéseket idéznek elő az emberi érzékek rendszerében és hierarchiájában, és a mediális elektronika nyomán – a látóérzék elsőbbségével szemben – a tapintás újfajta jelentősége rajzolódik ki. Amikor Kittler annyiban kritizálja ezt az ötletet, hogy itt a „letapogatáson” alapuló televíziós technika történetileg korlátozott állása egy érzékmetaforán keresztül általánosítódik „tapintássá”, akkor abban ugyan igaza van, hogy McLuhan a televíziót taktilis médiumként értelmezi, nem veszi azonban számításba az elméleti potenciált, amely abban az ötletben rejlik, hogy az elektronikus médiumok feltételei mellett; gondoljunk csak a modellek olyan taktilis felderítésének a lehetőségeire, amely virtuális valóságokkal van összekötve.

Ezen felül McLuhan a maga kiterjesztés-hipotézisének következtében érdekes leírását adja a mediális innovációs hullámoknak: létezik az ember – médiumok segítségével véghezvitt – ciklikus önkiterjesztése és önamputációja, kábítása és egyoldalú érzékstimulációja, amely a technizálás újabb és újabb hullámaiban következik be. McLuhannál ott van tehát az eszkalálódó mediális meghaladás teljesítménye, amely Kittler számára is fontos, és ezt McLuhan úgy reflektálja, hogy az az embert és az

⁴¹ KITTLER, *Optikai médiumok*, 26.

⁴² *Uo.*, 21. skk.

érzékeinek szervezését nem kizárja, hanem bevonja, mégpedig anélkül, hogy az embert e technizálódási hullámok intencionális szubjektumaként kellene feltételeznie.

Jelezzünk végül még egy problémát, amelyhez az érzékek aspektusának kittleri amputálása vezet. Az érzékelhetőség dimenziójának figyelmen kívül hagyása a kategoriális megkülönböztetések módszertani elveként értett megfigyelői relativitásnak sem hagy teret. A technikai Kittler-féle terminológiája ezzel egy olyan – alternatíva nélküli – nyelv funkcióját tölti be, amelynek az az állítólagos erénye, hogy pontosan azt írja le, ami ténylegesen létezik. De mi legitimálja a technikailag átítatott terminológia e privilegizált szerepét?

Az én sejtésem az, hogy Kittler a formális írások egyik működési elvét átviszi a nem formális médiatörténeti leírásaira. A formális írások jellemző működési tulajdonsága az, hogy ezek az írások nem csupán a megjelenítés médiumai, hanem a megjelenítéssel való műveletvégzések eszközei is, sőt bizonyos módon e megjelenített előállítói is. Hogy ez mit jelent, az írásbeli számítás közben válik intuitív módon beláthatóvá: a tízes számrendszer reprezentálja a számokat, műveleteket végez velük, és végül – gondoljunk csak a nullára – a számokat is csupán a rendszer használata hozza létre.⁴³ A szimbolikus gép⁴⁴ tulajdonsága, hogy *amit leír, az ténylegesen ő maga*, ahogy például minden Turing-gép pontosan azzá a szimbolikus géppé változik át, amely bele van írva a szalagjába.

Kittler vajon egyetemessé teszi-e ezt a működési igazságot, amelynek célja, hogy az „igazságot” átalakítsa „technikai helyességgé”, és kizárólag formális, számításelvű rendszerek esetében érvényes?⁴⁵ És ezzel vajon olyan technicista ontológiához jut-e el, amely számára csak az létezik, ami kapcsolható? Az összekapcsoltság eme ontológiájának két érdekes – és Kittler által is szándékolt – következménye van:

(1) Mivel a digitális technikával mindaz, ami kapcsolódik, alapvetően láthatatlan marad az emberi érzékek számára, semmi nem észlelhető többé abból, ami döntő jelentőségű. Így többé nem léteznek fenomének (ahogy egyébként „aiszthésziszként” értett művészet sem). Ezzel mindenfajta fenomenológia elvesztette a területét. Kittler kritikája a hermeneutika értelem-orientációját illetően magában foglalja tehát a fenomenológiai stratégiákat. Nem pusztán tévesek, hanem történetileg elavultakká váltak a technikai médiumok fejlődése nyomán.

(2) Ami kapcsolható, vagyis ami diszkrét elemekből áll, időtengelye vonatkozásában manipulálható. Ha csak az létezik, ami kapcsolható, akkor csak az létezik, aminek az időtengelye manipulálható. Az idő többé nem marad érzékelésünk vagy megélésünk univerzális formája, hanem a technikai rendelkezésre állás univerzális formájává válik.

⁴³ A számoknak a számjegyek használatán keresztül történő konstitúcióját Kittler is elfogadja.

⁴⁴ Sybille KRÄMER, *Symbolische Maschinen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988.

⁴⁵ Sybille KRÄMER, *Berechenbare Vernunft*, de Gruyter, Berlin – New York, 1991.

8. Mik tehát a médiumok, és miben áll a történetük? Kommentáló tézisek Friedrich Kittler médiumfogalmához

(1) *Mik a médiumok?* A médiumok technikák, amelyek célja, hogy mindannak a rendjét, ami időben zajlik, a térbelivé tétel stratégiáin keresztül manipulálhatóvá tegyék. Az időtengely efféle manipulációja csak úgy lehetséges, ha az, ami a térben és időben elfoglal egy helyet, többé nem egyedi előfordulás, hanem reprodukálható adat. A médiumok az eseményeket tárolható, továbbítható és kiszámítható adatokká alakítják. Az adatok efféle előállítási helyszínei a „lejegyzőrendszerek”. A lejegyzőrendszerek tág értelemben vett médiumok: technikai és intézményi elemek hálózatát képezik.

(2) *Mi a médiatörténet?* Erre két perspektívából válaszolhatunk. (a) A térbelivé tétel stratégiáinak perspektívájából az adatok „tárolása”, „átvittele” és „feldolgozása” funkcióinak az elkülönüléséről van szó, majd végül ezek „újraegyesítéséről” a számítógépben. (b) Az időtengely átalakításának perspektívájából a „szimbolikus idejének” megváltoztatását célzó írásos médiumok, valamint a „valós idejének” megváltoztatását célzó technikai médiumok egymásutánjáról van szó. Ezzel szokatlan cezúrák kerülnek napvilágra: az írás korszakán belül nem a könyvnyomtatás feltalálása, hanem inkább a könyvtekercstől a lapozható kódex felé való átmenet az igazi vízválasztó. Nem a számítógép, hanem az analóg, technikai médiumok jelentik – az írás után – a döntő médiatechnikai innovációt: miközben az írás szintaktikai linearitásként operacionalizálja azt, ami szimbolikus struktúráként már adott, a technikai médiumok magát a kontingenciával terhelt fizikai valóst képesek feljegyezni, kódolni és feldolgozni.

(3) *Mire való a médiatudomány?* A Történeti Médiatudomány stratégiai jelentősége abban áll, hogy a „nyelvelméleti fordulatot” egy „médiatechnológiai fordulattal”, a „diskurzuselemzést” pedig a „lejegyzőrendszerek” analízisével folytatja, illetve helyettesíti, és a „jelenkor archeológiájával” szolgál. Amennyiben ennek alapfogalma és egyben a szimbolikus és a fizikailag valós elemi egysége is az „adat”, a médiatudomány a szellem- és természettudományok megosztottságán túl működik.

(4) *A medialitás a priori módon működő univerzálé?* A médiumok nem antropológiai univerzálék, hanem technikák, amelyek az írás feltalálásával veszik kezdetüket, és a médiumok számítógép által összekapcsolt médiumkapcsolódásában érnek véget. Az emberi testek, amennyiben az idő visszafordíthatatlanságának a megfordítás lehetősége nélkül alávetettek, nem médiumok. A médiatörténetnek eleje és vége van. Ami közben lejátszódik, az ugyan nem a megváltás története, de mindenképp a leváltásé, melynek során valami visszavonhatatlanul eltűnik. A kommunikáció vonatkozási rendszereként értett embert váltja le a gép. Eltűnik mindaz, aminek köze

van a testiséghez, sőt a test bárminemű nyomához. Ez a teleológia senkinek nem célja, nem emberi intenciók eredménye, hanem a technikai médiumok eszkalálódó egymásra vonatkozásának saját dinamikájából fakad. Ha a történelmet az ember és teste eltűnésének a történeteként tesszük témává, az az eszkatológiai gondolkodás médiatechnológiai változatát eredményezi.

(5) *A médiumfogalom implikál valamifajta ontológiát?* A kommunikáció visszavezethető az adatfeldolgozásra, és elemezhető híradástechnikai szempontból; az információ és a zaj adatként matematikailag ekvivalens módon kezelhetők; a technikai médiumok a kontingens eseményekből ismételtető adatokat csinálnak. Így az adat az a legkisebb egység, amely egyaránt szolgál a szimbolikus és valós területének alapjául, és amire minden szétbontható, ami egyáltalán „a világhoz tartozik”. Az adatokba való atomizálódás kódja a binaritás: a digitalitás az egyetemes nyelv kortárs formája.

(6) *A digitalizált egzisztencializmus egy formája?* A szellemtudományi tradíciók olyan csúcspontjait, mint például a szemhez beszélő *characteristica universalis* racionalista projektjét, vagy az újkori meggyőződést, mely szerint a természet matematikai jelekből álló könyv, vagy a világ mint szöveg strukturalista ötletét a bináris kód, amely az ember számára kimondhatatlan, valamint a modern adatfeldolgozás mint olyan textúra, amely emberi szemmel már egyáltalán nem olvasható, az abszurdba transzformálják: úgy érte az „abszurdot” a kierkegaard-i hagyomány szerint, mint történeti paradoxonját, amely az emberi értelemnek és érzékeknek ellentmond, vagy a camus-i értelemben véve, aki számára a világ az emberi kérdésekre értelmetlenül hallgat. Vajon Kittler írásaiból egy digitalizált egzisztencializmus szól hozzánk?

Fordította: Rapcsák Balázs

David E. Wellbery

Előszó

[A *Lejegyzőrendszerek 1800/1900* amerikai kiadásához]

Poszthermeneutikai kritika

Ahogy Georg Simmel egyszer megjegyezte, az különbözteti meg a divatot a történelemtől, hogy változásai nem szubsztanciálisak. Az, hogy a nyakkendők szélesek vagy keskenyek, a gallérok szabadon állnak vagy legombolva, nem jelent előfeltételeket a soron következő fejlemények számára, leszámítva azt az üres és szubsztancia nélküli feltételt, hogy a következő különböző legyen. A divat változásai következmény nélküliek, az újdonság pusztá jelzései, mindenféle emergencia nélkül. E megjegyzés olyan, mint egy ideológiai kristály, amely egymással szimmetrikusan szembeállított oldalakba rendezi a divattal kapcsolatos beszédmodunk hallgatólagos értékrendjét – felület szemben a mélységgel, jel szemben a jelentéssel, látszat szemben a komolysággal, ismétlés szemben a növekedéssel. A végletekig leegyszerűsíti az egyenletet, egy mondat jól körülhatárolható keretébe sűríti azt, amit már mondtak vagy gondoltak, amit mindig is tudtak. Innen ered bizonyító ereje, érzékelhető közvetlenségének hatása.

A Simmel leírásában működő axiológia nemrégiben a posztstrukturalizmus tárgyalása során vált hallhatóvá az amerikai kritikai gondolkodásban. Az ember egyre gyakrabban hallja vagy olvassa az alábbi állítást: a posztstrukturalizmus – a tavalyi kabáthoz hasonlóan – elkopott, elvesztette varázsát, kiment a divatból. Úgy vélem, ez a diagnózis sokat elárul az Egyesült Államokban zajló kritikai viták mai állapotáról. Az állítás, mely szerint a posztstrukturalizmus kezd kimenni a divatból, arra szolgál, hogy visszafojtsa a posztstrukturalista gondolkodás – taktikai értelemben vett – bomlasztó és átalakító potenciálját, elvitatva ezzel jelentőségét. A végről szóló jóslatok vágyteljesítő fantáziák: pontosan annak a vágynak a fantáziái, mely szerint a posztstrukturalizmus nem hozott (se nem hoz) valódi változást, az amerikai kritikai színteret érintő beavatkozása olyan rövid életű volt, akár a tavalyi párizsi kollekció. Szókinsét végre valahára újabbra cserélhetjük, és folytathatjuk – mi mást? –, amit mindig is csináltunk.

Persze még ahol lelkesen át is vették a posztstrukturalista gondolkodás eszközeit és struktúráját, ott is gyakran modoros álcaként szolgáltak ezek. Így például Derrida recepciója és széles körű elterjedése az Egyesült Államokban egyrészt az újkritikai immanens interpretáció, másrészt az irodalmi mű negatív teológiájának – amelyben a szövegek saját kudarcuk reményt keltően reménytelen allegóriáiként szerepelnek – elegyeként öltött alakot. A dekonstrukció problematikus terminusa így a negatív kritika lazán kezelt szinonimájává vált. Az efféle támogatottság, ami a rajongás igen erős befolyása alatt áll,

pusztán a divatosság vádjának megfordítása. Gregory Bateson meghatározása alapján az információ olyan különbség, amely megkülönböztet. Azzal, hogy a posztstrukturalizmust a divat világába utalta, az amerikai irodalomkritika módszeresen megtagadta, hogy informálódjon általa.

Posztstrukturalizmus által informált irodalomkritika: mik lennének a protokolljai, az elméleti tárgyai, a céljai? Az amerikai kritikai vita megtagadta, hogy bármilyen gyakorlati úton kidolgozza ezt a kérdést. Azzal, hogy tisztességes távolságot tartott a posztstrukturalizmustól, azzal, hogy egzotikus divat státuszát tulajdonította neki, az amerikai kritika elkerülte a posztstrukturalizmus hegeli értelemben vett átalakító, megszenvedést jelentő tapasztalatát, amely során nem pusztán a tudat változik meg, hanem egyben annak tárgyai és igazságkritériumai is. Ebből kifolyólag Friedrich Kittler könyve, a *Lejegyzőrendszerek 1800/1900* amerikai megjelenése különösen kedvező. Mindenekfelett az tűnteti ki ezt a könyvet, hogy nagyon is a posztstrukturalizmus által informált; ez a könyv végigszenvedte a különbséget, amelyet a posztstrukturalizmus jelent. Kittler könyve nem a posztstrukturalizmusról szól, nem teszi témájává a posztstrukturalizmust. Ehelyett előfeltételezi a posztstrukturalista gondolkodást, munkaeszközként, hardverként használja ezt a gondolkodásmódot, amellyel belevág saját kutatói programjának megvalósításába. A *Lejegyzőrendszerekben* a posztstrukturalizmus munkanyelvvé, a tudás előállításának eszköztárává válik.

Hogy ennek az átalakulásnak Németországban kellett megtörténnie, nem mentes minden ellentmondástól. A posztstrukturalizmussal szembeni ellenállás a német szakmai vitán belül olykor az említett divat-toposz köré szerveződött, amely egy legalább a 18. századra visszamenő kulturális szorongást és ellenségeskedést visszhangzott például olyan frázisok formájában, mint a „párizsi filozófia à la mode” (Manfred Frank). Hogy autentikus módon bocsátkozzanak bele a posztstrukturalizmusba, annak sokkal jelentősebb akadályát képezte azonban a kutatási tervek meghatározásában uralkodó szerepet betöltő hermeneutika az úgynevezett szellemtudományok területén. A hermeneutika persze nem német monopólium, ahogy azt Paul Ricoeur és Emilio Betti kiemelkedő munkássága is tanúsítja, de úgy gondolom, sehol nem szolgált olyan kizárólagosan a szakmai vita keretében, mint a Német Szövetségi Köztársaságban, ahol Hans-Georg Gadamer monumentális *Igazság és módszer*ének publikálása óta a hermeneutikai terminológia vált az intellektuális munka köznyelvévé. Az irodalomtudományon belül a recepcióesztétika konstanzi iskolája volt Gadamer művének leginkább mértékadó mellékága, de az irodalomszociológia – például Peter Bürger intézményelmélete – szintén merített hermeneutikai indíttatásokból. A hermeneutikai állásfoglalás fő előfeltevéseinek átvételére még a neomarxista frankfurti iskolánál, annak kommunikáció- és megértéseméletként értett változatában (például Jürgen Habermas munkásságában) is látunk példát. Ez a vonzáskör ráadásul beépült magába a hermeneutikai elméletbe is, amely léthelyzetünként tekint az interpretációra: csak értelmezni

tudunk, csak interpretációs aktusoknak köszönhetően vagyunk azok, amik vagyunk. Innen ered a hermeneutika „univerzalitás-igénye” (*Universalitätsanspruch*), arra irányuló követelése, hogy a tudományok királynője legyen.

Tekintettel erre a hermeneutikai hegemoniára, természetesen várható volt, hogy a posztstrukturalizmus német kontextusba emelése a jobbító szándékú elsajátítás kísérleteit váltja ki. Pontosan ez történik például Manfred Frank Friedrich Schleiermacherről írott könyvében (*Das individuelle Allgemeine*, 1977), amely Derrida gondolkodásának fő tételeit igyekszik felfedezni a romantikus hermeneutika atyjának művében. De ugyanúgy elképzelhető másféle válasz is, olyan, amelyik a posztstrukturalista gondolkodás hermeneutikai paradigmával összeegyeztethetetlen aspektusait aktualizálja – Kittler könyve ezt az irányt választja. Ennek következtében a *Lejegyzőrendszerek* az amerikai szakmai vitákon belül minden eddiginél nyilvánvalóbbá teszi, hogy a posztstrukturalizmus által informált irodalomkritika valójában poszthermeneutikai kritika. Elhagyja az igazolás hermeneutikai kánonjai által meghatározott nyelvjátékot és életformát, és a vizsgálódás olyan tartományába lép, amely az elsajátító megértés aktusai számára hozzáférhetetlen. A poszthermeneutikai kritika – röviden szólva – felhagy azzal, hogy értelmet állítson elő.

Nietzsche egyszer úgy faragott szóviccet Schleiermacher nevéből, hogy szó szerint olvasta: a hermeneutika atya, szerinte, valójában egy fátyolkészítő (*Schleiermacher*). Nem kevésbé ügyelve a betű hatalmára, Kittler lerántja a leplet a hermeneutikáról, megfosztja szent felsőbbrendűséget sugárzó aurájától. A hermeneutika lebontása az érvelés két szorosan egybefűzött szálát követi, amelyből az első történeti, pontosabban – a szó nietzschei értelmében – genealogikus. A genealógiai elemzés optikáján keresztül a hermeneutika univerzalitás-igénye elpárolog, és a hermeneutika a maga szituatív kötöttségében, a maga részlegességében lepleződik le. A hermeneutikai megértés nem kizárólag az, amit az emberek az írott vagy beszélt szövegekkel művelnek, nem alapvető feltétele a kifejező jegyek feldolgozásának. Inkább esetleges jelenség az európai diszkurzív gyakorlatok evolúciójában; seregnyi előfeltételen nyugszik, mint például az alfabetizáció, a könyvek előállításának terjedése, a modern egyetem szerveződése, a közigazgatás megjelenése; a szocializáció jellegzetes formáit előfeltételezi, cserébe pedig hozzájárul azok létezéséhez, valamint kapcsolódik más, egyaránt esetleges diskurzusokhoz, mint például a pedagógia és a költészet (*Dichtung*). Végül pedig a hermeneutika felhasználja és egyben megszilárdítja a nyelvi anyagság sajátos bemutatását, a néma, belső hang mítoszt, amelyet Derrida írt le alapvető feltételként a szubjektum modern filozófiája számára. Kittler elemzésében azonban ez a mítosz nem annyira filozófiai hallucinációként jelenik meg, hanem inkább oktatási gyakorlatok és technikák funkciójaként. Messze nem természetes vagy emberi állapotunk; a hermeneutika mindössze gyermekek szemének, füleinek és hangképző szerveinek sajátos módon képzett összhangjából származik. A hermeneutika a test fegyelmzése.

Magát a hermeneutika genealógiáját nem lehet hermeneutikai módon megírni; nem stilizálhatja magát az élő szellem felélesztéseként a betű sírboltjából (ahogy azt a hermeneutika elkerülhetetlenül teszi). A hermeneutika igazságának felszámolása helyett Kittler kívülről, megfigyelőjeként, és nem annak értelmezőjeként írja le a rendszert. A hermeneutika megjelenéséről és rendeltetéséről szóló kittleri beszámolót az különbözteti meg azoktól a narratíváktól, amelyeket hermeneutikai előfeltevésekre építettek, hogy ez a végesség története. Az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* előszavának végén Hegel azt írja, hogy valójában nincs is történeti múlt: minden, ami a történelemben igaz és szubsztanciális volt, az örök jelenben él, ez pedig a történetfilozófiai gondolkodás elve. Kittler historiográfiája pontosan ezt az állítást utasítja el. A hermeneutikát létrehozó 1800-as lejegyzőrendszer múlt jelenség, amely alapvetően véges és semmiféle olyan igazságot vagy lényeket nem tartalmaz, ami megóvná az idő okozta fokozatos romlástól. Ahogy Foucault írja *A szavak és a dolgok* végén, az ember a tengerpart fövényébe rajzolt arc arra a sorsra ítélve, hogy a jövő hullámai eltöröljék. Kittler elemzése kiegészítésként szolgál e kijelentéshez: a hermeneutikai humanizmus az idő örvényével szemben védtelen, véges és esetleges beíródás a szemcsés zaj hátterébe.

A végesség elméleti elfogadása ellenére a hermeneutika kittleri genealógiája mindazonáltal a jelen története, annak elbeszélése, hogy az akadémiai irodalomtudomány bevett gyakorlatai miként keletkeztek. Ahhoz ugyanis kétség sem férhet, hogy az irodalmi oktatás és kutatás teljes rendszerét továbbra is a hermeneutikai nyelvjáték határozza meg, és az az életforma, amelyben ez a nyelvjáték működik. Ez egyaránt vonatkozik az angolszász irodalmi kultúrára és a német kontextusra, még akkor is, ha előbbi kevésbé támaszkodott világosan megfogalmazott hermeneutikai elméletre. Az értelem előfeltételezése az Atlanti-óceán mindkét partján sértetlen maradt, a jelentés fénykora (Ian Hacking) folytatódik, és az irodalmi oktatás feladata továbbra is annak az individuálisan általánosnak a kialakítása, melyet az 1800-as lejegyzőrendszer hívott életre. Kittler arra törekszik, hogy kimutassa: ameddig a hermeneutikai paradigmán belül működünk, addig a nyelvfeldolgozás olyan formájának hódolunk, amely már régen elhalálozott. Gadamer *Igazság és módszere* valóban egy sírkő, egyfajta emlékmű, mely a jelent egy ősi (de valójában nem túl ősi) törvény irányítása alatt tartja. Ahelyett, hogy új utakra lépne, az 1960-as évek hermeneutikai fordulata Kittler szemszögéből újristabilizálásként jelenik meg, védőpajzsként, amely megvédi az öröklött lejegyzőrendszert a hermeneutikát elavulttá tevő társadalmi és kulturális mutációktól. Ráadásul nem is ez az első ördögűző kísérlet: Wilhelm Dilthey már a századfordulón megalapította az eleven expresszivitás hermeneutikáját, amely sikeresen kizárta a szellemtörténet (*Geistesgeschichte*) templomából a modernitás erőit, azokat, amelyeket Kittler könyvének második felében (1900) tárgyal. Ahogy arra újabb kutatások rámutattak, nem véletlen, hogy Dilthey védekező akciója Nietzsche elnyomásával valósult meg, amely folytatódik Gadamer-nél és Habermas-nál is. A hermeneutika azáltal kísérthet tovább, hogy nem vesz tudomást a sils maria-i remete ítéletéről.

Ahogy már említettem, a hermeneutika kittleri genealógiája összefonódott egy másik szálon futó érveléssel is. Ezt nevezhetnénk akár Kittler könyvének tisztán elméleti dimenziójának is, ha nem arról lenne szó, hogy az elmélet itt olyannyira átcsap gyakorlatba, hogy már nehezen lehet önálló elemként elkülöníteni. Mindazonáltal Kittler könyvéből kinyerhető néhány olyan elméleti előfeltevés, amelyek kritikai vállalkozásának érvényesülését szolgálják. Ezek a premisszák a posztstrukturalisták, különösen Derrida, Foucault és Lacan elméleti teljesítményének rendkívüli sűrítését képviselik. És csakugyan, a posztstrukturalista gondolkodás amerikai adaptációival és magával a posztstrukturalizmussal szemben Kittler könyvének legszembetűnőbb jellemzője az, hogy elméleti álláspontjából hiányzik a rájuk jellemző partizán-jelleg és iskolásság. Olyan ez, mintha a posztstrukturalista gondolkodás három változata elveszítené egyedi megfogalmazásainak harcias élet, és belépne egy episztémé anonimitásába. Kittler munkáját nem lehet derridai, foucault-i, lacani címszavak alá sorolni, inkább hármójuk – úgyszólván – együttes teljesítményén alapszik. Talán éppen ez Kittler könyvének fő módszertani újszerűsége. Azzal, hogy a posztstrukturalista gondolkodás eltérő kidolgozásaiból közös episztemológiai apparátust nyer ki, Kittler megalapítja a poszthermeneutikai kritika pozitív kutatási programját.

A program első összetevőjét, a feltevést, amely meghatározza annak átfogó perspektíváját, a külsőlegesség előfeltételezésének nevezhetnénk. Kittler kritikai vizsgálódásának más szóval nem az a feladata, hogy újra beleabszorbeálja a múlt elszórt megnyilatkozásait és beíródásait valamiféle bensőségességbe, amely aztán jelentéssel ruházza fel azokat, legyen ez a bensőségesség akár a romantikus hermeneutika szubjektumának reflexivitása, akár – mint Gadamer-nél – magának a nyelvnek a reflexivitása. Inkább azt gyakorolja, amit Foucault egy Maurice Blanchot-ról szóló korai esszéjében a kívülség gondolatának nevez – ez a nyelv mint olyan tartomány elgondolása, amely ellenszegül a bensővé tételnek. Pályafutása során Foucault ezt a tartományt később diskurzusnak nevezte, és megkezdte a külsőlegesség szókincsének kifejlesztését – sorozat, esemény, diszkontinuitás, anyagiság –, hogy leírhasa azt. Kittler diskurzuselemzése követi a foucault-i csapást, amennyiben többek közt a hatalom, a tárolás, az átvitel, a kiképzés és a sokszorosítás apparátusait igyekszik felvázolni, amelyek a tényszerű diszkurzív történetek feltételei. A kutatás tárgya nem az, hogy mit mondtak vagy írtak – hanem a tény – a durva és gyakran brutális tény – hogy valamit mondtak; hogy ez íródott be, és nem valami más.

A beíródás a maga esetleges fakticitásában és külsőlegességében az, ami Kittler elemzése számára redukálhatatlanul adott, ahogy ezt könyvének eredeti német címe – *Aufschreibesysteme* – nyilvánvalóvá teszi. A cím, amely egy Dr. Schreber által kiötlött neologizmus, szó szerint „a leírás rendszerei”-ként vagy „notációs rendszerek”-ként fordítható, és a jelentés kérdését megelőző anyagi elhelyezés rétegére utal. Mindennek a tétjét azok a megkötések adják, amelyek jelek egy bizonyos sorát válogatják ki az összes lehetséges írott konstelláció, az átvitel ösvényei és médiumai vagy

a memória mechanizmusainak zajos tárházából. A notációs rendszer, vagy ahogyan az angol fordításban szerepel, a diskurzushálózat egy technika külső jellemvonásaival – külsőlegességével – bír. Kittler szemében ezek a technikák nem pusztán eszközök, amelyekkel az „ember” jelentést állít elő; nem lehet őket a filozófiai antropológiában gyökereztetni. Sokkal inkább annak keretfeltételeit adják, hogy a jelentés, sőt maga az „ember” egyáltalán lehetőségessé válhasson.

Az írás (vagy ős-írás) mint a metafizikai fogalmiság lehetőség-feltétele: ez természetesen Derrida munkásságának fő tantétele. Lacannál ennek rokon képzelet úgy hangzik, hogy létezésünk a jelölőhöz fűződő viszonyunk függvénye. Kittler azáltal konkretizálja ezt a posztstrukturalista tételt, hogy nem az általában vett írás vagy jelölő szintjére helyezi, hanem azon történetileg meghatározott – író vagy másmilyen – gépezetek szintjére, amelyek különböző elrendeződéseikben szervezik az információfeldolgozást. Más szóval Kittler poszthermeneutikai kritikája explicitté és termékennyé teszi azt a radikális történetiség felé vezető tendenciát, amely valójában benne rejlik minden posztstrukturalista gondolkodó munkájában. Annyi bizonyos, hogy ez a történetiség többé nem a szubjektum narratívája – a tudás, a munka és a szabadság hőiséé – a modernitás felsőbbrendű elgondolásának modorában, és nem is a megélt múlt sajátos anamnézise, ahogy azt az úgynevezett újhistorizmus gyakorolja. A Foucault-éhoz hasonlóan Kittler historiográfiája is rendszeralkotásra és típusok felvázolására törekszik. Ezek az egyszerűen csak 1800 és 1900 dátumaival jelzett típusok azok a lejegyzőrendszerek – a hatalom, a technikák, a jelölő jegyek [signifying marks] és testek kapcsolódásai –, amelyek az európai kultúrát hangszerelték az elmúlt két évszázadban.

Azt állítottam, hogy a külsőlegesség előfeltételezése határozza meg Kittler poszthermeneutikai kritikájának átfogó nézőpontját. A vizsgálódási terepét viszont egy második fő premissza alakítja, melyet a „medialitás előfeltételezésének” fogok nevezni. Kittler itt is olyan meglátásokat aknáz ki, amelyek a posztstrukturalizmusban bukkantak fel, például Christian Metz és Jean-Louis Baudry film-apparátust illető vizsgálódásaiban, amelyekre szintén hatott a tudattalan mint gép lacani képzelet. Persze Metz és Baudry írásaikban csupán a film médiuma iránt érdeklődnek, és elsősorban a filmtudományok területén alkalmazták széleskörűen a médium fogalmát mind Európában, mind az Egyesült Államokban. A Kittler által tett döntő módszertani lépés a médium fogalmának általánosítása, annak alkalmazása a kulturális csere minden tartományára. Bármelyik történeti területtel foglalkozunk is, Kittler szerint mi a szóban forgó korszak technikai lehetőségei által meghatározott médiumokkal foglalkozunk. A medialitás az az általános feltétel, amelyen belül meghatározott körülmények között ölthet alakot olyasvalami, mint a „költészet” vagy az „irodalom”. Következésképpen a poszthermeneutikai irodalomtörténet (vagy -kritika) a médiatudományok alágazatává válik.

Az irodalomkritika efféle újraosztályozása szükségszerűen kiváltja kutatási tárgyának újragondolását. Először és legnyilvánvalóbban, ha az irodalom mediálisan képződik – azaz

az adatok feldolgozásának, tárolásának és átvitelének eszköze – akkor jellege történetileg változik a rendelkezésre álló anyagi és technikai erőforrások függvényében. Hasonlóképpen történetileg változik a versengő alternatív mediális lehetőségek függvényében is. Kittler munkája ebben a tekintetben is radikális történetiséghez vezet, amely végül felosztatja az irodalom egyetemes fogalmát. Ráadásul ez a felosztás nem csupán olyan távoli korokra van hatással, mint a középkor, ahol a szóbeliség és írásbeliség kérdése már régóta a kutatások középpontjában állt, hanem történelmi előszobánkra is érvényes, és ahogy Kittler rámutat, elválasztja a romantikus „költészetet” (amely a könyvnyomtatás monopóliuma és az egyetemes alfabetizáció alatt állt elő) a modern „irodalomtól” (amikor az írás versengésbe kezd a fonográf és a film technikai médiumaival). Ebből a szemszögből az írógép, amely még mindig a történelmi a priorink összetevője, a nyelv létmódjában végbement alapvető mutáció kezdeményezőjeként tűnik fel.

A medialitás képzete azonban egy további értelemben is átalakítja irodalomról alkotott elképzelésünket. Amint úgy vélekedünk az irodalomról, mint ami mediálisan mutatkozik meg, jelentésére a válogatás és ritkítás termékeként kell tekintenünk. Minden átviteli médium anyagi csatornára szorul, és minden anyagi csatorna jellemzője, hogy a szállított információn túl – és mintegy annak ellenében – zajt és értelmetlenséget termel. Más szóval, amit ma irodalomnak hívunk, az lényegi (és ismét: történetileg változó) viszonyban áll a nem jelentéssel, amelyet ki kell zárnia. Nem az határozza meg, hogy mit jelent, hanem a jelentés és nem jelentés, az információ és zaj közötti megkülönböztetés, amelyet mediális lehetőségei állapítanak meg. Ez a különbség nyilvánvalóan hozzáférhetetlen a hermeneutika számára. Ugyanakkor a poszthermeneutikai gondolkodásnak éppen ez a kitüntetett helye.

A külsőlegesség és a medialitás előfeltételezése által orientált kritikában nem jut hely a kreatív emberi szubjektumoknak, ez a kritika nem enged teret a pszichológiának és a pszichológiai bensővé tételeknek, elutasítja, hogy egy egyetemes ember képzetéhez rögzítse magát. Kittler munkásságának ez a nem antropológiai természete a könyv számos olvasója számára zavaró lehet; ők majd joggal teszik fel a kérdést: milyen érdek vezérli ezt a kritikai vállalkozást? Mihez kötődik a szolidaritása? Úgy vélem, hogy a poszthermeneutikai kritika harmadik premisszája magában foglalja a lehetséges választ ezekre a kérdésekre, ezt a premisszát pedig nem analitikus nézőpontja (külsőlegesség) és nem is kutatási területe (medialitás) határozza meg, hanem vonatkoztatási pontja és érdeklődésének fókuszsa. Ezt a premisszát a „testiség előfeltételezésének” nevezem.

Világos, hogy a testiség fogalma határozza meg a hermeneutikai kritika vonatkoztatási pontját. A test az a helyszín, ahol kultúránk különféle technikái beíródnak, az összekötő kapocs, ahová a feldolgozás, tárolás és átvitel mediális eszközei befutnak és ahonnan ezek kiindulnak. Sőt, az idegrendszeren keresztül a test maga is mediális apparátus és kifinomult technika. De egyben radikálisan történeti is abban az értelemben, hogy a hálózatok, amelyekkel egyesült, alakítják és újraalakítják. Ennek a testiség jegyében folytatott gondolkodásnak az előfutára természetesen

Nietzsche, akinek filozófiája – ahogyan ő fogalmazott – a test vezérfonalát követi, és akinek esztétikája – miként azt gyakran bizonygatta – fiziológia. A posztstrukturalisták közül Foucault ragaszkodott leginkább Nietzsche programjának ezen aspektusához, kiváltképpen a büntetés és szexualitás történetéről írt munkáiban. De a testiség témája szintén gyakori Lacannál, aki szerint a szubjektum kialakulása a test és a jelölő metszéspontjában történik, és Derridánál is, akinek Freud-olvasata a pszichén belüli beíródás kérdéseire összpontosít. Az elterjedt olvasat szerint a posztstrukturalizmus felszámolja a szubjektum fogalmát. Helyesebb lenne, ha azt mondanánk, hogy a szubjektum fogalmát lecseréli a test fogalmára, mely átalakítás a szubjektivitást – ahelyett, hogy egyszerű hiányra váltaná – szórja (a testek többszörösek), bonyolítja (a testek rétegzett rendszerek) és historizálja (a testek véges és esetleges termékek).

A testiség előfeltételezése két fő módszertani következménnyel jár a poszthermeneutikai kritikára nézve. Az első, hogy a cselekvőképesség [agency] kérdése háttérbe szorul. A test nem az első és legfontosabb cselekvő [agent] vagy aktor, és csorbulnia kell a lehetőségeinek ahhoz, hogy ezekké válhasson: a cselekvőképesség tulajdonítása a komplexitás csökkentése. Ennek következtében többé nem úgy tekintünk a kultúrára, mint különféle terveket megvalósító cselekvők drámájára. Az elemzés súlypontja ehelyett a drámát lehetővé tevő folyamatokra helyeződik: az írás megírására, az ismétlésekre és memorizálásokra, a parancsokra, amelyek igazgató autoritástól származnak. Ezt a (véleményem szerint) fontos konceptuális elmozdulást kevésbé metaforikusan így lehet megfogalmazni: a poszthermeneutikai kritika felváltja a praxis alapvető képzetét (a szubjektív cselekvőképesség materialista változatát) a kiképzésével. A kultúra mindössze ennyi: az életmód, amelyen testek keresztülmennek; a véletlenszerűség, az impulzus és a feledékenység csökkentése; ahogy Nietzsche állította, egy állat háziasítása addig a pontig, ameddig képes lesz megígérni valamit és tartani magát hozzá.

A testiség előfeltételezésének második módszertani következménye, hogy a lejegyzőrendszerek – rendszeresség- és hatékonyságalapú – elemzése során a test szenvedése, lényegi pathosza kerül a középpontba. Más szóval a pont, ahol a lejegyzőrendszerek legélesebben felfedik jellegzetes lenyomatukat, az általuk előállított patológiák lesznek. A poszthermeneutikai kritika az információ és zaj, az értelem és nem értelem közötti, minden médiumot meghatározó különbségre összpontosít, de ugyanúgy ügyel a normális és aberráns viselkedés (beleértve az örültség) közötti különbségre is, mely identitást kölcsönöz minden kulturális képződmény számára. Az áldozatok, akik benépesítik Kittler könyvét – a Bettinák, a Gunderodék, a Nietzschék, a Schreberek –, az igazságot mondják ki arról a kultúráról, amelytől szenvednek. Bárki, aki azt keresi, mihez kötődik a Kittler vizsgálódását orientáló szolidaritás, itt találja meg: a szenvedő test pathosza iránti félreismerhetetlen együttérzéshez. A hermeneutika kisajátítaná ezt a testi szingularitást a jelentés előállításánál. A poszthermeneutikai kritika ezzel szemben pontosan a szinguláris és halandó test asszimilálhatatlan mássága iránt érez felelősséget. Ez az etikai indok arra, hogy felhagy azzal, hogy értelmet állítson elő.

„nincs a harcnak most se vége!”¹

Goethe

A német irodalomtörténet-írás általában úgy különbözteti meg a klasszicizmust [*Klassik*] és a romantikát [*Romantik*] mint az irodalom- és kultúrtörténet két különbözőképpen orientált irányzatát a 19. század fordulóján. Az előbbi időbeli kiterjedését és szereplőinek számát tekintve korlátozottabb, amennyiben elsősorban Goethe, Friedrich Schiller, Wilhelm von Humboldt és néhány társuk 18. század végi együttes törekvéseire utal, míg a romantika bőven benyúlik a 19. századba, és hozzá számítunk számos író, például Friedrich és August Wilhelm Schlegelt, Novalist és Ludwig Tiecket, valamint olyan filozófusokat, mint Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schelling, továbbá Joseph von Eichendorffot, Clemens Brentanót és E. T. A. Hoffmant, hogy csak a legnagyobb neveket említsük. Gyakran vélik úgy, hogy a két irányzat Hegelben ér össze, avagy benne talál dialektikus szintézisre. Mivel az említett írók többségének élete és munkássága Goethe élettartamára (1749–1832) esik, és minthogy Goethe kulturális megbecsülése meghaladta összes kortársát, gyakran hívják a teljes időszakot Goethe-kornak.

Az efféle megkülönböztetések azonban ismeretlenek az angolszász irodalomtörténet-írás számára. Az egész korszakot egyszerűen romantikának nevezik, és Goethét, amennyiben nem pusztán kortársként tartják számon, akkor is mindössze Wordsworth-szel rokon költőként és intellektusként ismerik el. Ebből kifolyólag Kittler könyvének első része jól illeszkedik az angol nyelvterületen folytatott kutatásokba. „1800” címszáva alatt együttesen kezeli a közös vállalkozásban, vagy inkább a közös lejegyzőrendszerben részt vevő klasszicista és romantikus írók többségét. Munkája tanulmány – noha nem használja a kifejezést – az európai romantika német változatáról.

Miféle romantikakép rajzolódik ki Kittler posztermeneutikai olvasatából? A kérdés megválaszolásához először képzeljünk el egy másfajta olvasatot, képzeljünk el, mondjuk, egy romantikáról szóló könyvet, amely *A romantika ideológiája* címet viseli. Ez a könyv a romantikáról szóló kritikai tanulmány lenne, amennyiben – hasonlóan Kittler könyvéhez – nem tekintené alapvető igazságnak a romantikus írás tételeit. Ehelyett, ahogy a címe is jelzi, annak bizonyítására vállalkozna, hogy ezek a tételek ideológiai misztifikációt foglalnak magukban, hogy valamit elfednek, hogy megtévesztések, amelyekről meg kell szabadítanunk magunkat. Képzeletbeli könyvünk alapján a romantikus ideológia középpontjában a művészetről terjesztett túlzó nézet áll: e nézet szerint a művészet autonóm szféra, amelyben a történelmi valóság társadalmi és politikai ütközetein túl

¹ „Ach, ich bin des Treibens müde!” J. W. GOETHE, *Vándor éji dala*, ford. SZABÓ Lőrinc = HALÁSZ Előd (szerk.), *Klasszikus német költők*, 1. köt., Budapest, Európa, 1977, 331.

olyasvalami következik be, mint az emberi tapasztalat totalizálása. A művészi autonómia romantikus doktrínája – olyan rokon képzetekkel együtt, mint a zseni, az organikus forma, a kreatív képzelet, a valóságtól való elszakadás, a művészet társadalmi funkcióinak tagadása – szublimált rávetítés, amely nem vesz tudomást a forrásául szolgáló hasadt világról.

Természetesen nincs olyan könyv, amely tárgyat ennyire egyszerűen kezelné, az általam felvázolt karikatúra azonban a hetvenes évek Németországában megjelent számos tanulmányra igaz (amikor a művészeti autonómia kérdését behatóan tárgyalták), valamint kétségtelenül érvényes bizonyos angolszász kutatások során keletkezett munkákra. Ezzel a szerény példával azonban nem az volt a célom, hogy vitát kezdeményezzek a romantika-kutatásról, hanem az, hogy jól felismerhető ellenpéldáját adjam a Kittler olvasatában felvázolt megközelítésnek. Az első jellegzetesség, amely ebben a vonatkozásban felmerül, hogy Kittler sehol nem használja az ideológia fogalmát. Elveti az e képzet által implikált, meglehetősen bonyolult apparátust: a valóság és annak eltorzított reprezentációja közötti ellentétet, az eszményítő szublimáció elméletét, a szellemi és anyagi termelés közötti különbségtételt, valamint a kifejezés és a kivetítés képzeit. Romantikaelmélete nem a társadalmi erők és szerveződési formák autentikus világa mellett létező alternatív világról szól, és egyáltalán nem egy saját infrastruktúrájának természete által előállított és mégis meghasonult szuperstrukturális konfigurációról. Épp ellenkezőleg, a kiemelt romantikus szövegeket igenis szó szerint elemzi, a betű egy bizonyos technikájaként olvassa őket. Itt nincsenek feltárandó rejtett igazságok, sem szövegek alatti mélységek, amelyek felfedezése volna a feladatunk. Minden a felszínen hever, pontosan azért, mert maguk a szövegek e felszíni anyagsága – beíródásuk egy lejegyzőrendszerbe – a történelmi hatóerejük lelőhelye.

A hagyományos ideológiai elemzés és a kittleri diskurzuselemzés különbségét úgy is jelölhetnénk, hogy utóbbiban az irodalom társadalmi funkciójának fogalma gyökeres átalakuláson megy keresztül. Éppen úgy, ahogy maga a társadalom képzele is eltűnik Niklas Luhman társadalomelméletében cserébe a meghatározott technikákkal és protokollokkal felruházott, egymással kölcsönhatásban álló alrendszerek vizsgálatáért. Ez az elmozdulás a társadalom egyetemes fogalmától a meghatározott alrendszerek elemzése felé az analitikus pontosság és kézzelfoghatóság rendkívüli nyereségét eredményezi. Csakugyan, egyesek még azt is állíthatnák, hogy az irodalomkritikában folytatott, a „társadalomról” és a „társadalmi funkcióról” szóló régi beszéd semmiféle kognitív munkát nem végzett el. A „társadalom” szó használata egyszerűen a megfelelő politikai érzékenység jele volt, egy konkrét diszkurzív társaságba szóló tagsági kártya. Akárhogy legyen is, a döntő módszertani cél meglehetősen világos: Kittler számára többé nincs semmiféle egyetemes kifejezés – mondjuk „burzsoá társadalom” –, amely magyarázatként szolgálna egyéni és lokális kulturális jelenségekre. Meglehetősen pozitivistá módon ezek azok, amik: a parancsaik és címeik szerint választott és vezérelt adatok. Kittler

újszerűsége abban áll, hogy kibernetikaira cserélte a szociológiai magyarázat hagyományos okozati-kifejező modelljét.

A romantika tehát a betű egy bizonyos technikája. Ami ezt a technikát korlátozza, és teszi következképpen történetileg leírhatóvá, az más technikák dokumentált létezése, legfőképpen a modernizmuséi, amelyeket Kittler könyvének második fele taglal. A két lejegyzőrendszer (1800/1900) közötti eltérés biztosítja az episztémológiai lelátót, amely lehetővé teszi, hogy kívülről szemlélhessük mindkettőt. Ezt a rendszerszerű összehasonlítást persze megnehezíti a neki teret adó „könyv” médiumának linearitása: annak érdekében, hogy a könyv első részében leírt különféle funkciók valóban funkciókként – azaz változtathatóként és helyettesíthetőként – váljanak felismerhetővé, az olvasónak ideális esetben már olvasnia kellett a második részt, és fordítva. Kittler kétféleképpen oldja fel ezt a problémát. Először is a romantikus lejegyzőrendszerről adott leírása át van szöve összehasonlító megjegyzésekkel, amelyek elébe vágnak a modernizmus rész felfedezéseinek. Másodszor, a romantikáról szóló elemzését implicit összehasonlítás révén dolgozza ki azzal a megelőző rendszerrel, amelyet a tudósok köztársaságának nevez.

Ezt a korábbi lejegyzőrendszert nem jellemzi teljes mértékben és részletekbe menően, de kontúrait az olvasó viszonylag ismerősnek találhatja. A tudás olyan rendszerével van dolgunk, amely a kora modern Európában a könyvnyomtatás keletkezésekor fejlődött ki, olyan rendszerrel, amelyben a tudást az autoritás és erudíció kifejezései mentén írták le, a retorika doktrínája kormányozta a diszkurzív termelést, a kommunikációs mintázatok a társadalmi rétegződés vonalait követték, a könyvek végtelen hivatkozások, változatok és fordítások folyamatában keringtek, az egyetemek még nem voltak állami intézmények, a tudósok sajátos (gyakran vándorló), egyedi kiváltságokkal rendelkező osztályt alkottak, és amelyben az irodalom fogalma jóformán mindent felölelt, ami írásos volt. Ez a rendszer fokozatosan omlott össze, kezdve az erudíció és retorika descartes-i elutasításával és ezzel egyidejűleg a diskurzus igazságának az *ego* bensőségességben való megalapozásával az *Értekezés a módszerről* című írásában. Ez az összeomlás végig tartott a 18. század első háromnegyedében, és általában felvilágosodásként szokás rá utalni. Ökonómiai okokból Kittler a felbomlás és újrászerveződés e korát kihagyja beszámolójából, és visszatekintő összehasonlítását csak a romantika és az öreg *res publica litteraria* között vázolja fel.

A korszakolás stratégiája elvezet bennünket egy második összehasonlításhoz, mint-hogy a könyv, amely leginkább hasonlít Kittler könyvére, és egyben műfajának mintája, nyilvánvalóan a Foucault-féle társadalomtudományok archeológiája, *A szavak és a dolgok*. Tanulmányában Foucault három egymást követő episztémikus rendszert állít szembe, amely rendszerekben az európai kultúra az élet, a munka és a nyelv területeiről gondolkodott. A könyv zárlatában Foucault a harmadik episztémé (melyet ő „modernnek” nevez) végén tűnődik, amely egybeesik a tudás központi alakjaként értett „ember” végével. Amire az előbb felvilágosodásként utaltam, azt Foucault részletesen tárgyalja a „klasszikus” episztémé címszó alatt – ez a tudásnak az a rendszere, amelyet az ő leírásában

a „reneszánsz” előz meg. Ennél fogva a tudósok Kittler által homályosan felvázolt köz-társasága összefüggésben áll a Foucault-féle reneszánsz és klasszikus episztémékkal, az ő „1800”-a a foucault-i modern rendszerrel, míg „1900”-a Foucault homályosan felvázolt posztmodernizmusával. Ahol Foucault szigorú elemzésen keresztül fejt ki két megkülönböztethető „premodern” tudásalakzatot, ott Kittler ködös, de általánosan hozzáférhető jellemzést ad a régebbi diszkurzív formációkról. Ezzel szemben ahol Foucault a dolgokat spekulatív ködfátyolban hagyja, ott Kittler részletes vizsgálódást bontakoztat ki. Más szóval az utóbbi számára a „posztmodern” korszak (ez az én kényelmes kifejezésem, nem Foucault-é vagy Kittleré) nem valamiféle ránk törő jövő, hanem olyasvalami, ami már megtörtént – a huszadik század fordulóját övező harmincvalahány évben. Annak a szakasznak a tekintetében, amelyet az előbbi „modern”-nek az utóbbi – konnotációs csomag nélkül – „1800”-nak nevez, Foucault és Kittler korszakolásai pontosan egybevágóak (és ez az átfedés kiolvasható Kittler Foucault munkájára tett utalásaiban). Ez az a szakasz, amelyre a hagyományos irodalomtörténet-írás romantikaként utal.

További összehasonlítások a romantikus korszakra vonatkozó foucault-i vizsgálódások és aközött, ami a kittleri *Lejegyzőrendszerek*ben kibontakozott, helyütt nem lennének túl gyümölcsözőek. A korszakra irányuló kutatásaik nyilvánvalóan mindkettejüknél más tárgyakra vannak hatással és eltérő elemzési módokat alkalmaznak. Foucault világosan körülhatárolt tudományágakat tárgyal; orientációja elsősorban szemantikai jellegű. Kittler elemzését „irodalmi” szövegekkel indítja, a diskurzusok szélesebb rendjét tekinti át, és pragmatikusabb kutatási nyomvonalat követ. Az általános módszertani tétel, amelyen osztoznak, azonban hangsúlyt érdemel. A romantikus korszak sem Foucault-nál, sem Kittlernél nem genetikailag körülhatárolt, vagyis nem annak jegyében határolódik körül, hogy miből alakult ki és mivé fejlődött, hanem inkább rendszerszerűen, vagyis azon különbségek mentén, amelyek elválasztják más történetileg leírható rendszerektől. A romantika mindkét szerzőnél egy modell, egy analitikus konstrukció terméke. Itt a történetírás, még ha diakroniáról tanúskodik is, elhagyja hagyományos függőségét a narratív linearitástól.

A korszakolás témáján túl azonban Foucault és Kittler egy további stratégián is osztozik; saját érveléseik bemutatásának stratégiáján, ez pedig visszavezet bennünket ahhoz a leíráshoz, amelyet Kittler ad a betű romantikus technikájának sajátosságairól. *A szavak és a dolgok* egyetlen olvasója sem felejtí a könyv elején olvasható *Udvarhölgyek*-elemzést. Foucault a festményt paradigmátikus jelenetként használja, amelyen keresztül felvázolja a klasszikus episztémé különféle paramétereit. Mintha Velázquez remekműve magába sűrítene mindazon tényezőket és viszonyokat, amelyeket Foucault aprólékos elemzése a klasszikus reprezentációról később közel száz oldalon keresztül tárgyal. A romantikáról szóló fejtegetését Kittler hasonló ösjele-nettel, „A tudóstragédiával” indítja, amely Goethe *Faustjának* nyitánya. Konstrukciójában a Faust olvasmányainak és írásainak sorozatán végighúzódró dráma – a Nostradamus-kézirat, a Földszellem megidézése, a fordítás János evangéliumából és végül Faust szerződés-kötése

Mefisztóval – nem mást visz színre, mint a tudósok köztársaságának összeomlását és a romantikus lejegyzőrendszer kiemelkedését ebből az elavult rendszerből. Lehetséges, hogy Kittler éppen e példa kedvéért választotta a romantikával ellentétes alakzatnak inkább az erudíció régi rendszerét, a *res publica litteraria*-t az átlátszó reprezentáció klasszikus episztéméje helyett. Azzal, hogy Goethe a drámáját a humanizmus és reformáció távoli múltjába helyezi, Faust Luther kortársává válik és az ő bibliafordítását ismétli meg. Ahogy azonban Kittler rámutat, ez az ismétlés változtatással jár: a *sola scriptura* Luther-féle interpretatív diktumát olyan hermeneutika váltja le, amely a betűn túlra, alá és elé mozdul el annak érdekében, hogy megragadja a termékenyítő aktust – az eredet tiszta mozzanatát – amely előállította a Szót.

Kittler számos utalása közül egy felfedheti a Faust-olvasatát szervező stratégia körvonalait. A *tiszta ész kritikájának* híres bevezető mondataiban Kant úgy határolja körül vállalkozását, hogy különbséget tesz „kezdetek” (kronológiai és empirikus) és „eredetek” (akronologikus és transzcendentális) között. Utóbbi, amelyet a német „entspringen” (‘ered’) ige jelöl, mint kiderül, végső eredetét tekintve az autokonstitúció szabad aktusából származik, amely a transzcendentális ént, a tisztán cselekvő Én-t, a posztkantiánus romantikus gondolkodás központi filozofémáját jellemzi. Faust is elérkezik ehhez a minden nyelv és külsőlegesség előtti tiszta tethez, amikor János fordítása közben végül leírja: „Kezdetben volt a tett.” Más szóval Faust szabadfordítása – ahogy az idealista filozófia általában – a Szó és a Törvény isteni parancsát helyettesíti az eredetiség és az alkotó szubjektum szabadságával. Az indok, amiért Kittler elemzése számára ez a komplexum jelentőséggel bír, nyilvánvalóvá válik, amint figyelembe vesszük Kant megengedő ellentétének másik alkotóelemét (amely egyben a Másik alkotóeleme). Ahhoz, hogy kezdeteket jelöljön ki az empiria tartományában – a tartományban, amely transzcendentális nézőpontból másodlagos és származtatott –, Kant az „anheben” (‘belekezd’ vagy ‘kezdődik’) igét használja. Éppen ez a – ma már valamennyire divatjamúlt, következésképpen utalásként szembeűnő – szó lesz Kittler első mondatának állítmánya, amellyel a fausti ősjelenet olvasásába kezd: „A német költészet egy sóhajjal kezdődik.” („*Die Deutsche Dichtung hebt an mit einem Seufzer.*”) A kanti ige idézése nem pusztán azt jelzi, hogy a soron következő elemzés orientációját tekintve empirikus és történeti ahelyett, hogy transzcendentális lenne. Az pusztán a kanti ellentét visszaigazolását jelentené, érintetlenül hagyva az ezen az ellentéten nyugvó hermeneutikát. Kittler olvasata ehelyett nem másra mutat rá, mint arra, hogy az eredet elképzelésének jelene egyáltalán nem maga az eredet. Az eredet – az autokonstitúció ősjelenete – maga is egy nem eredetből származik, egy kezdetből, amely lényegében plurális, empirikus és eltérő. Ez a kezdet azon erők és viszonyok rendszere, amelyek felépítik a romantikus lejegyzőrendszereket.

Az eredet romantikus ábrándja – amelynek egyik változata a hermeneutika – nem egyetemes álom. Nem a tudattalan bensőségességéből bukkan elő, amelynek aktánsai (mondjuk Anya, Apa, Gyermekek) mindenhol ugyanazok. Nem is egy történelem feletti szubjektum drámáját játssza végig, amely során az beavatást nyer a szintén történelem

feletti „nyelv” vagy jelölő uralmába. Inkább a történetileg meghatározott diszkurzív technikák egyik funkciója. Ez az a pont, ahol Kittler romantika-olvasata eltér a pszichoanalízistől, amellyel mindazonáltal különféle motívumokon osztozik. Hogy megfogalmazhassuk ezt a különbséget, az alábbi hipotézist ajánlom. Míg Kittler elfogadja Lacan diktumát, amely szerint a tudattalan a Másik diskurzusa, ezt a formulát foucault-i nézőpontból olvassa. Ez annyit tesz, hogy a diskurzus kifejezés többé nem a nyelvi, következőképpen az időtartammal bíró beszéd absztrakt képzetére utal – ahogy Lacannál –, hanem a nyelv pozitív létmódjára, amelyet többek közt az oktatási intézmények, a sokszorosítás technikai eszközei, a tárolás és az átvitel, az értelmezés rendelkezésre álló stratégiái alakítanak. A lacani Másik Kittler számára ugyancsak nem a törvény általános és szuverén példáját jelenti, sokkal inkább (megint Foucault-val) az erők és ellenállások, valamint parancsok és címek hálózatát, amelyek a történetileg meghatározott hatalom alakzatait alkotják. Ha a romantikus álom több ponton egyezik is a pszichoanalitikus családjelenet jellemvonásaival, ez csupán azért van, mert a pszichoanalitikus irat maga is erre a történeti területre hivatkozva íródott.

Ahhoz, hogy láthassuk, konkrétan hogyan alakult Foucault és Lacan módszertani fűzőja, térjünk vissza a romantikus írás ősjelenetéhez. Faust János-fordítása, az eredet általa végrehajtott hermeneutikai újraelsajátítása kompenzációs aktus. „Hiányt” vagy „elégtelenséget” (Goethe a „Mangel” szót használja) tölt ki, mely maga is folyékonyságra vonatkozó kifejezésekben ölt alakot („szomjúság”; a „folyam” „apadása”, mely „feltör” saját „mellében”). A vágy, a belső zavar és az örvény, amely Faustot írásra sarkallja, és amely a beíródás minden nyelvet megelőző eredeti tettében lel kielégülésre és vigaszra [*getrost*], nem más, mint Faust elválasztottsága magától a természettől. A romantikus írás azáltal tér vissza az elveszett természeti eredethez, hogy lefordítja a természet szótlan beszédét. Ezen túlmenően, ahogy a „folyadék” szemantikája felfedi, ez a természet magának az Anyának az alakzata. Faust küldetése a transzcendentális jelöltért, az eredeti tettért és jelentésért, amelyből a nyelv feltör, az anya hívogató képét követi. Ahogy Kittler rámutat, a fausti vágyakozás logikája kapcsolódási lehetőséget biztosít a „Gretchen-tragédiához”, amely a Faust első részében a „Tudóstragédiát” követi: Faust egyedülálló szerelme, Gretchen Anya és Madonna egy személyben, a természeti-anyai eredet újabb képviselője. A Faust második része pedig hű marad ehhez a paradigmához, és az igyekezetünket orientáló „Örök Asszonyi” apoteózisában tetőzik. A fausti ősjelenettel kezdeni – ahogy Kittler teszi – annyit tesz, mint a romantikus vágy és írás olvasatát az Anya képére való fixációként felvetni.

Ennek az olvasatnak a kittleri kidolgozása azonban a *Lejegyzőrendszerek* első felében nem marad meg a pszichoanalitikus irodalomelmélet határain belül. Elveti a romantikus komplexum szigorúan pszichoanalitikus olvasatát, azon az alapon, hogy az hermeneutikai és tautologikus lenne. Ez annyit tesz, hogy amennyiben megkísérli a szöveget visszateríteni az eredetéhez, az anya-gyermek fantazmához, és amennyiben erről a fantazmáról

mint a szöveg látens jelentéséről vélekedik, a romantika pszichoanalitikus interpretációja a hermeneutika alapvető gesztusát ismétli meg. Ezen túlmenően azoknak a szövegeknek a hermeneutikai olvasata, amelyek létrehozzák a hermeneutikai olvasást (ahogy a fausti ősjelenet teszi), pusztán azok újraírása lesz. Az Anya mint elsődleges interpretatív adat hangoztatásával a pszichoanalízis megmarad a romantikus lejegyzőrendszeren belül, megmarad – mondjuk így – alkalmazott romantikának. Az állítás, hogy az Anya az eredet, csakugyan megismétli azt, amit maga a romantika bizonygat a legkitartóbban. A módszertani feladat ezek után annyi, hogy a pszichoanalízishez képest olyan külső álláspontot vegyünk fel, amely mindeközben megtartja a pszichoanalitikus olvasás (szemantikai) helytállóságát.

Ez a kilépés Lacan és Foucault már említett fúziójával valósul meg. A diskurzus és a Másik lacani fogalmainak, valamint a foucault-i „kívülség gondolatának” vegyítésével Kittler a romantika olyan téziséhez érkezik, amely elkerüli a hermeneutikai tautológia csapdáját. Óvakodva a túlzott leegyszerűsítéstől ezt a tézist az alábbi módon fogalmaznám meg: a romantika a diszkurzív termelés eredeteként értett Anya diszkurzív kitermelése. Más szóval az Anya fantazmája és a vágy e fantazmához kapcsolódása előtt egy lejegyzőrendszer áll, és mind a fantazma, mind a vágy e lejegyzőrendszer része és funkciója. A romantikus (és pszichoanalitikus) eredet egy kezdetből származik, technikák hálózataiból, melyek maguk is empirikusak, történetiek és eltérőek.

A romantika a diszkurzív termelés eredeteként értett Anya diszkurzív kitermelése. E tézis bemutatásához és konkretizálásához a *Lejegyzőrendszerek* a hagyományos irodalomkritika számára teljességgel idegen vizekre kalauzol bennünket. Kittler a késő 18. század új pedagógiájával indít, a diskurzussal, amely az anyákhoz címezte magát, és amely ezáltal megtette az Anyát az elsődleges szocializáció cselekvőjének [agency]. Az Anya az, aki beavatja a gyermeket az olvasás és írás kulturális technikáiba, és ezzel ezt a beavatást az erotikus gyönyör aurájával ruházza fel. Ez a gyönyör elsősorban az anyai hanghoz kötődik, egyfajta akusztikus burokhöz, amely az anya-gyermek kettőst artikuláció előtti egységbe köti. Innen ered a romantika rajongása az elsődleges szóbeliség, a belső hang és a néma transzcendentális beszéd iránt. De a szóbeliség nem pusztán álom, hanem technikai valóság is: a reformok, amelyeket a bajor iskolai tisztviselő Heinrich Stephani (1761–1850) vezetett be, ezt a szóbeliséget didaktikai eljárások hatásaként állították elő. Stephani módszere, amely a hangokat jelölő betűk megtanításával tanította a gyerekeket olvasni és írni, ma akármennyire magától értetődőnek tűnjék is számunkra, valójában nagyszabású diszkurzív esemény volt. Nemcsak a nyelvi anyagság új koncepcióját állította elő, hanem annak új és hatásos szerveződését is. Régóta tartják úgy, hogy a romantika valamilyen forradalmon alapul. Kittlernél sincs ez másképp. A szóban forgó forradalom azonban többé nem a francia, amely oly kedves a szabadság hermeneutikájának, sokkal inkább az európai ábécé forradalma, amely a vele járó szóbelivé válással 1800 körül következett be.

Elsődleges szóbeliség, Anya, az eredet ön maga számára való jelenléte: ezek nem pusztán szublimációk vagy filozófiai hallucinációk, hanem diszkurzív tények, csomópontok egy pozitív és empirikus lejegyzőrendszeren belül, funkciók a relék és parancsok központ és eredet nélküli rendszerében. Mint ilyen, nem egyfajta ezeket megelőző vagy egyfajta forrásként szolgáló valóságot lepleznek; maguk állítják elő a valóságot a testek (például a gyerekek szemeinek, füleinek és kezeinek) betűhöz és a hatalom instanciáihoz kapcsolásával. Ez a rendszer nem sokkal később kifejelesztette saját elméletét (a szótó és az ige nyelvtana), saját képzetalkotását [imaginary] (a költészet mint a természet nyelvének fordítása) és saját olvasási protokolljait (a jelölő romantikus hermeneutikája). Intézményi reformokon keresztül valósult meg (az általános iskoláktól az egyetemi előadótermekig), törvénybe iktatták (az 1794-es Egyetemes Porosz Törvény egyszerre rendelkezik a szerzői jogról és az anyai szoptatásról) és életpályákat alakított (amint arra a nevelődési regény új műfaja rávilágít). Kittler tanulmánya nagy részletességgel ecseteli a romantikus lejegyzőrendszer ezen aspektusait: a gyermekeket az első hangtól (ma) az első jelöltekig (Mama) vezető ábécékönyveket, a fausti hermeneutikát létrehozó egyetemi reformokat, és különösen az irodalmi szövegeket, amelyeket egyrészt az a lejegyzőrendszer programoz, amelyben íródtak, és amelyek egyben az adott diskurzus szubjektumává programozzák olvasóikat. Ezek az alrendszerek, a maguk meghatározott eloszlásában és kapcsolódási útjaikban mind összefoglalhatók e tézisben: a romantika a diszkurzív termelés eredeteként értett Anya diszkurzív kitermelése.

Mindeddig Kittler romantika-olvasatának „anyai” szálát hangsúlyoztam módszere sajátosságainak kiemeléséhez. Ahogy azonban a *Lejegyzőrendszerek* olvasója hamar felfedezi, a tézis, amelyet összefoglaltam, valójában csupán egyetlen alkotóeleme egy sokkal bonyolultabb konstrukciónak. A romantika a szerzőség intézményesülése is, az egyetemes költői cím pragmatikájának felbukkanása, a kinesztétikus adatok tárolásának és átvitelének médiumaként értett írás monopóliuma. Fejtegetésem mindeközben figyelmen kívül hagyta azokat a Kittler olvasata számára nagyon is központi jelentőségű parancsokat, azt a területet, amelyben a lacani Másik foucault-i átdolgozása kiemelkedő jelentőséget kap. Végére is Faust fordítását nem csak az Anya utáni sóvárgása vezeti, hanem a szobájában szintén jelenlevő pudli is. Ez a pudli nemsokára Mefisztóként fedi fel magát, a szellemként [*Geist*] akihez Faust az ördögi szerződéssel csatlakozik, ez pedig meghatározza a dráma hátralevő részét. Kiindulva ebből a szerződésből és különösen az ezt létrehozó aláírásból, Kittler az 1800-as lejegyzőrendszer által támasztott imperatívuszok és kötelességek elemzését bontakoztatja ki. A romantikus szubjektum nem pusztán az Anya képe által gúzsba kötött szubjektum, hanem az erők specifikus konstellációján belül működő szubjektum. Bürokratikus szubjektum, köztisztviselő (államilag alkalmazott tanár, egyetemi oktató, jogász, titkár, stb.) és ekként olyan szubjektum, amelyet az írásos anyagok előállításának és értelmezésének sajátos módozatai foglalnak le. A romantika kétségkívül a diszkurzív termelés eredeteként értett Anya diszkurzív kitermelése, de

egyben a bürokratikus kormányzás diszkurzív kitermelése és elterjesztése is. Sőt ez a két aspektus, még akkor is, ha két egymást kizáró világot különít is el, teljesen összetartozik, és kölcsönösen alátámasztja egymást. A romantika az Anya és az Állam közötti termékeny feszültségként szerveződött lejegyzőrendszer.

Minden Goethe *Faust*jával kezdődik, és minden vele végződik. Gretchen, az anyakép szolgálatába kényszerülve meggyilkolja az anyját és gyermekét. Az (anyaság elleni) gyilkossággal kiérdemelte az örültséget és az Állam nevében beszélő Mefisztó szerint a kivégzést. Faust, aki vágyának és törekvéseinek forrását lelte meg benne, továbblép a klasszikus Görögország mágikus megidézése és a trójai Helénával kötött filológusi-költői házasság felé. Kittler olvasatában mindez nem fikció, hanem program. A romantikáról szóló tanulmánya Karoline von Gunderode, a klasszika-filológus Friedrich Creuzer kedvesének ügyével zárul. Creuzer számára ő volt az a belső hang, aki kutatásai során vezette, akinek klasszikus forrásai fordításait titkon címezte. Az anyakép – e beszédben gátló, diskurzus által rányomott bélyeg – szerepébe kényszerülve Karoline a Rajnába veti magát. Ahogy gyakran mondják, minden német folyó közül a Rajna a legromantikusabb.

Modernizmus

„Nézze, kegyelmes uram, egy vessző!”²*

Hölderlin

A stílusok szükségszerűen különfélék. Ahogy Nietzsche-ről szóló tanulmányában [*Spurs*] Derrida rámutatott, sosem egy, hanem óhatatlanul számos stílus létezik. A *stylus* vagy íróeszköz képzetéből származó stílus fogalma a megkülönböztető beíródás munkáját jelöli, amely egyszerre megelőzi a jelentést és nélkülözhetetlen hozzá.

Ez bizony nehézség lehet a *Lejegyzőrendszerek* angol olvasói számára. Ahhoz, hogy az olvasó felismerje a stilisztikai hatásokat, olyan helyzetben kell lennie, hogy érzékelhesse a más stílusokkal szembeni eltéréseket. Kittler könyvének német olvasói számára ez egyszerű feladat. Az ő olvasó szemük és belső fülük arra lett kiképezve, hogy követni tudják a német intellektuális írásmód szintaktikai-retorikai fonalát. Az efféle írásmód (persze most egyszerűsíték) hegeli modorként jellemezhető: körülményes nyelvtani szerkezetek, ellentétekben gazdag körmondatok, fogalmi megfordítások, nominalizált melléknévek – röviden, dialektikus eltökéltség. Ami mindenekfelett megkülönbözteti ezt a stílust (amelyet mind Schopenhauer, mind Nietzsche hiába gúnyolt), az a mindennapok nyelvével szemben tanúsított fölényes távolságtartás. A világi társalgás tömörsége és csapongása, csakúgy

² [„Sehen Sie, gnädiger Herr, ein Komma!” Friedrich HÖLDERLIN, *Sämtliche Werke*. Große Stuttgarter Ausgabe, 3., szerk. Friedrich BEISSNER, Kohlhammer, Stuttgart, 1957, 65. sk. Lásd még Wilhelm WAIBLINGER, *Friedrich Hölderlin's Leben, Dichtung und Wahnsinn* = *Wilhelm Waiblinger's gesammelte Werke*, 3., Heubel, Hamburg, 1939, 243.]

KITTTLER

mint konkrét utalásai és kézzelfoghatósága, mind feloldódik az általánosság nimbuszában. Ezzel ellentétben az angol próza Drydentől napjainkig megőrizte közelségét a világi társas érintkezés zsargonjához. Az angol intellektuális stílust jobban befolyásolta a társalgási udvariasság, mint tették ezt a filozófiai absztrakció megszorításai; otthona a kereskedelem gyakorlati világa és nem az elszigetelt dolgozószoza. Ebből kifolyólag a fordításban elvész a Kittler stílusa okozta különbség. Prózája a dialektikus eltökéltség ellenében íródott. Jellemzői a szintaktikai tömörség, a nyelvezet egyfajta kézzelfoghatósága; megvan benne az „alacsony” (vagy informális) bizalmas szóváltás szószerintisége, olykor a mérnökök technikai nyelvezete; mondatai gyakran elérik egy távirat vagy parancs tömörségét. Angol tolmácsolásban stilisztikai körvonalai szükségképpen elveszítik élességüket, és hajlamosak eltűnni a mindennapos társalgás tengerében.

Ami viszont nem tűnik el, az a könyv egészének stilizálása, precizitása és szimmetriája. Két rész, csupán dátumokkal megcímelve. Két jelmondat, mindkettő egy-egy matematikai egyenlet. (Egyébként ezek közül az elsőt a „növekedés” algoritmusaként értelmezhetjük, az 1800-as lejegyzőrendszert jellemző progresszív növekedés mozgásként. A második a differenciális váltakozás lüktetését önti formába, amely a modernista diskurzust járja át.) Az első rész egy ős-írásjelenettel kezdődik, amely során Faust a dolgozószobájában elpusztítja a tudósok köztársaságának diskurzusrendszerét és feltalálja a romantikus hermeneutikát. A második rész szintén egy ős-írásjelenettel kezdődik, de a főszereplő ezúttal Nietzsche, tollal (és később írógéppel) a kezében, és ezúttal a romantikus lejegyzőrendszer az, amely összeomlik, hogy teret adjon a modernizmus intranzitív írásgyakorlatának. Ugyanakkor már az első rész fausti kezdete az egész könyv konklúziójának irányába mutat, a romantikus írás „szisztematikus megfordítása” felé abban, ahogy Valéry szerkeszti át Goethét az „*En Faustom*”-ban. A két rész belső tagolásuk tekintetében is pontosan illeszkedik egymáshoz: mindkét esetben egy kezdőénekekkel indítanak (Faust szemben Nietzschével), amelyet három nagy, szimmetrikusan felosztott alegység követ. Röviden, a könyv dizájnja olyannyira átgondolt, hogy matematikai formalizálást vagy zenei szeriálitást sugall. A zenei párhuzam Kittler érvelési stílusára is illik, amely linearitásán túl visszatérő vezérmotívumok teljes rendszerét vonultatja fel (ilyen például a jajsóhaj [németül „ach”]). A *Lejegyzőrendszerek* konstruktivista összeállítás, amely egy sakkjáték, egy gépdiagram modellje alapján épült. Ez a kompozíciós stratégia jól illeszkedik a könyv poszthermeneutikai gyakorlatához.

Ám ugyanilyen jól illeszkedik Kittler modernizmus-hűségéhez is, a hűséghez, amely nem kritikátlan rajongásból, hanem inkább abból a józan felismeréséből származik, hogy a modernizmus – az 1900-as lejegyzőrendszer – határozta meg a művészet(ek) azon állapotát, ahogyan az ma is létezik. Más szóval, amit a modernizmus kittleri elemzése feltár, az nem más, mint az, hogy az 1900 tengelyét övező harmincvalahány év döntően megváltoztatta episztemológiai helyzetünket (talán éppen azzal, hogy poszt episztemológiáivá változtatta); hogy a mai szellemi munka a maga leginkább előrehaladott kutatásaiban

a diskurzus modernista átalakításában gyökerezik; hogy posztmodernnek vagyunk abban az értelemben, hogy a modernista beavatkozás visszafordíthatatlan. Ez a posztstrukturalizmus közvetett leckéje is egyben: Foucault Nietzschét olvasva fejleszti ki genealogikus módszerét, Derrida a maga ős-írás elméletét Saussure olvasásán keresztül, Lacan pedig saját pszichoanalízis-változatát Freud – végtelen – olvasásán keresztül. Nietzsche, Saussure és Freud mind hasonlóan jelentős szerepet játszik a modernizmus kittleri tárgyalásában, de nem – és ez a döntő – szerzőkként és autoritásokként. A *Lejegyzőrendszerek*ben a modernista triumvirátus három alakja elveszíti egyediségét, és újrafelszívódik az őket körbevevő rendszerben. A posztstrukturalizmusról adott historiográfiánk mindaddig pusztá eszmetörténet volt, gondolkodók és azok ötleteinek elbeszélése. Kittler könyve az első, amely szakít ezzel az elavult paradigmával, és feltárja jelenkoriségünk diszkurzív kezdeteit.

Jelenkoriségünk: a birtokos eset itt az 1990-es évek angolszász olvasóira vonatkozik, akik Kittler könyvének modernizmusról szóló részében sokkal többet fognak felismerni „sajátjukként”, mint az 1800-ról szóló részben. Amint már említettem, az első rész az európai romantika német változatáról szóló tanulmány, és néhány kivételt leszámítva szöveges példái mind német nyelvterületről jönnek. Ez azt jelenti, hogy tetemes fordítási és átfordítási munkára lesz szüksége annak az olvasónak, aki például végig akarja gondolni Kittler vizsgálódásainak angol romantikára vonatkozó implikációit. Hogyan hasonlítható össze a pedagógia angol története a Kittler által leírt német fejlődéssel? A szerzői jog valamivel korábbi létesítése Angliában más szerzőségfogalmat eredményez vajon, mint Németországban? Létezik vajon az egyetem németországi államosításával párhuzamos folyamat Angliában? Az angol romantikakutatás természetesen hosszú ideje hangsúlyozza a német hatásokat (főleg Coleridge tekintetében). Kittler könyve talán ösztönzően hat majd e kölcsönzések és adaptációk sajátos diszkurzív feltételek szerinti újraolvasására. Talán szintén buzdítani fogja az úgynevezett újhistoristákat, akik egyre nagyobb számban fordulnak a romantika felé, miután felszántották a reneszánsz- és tizennyolcadikszázad-kutatás mezőit, hogy feltegyék maguknak a kérdést: valójában mi is kutatásuk tárgya?

Amiért a *Lejegyzőrendszerek* modernizmust leíró része nemzetközibb az első résznél, az magának a modernista diskurzusnak a természetéből (vagy nem természetéből) fakad. Kittler egy helyen idézi a postafelügyelő és költő August Stramm disszertációját „a levelezés előállításának empirikus törvényéről, amely szerint minden, az egyik országból a másikba küldött levél kiváltja a hasonló postázást a másodikból az elsőbe”. Stramm a világ postarendszerének ökonómiájáról ír, amely a huszadik század elejére valódi intézményrendszerrel rendelkezett, például a díjszabást befolyásoló egyezményekkel. A nemzetközi kommunikáció Stramm által leírt exponenciális robbanása és felgyorsulása más szóval a modernista diskurzus meghatározó történelmi vonása. (Az *Ulysses Gramophone*-ban, egy könyvben, amely a *Lejegyzőrendszerek* után és mintegy annak hatására íródott,

Derrida e diszkurzív tény hatásait Joyce regényén keresztül mutatja be.) Ezek után nem véletlen, hogy Kittler modernizmusról szóló vizsgálódása nemzethatárokon is átível, hogy névjegyzékében megtalálható Mallarmé, Villiers de l'Isle-Adam és Proust, továbbá Nietzsche, Benn és Kafka; Edison, James és Stein, valamint Lumière, Bergson és Salome; Rilke Kafkával együtt. A kommunikációnak természetesen a romantikában is megvolt a maga nemzetközi aspektusa, de technikai és intézményi szempontból nem úgy volt nemzetközi, mint a modernségben: keretei megmaradtak olyannak, amelyeket a nemzetállam határoz meg. Innen ered a nemzeti irodalmi hagyomány romantikus ápolása; innen ered a hagyományok és nyelvek modernista összevegyítése (például Poundnál). A fő probléma nem érdektelen a komparatistika számára: a nemzetközi kifejezés a posztai szállítás történetileg változó technikáinak funkciójára utal. Ahogy már Goethe is felismerte, a „világirodalom” (a *Weltliteratur*, a kései Goethe alkotása, melyet gyakran az „összehasonlító irodalomtudomány” előfutárának tartanak) lehetőségfeltétele a „közlekedésben” [*Verkehr*], a kereskedelemben, a csereforgalomban és a kommunikációban rejlik.

Mindezen levelek és táviratok Stramm által megfigyelt zaja ugyanaz a zaj, amelyet K., Kafka regényének betű-főhőse hall a telefonvonalban, amikor megpróbálja felhívni a kastélyt. Ez (technikailag és nem metaforikusan szólva) nem más, mint a modernizmus zaja. A romantikus diskurzusnak az anyai hang tiszta bensőségessége volt az „eredete”, a hang, amelyet az ábécé szóbelivé tételére vonatkozó Stephani-féle oktatási reformok teremtettek meg. A modernista levélváltásban szintén megtalálható a test és a jelölő technikai párosítása, mely párosítás nem jótékony pedagógusok terméke, hanem a pszichoanalízis tudományáé (mely hamar megtalálta a maga pedagógiai alkalmazását). Hermann Ebbinghaus 1880-as évekbeli emlékezetkísérletei, melyekben új tudomány jelentkezik, Kittler elemzésében egy diszkurzív eseményt, a nyelvi anyagiség mutációját jelölik. A *Lejegyzőrendszerek* olvasói talán itt találkoznak Kittler érvelésének legnehezebben emészthető aspektusával, amennyiben az irodalmi modernség ránk hagyományozott koncepciója szisztematikusan kizárta a belebocsátkozást a pozitívizmus történelmi teljesítményeibe. Kittler szemléltetése azonban olyan kényszerítő erővel bír, hogy az ember azt felételezhetné, hogy a pozitívizmus hagyományos kizárása (sőt bűnbakká minősítése) valójában a romantikus-hermeneutikai diskurzus megmentésére tett kísérlet volt az azt leromboló kulturális erőkkkel szemben. Létezik-e erre jobb módszer, minthogy magát a modernizmust eszmék és világnézetek ügyévé fokozzuk? Ezzel kapcsolatban már említettem Nietzsche Dilthey általi elnyomását, azét a Nietzscheét, aki a kevés olvasásra szánt időt, amelyet vakságközeli állapota engedett számára, fiziológiai értekezésekre áldozta, és akinek az emlékezet erőszakos beíródásáról alkotott elmélete válik, ahogy arra Kittler rámutat, Ebbinghaus munkájának kísérleti valóságává. Ezen a ponton szintén relevánsá válik Freud „irodalmi” vagy „humanista” olvasata, mely elkerülhetetlenül biologizmusának transzcendenciáját hangsúlyozza. A pszichoanalízis lehetőségfeltételei abban

a diszkurzív mezőben találhatók, amelyet a pszichofizika nyitott meg. Hegel egységes és egyesítő Szellemét már régóta leváltotta Broca agyának funkcionális sokfélesége, és kísérteties utóéletét már csak a hermeneutikai filozófián és irodalomkritikán keresztül tartja fenn.

Ebbinghaus kísérlete alapján véve meglehetősen egyszerű. Hogy lemérje az emlékezőképességet, Ebbinghaus értelmetlen szótagokat vonultat fel szeme előtt, majd megszámlolja a szótagok kombinációinak memorizálásához szükséges elhaladások számát. Ebből a folyamatból Kittler a diszkurzív kezdet komplexitását bontakoztatja ki. Először is ott van a kísérleti alany teste: megfosztva a szubjektivitás kulturális eszköztáráról fiziológiai felületté vált, amelybe a szótagok – egyszer, kétszer vagy többször – beíródnak. Másodszor ott a forrás, amelyből a szótagok felbukkannak: nem könyvek, nem az anyai hang, hanem a véletlenszerű konfigurációk előállításáért felelős mechanizmus. Miután elhaladtak Ebbinghaus látótere előtt, és ott pillanatnyi sokkhatásokat idéztek elő, ezek a szótagok egy hasonló szerkezetű tároló mechanizmusba érkeznek vissza. És ott van végül a nyelv alakja, amelyet a rendszer alkalmaz, egy szintaktikai koherencia és szemantikai tartalom nélküli nyelv; puszta betűk a maguk anyagságában és váltakozásuk differenciális lüktetésében. A kísérlet, röviden, a nyelvet írásként szervezi meg, beírt különbségek rendszereként, amelyek az értelmetlenség tárházából való válogatásként bukkannak fel, rákarcolják a különbségüket a test felszínére, majd visszatérnek a forrás morajlásába. Stramm postafelügyelő helyzete sem különbözik ettől: betűk és táviratok zaja, amelyekből néhány áthalad az asztalán, hogy majd újra elnyelje őket a kommunikáció örvénylő tengere, amelyből jöttek. És sem a postás, sem a kísérleti megfigyelő nem azért van ott, hogy értelmezzen, hanem pusztán azért, hogy számoljon és számszerűsítsen, és hogy gazdasági vagy tudományos célból mérje fel azoknak a választásoknak a differenciális értékeit, amelyekkel szembesül. Nietzsche szerint a minőségek valójában az erő mennyiségi különbségei. Ebbinghaus kísérlete bizonyítja ezt a nézetet.

A pszichofizika a nyelvet elviszi addig a pontig, amikor már nincs többé értelme, vagy inkább megmutatja, hogy minden értelemalkotás határa (és ennél fogva definíciója) a nem értelem és az automatizált műveletek tartományában található, melyek többé nem tartoznak valamilyen szubjektív autoritáshoz. A nyelvhasználat határain üzemzavarok tömkelege szaporodik el: diszlexiák, afáziák, agrafigzmusok, aszimbolizmusok; a normális és patológus közötti szigorú elválasztás szabványok lejtőjévé alakul; a szándékos cselekvőképeség szétszóródik az organikus és idegi funkciók rendszerében. A beszéd normája többé nem egy szerzői szubjektum jelentéssel bíró megnyilatkozásában lesz. Válogatássá és ritkítássá válik, megtestesítve azt, amit a kibernetikusok rend-a-zajból elvnek neveznek. Röviden, a modernista lejegyzőrendszer kibogozza a nyelvet, annak teljességét és központosítottágát agyi és szenzomotoros szálak gubancává, megkülönböztető jegyek szórásává csökkenti.

E kibogozás előfeltétele a pszichofizika minimális kísérleti kikötése: hogy az írás,

írásként, le legyen írva. Ahhoz azonban, hogy megtörténhessen az írás és szubjektivitás ilyen elválasztása, a lejegyzésnek mechanizálttá kellett válnia, ez pedig az írógéppel valósul meg. Ahogy már Heidegger is megjegyezte, az írógép megváltoztatja a léthez fűződő viszonyunkat: elvonja a nyelvet a kéztől, amely kéz – és ebben Heidegger, mint oly gyakran, hű Arisztotelészhez – megkülönbözteti az „embert”. Anélkül, hogy osztozna a filozófus nosztalgijában, Kittler történetileg teszi konkréttá a heideggeri megérzést. Az írógép megszabadítja az írást a szem és a tudat felügyeletétől; a térközt a megkülönböztetés előfeltételévé teszi; jelölők készletét tárolja, melyek úgy sújtanak le az oldalra, ahogy Ebbinghaus szótagjai sújtották a test érzékelési felületét. A morális beíródás nietzschei képzete azt az írógépet veszi mintául, amelyből Nietzsche az egyik legkorábbi változatot birtokolta és használta. Saussure nyelvészete Derrida olvasatában az ősrírás nyelvészete, melynek technikai megfelelője az írógép. Freud pszichikai apparátusa, ahogy ő nevezte, egy író gép. Ráadásul, ahogy Kittler rámutat, a korszak irodalmi termelése sem függ kevésbé, mind fogalmilag, mind gyakorlatában, a betű új technikájától. Mallarmé az ékes-szólás szubjektumának eltűnéséért kiált, miközben a költészetet az ábécé 26 betűjéből és a köztük levő térközökből származtatja. Kafka kínyóeszközei író gépek. Morgenstern kifejleszti az autonóm központoszás poétikáját. A pszichofizikához hasonlóan (amelynek egyben technikai előfeltételeként is szolgál), az írógép megváltoztatja a diskurzus státusát, és újrapozicionálja az irodalmat, a tudományt és az elméletet. Az „ember” Foucault által feltételezett végét egy olyan mechanizmus idézte elő, amely írja az írást.

Úgy fogalmazhatnánk meg a pszichofizika és az írógép diszkurzív hatását, hogy a nyelv csak velük válik médiumként észlelhetővé. De nem az írógép technikája az egyetlen, amely lehetővé teszi az ilyenfajta észlelést. Ez a technika 1900 körül egyszerre alakul ki más mediális technikákkal, különösen a gramofonnal és a filmmel, amelyek mind központi szerepet töltenek be a *Lejegyzőrendszerek* modernizmusról szóló részében. Figyeljük meg e három dolog strukturális hasonlóságait: ahogy az írógép lehetővé teszi a tudatküszöb alatt átmenő írásos különbségek feldolgozását, úgy rögzít a film adatokat az optikai tudattalanból (ahogy azt Benjamin megjegyezte) a különálló képkockákban, amelyeket önmagukban nem lehet észlelni a filmképpen; a gramofon pedig hasonlóképpen veszi fel és teszi sokszorosíthatóvá a vibrációs frekvencia olyan különbségeit, amelyek elkerülik a tudatos hallóképességet. A noematikus világ (az intencionalitás világa) technikai felbomlásának megfelelője megtalálható ezek közül mindhárom médiumban, sőt a köztük levő információfeldolgozás lehetőségeinek eloszlásában is. Kittler erre vonatkozó tézise különösen provokatív. Szerinte a három lacani regiszter – a szimbolikus, az imaginárius és a valós – mediális specializálódás hatásai. Az írás a szimbolikus rend különbségeit hordozza; a film a vizuális jelenlét szimulációjával imaginárius tartalmat továbbít; a fonográf pedig lehetővé teszi a valós technikai rögzítését. Az írók, akik 1900 körül az irodalmat intranzitív írásgyakorlattá (egészen szó szerint „irodalommá”) alakították,

ezt szisztematikus, nem pedig tematikus okokból tették. A mediális specializálódás modernista tájképén az írás a maga korlátaival és lehetőségeivel egy a többi médium közül, és az író egyetlen médium specialistája, a betű szakértője.

Itt kell hangsúlyozni Kittler érvelését a modernizmus mediális konstellációival kapcsolatban. A technikai médiumok 1900 körüli felbukkanása döntő történelmi és diszkurzív cezúrát képvisel, amely megváltoztatja a kulturális termelés szerkezetét, helyzetét és szerepét. Az általam ismert egyetlen kritikus vagy teoretikus, aki a médiumok történelmi jelentőségét hasonlóan radikális módon szemléli, nem más, mint Walter Benjamin. *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* című rövid és jogosan híres esszéjében Benjamin amellett érvel, hogy a modernizmus egyenlő az aura, azaz a műalkotás egyediségéből fakadó szakrális távolság és másság lerombolásával. A filmmel a művészi alkotás olyan módja jön létre, melyet kezdettől fogva sokszorosíthatóként hoznak létre. A film nem ismer autentikus egyedi instanciát, nincs eredetije, és ebből az okból a művészet emancipációját jelzi annak mitikus-vallási gyökereitől.

Azok az olvasók, akik ismerik Benjamin esszéjét (és a hasonló problémákkal foglalkozó Baudelaire-tanulmányait), fel fogják ismerni a hasonlóságokat munkája és Kittler könyve között. Hogy csupán két példát említsünk: mindkét szerző nagy hangsúlyt fektet az előreláthatatlan és hirtelen zavarkeltés „sokkhatásainak” fontosságára mint a modernizmus tapasztalatának kulcösszetevőjére; mindkettő hangsúlyozza a kapcsolatot a film, az általa kiváltott figyelem elterelt formája és tartalmának „populáris” vagy „tömegorientált” természete között. Egy Benjamin és Kittler közötti összehasonlításnak persze élesekben kellene különbséget tennie a hasonlóságok e pontjai között (például rákérdezve arra, hogy az egyes esetekben vajon mi a meghatározott forrása ezeknek a „sokkhatásoknak”), valamint ki kellene dolgoznia további ilyen pontokat (például a médiumok és a tudattalan viszonyát mindkettejükénél). Ezt a feladatot azonban az olvasóra hagyom, és itt csupán egyetlen nagy különbséget emelnék ki Benjamin és Kittler között, amely módszertani szempontból tűnik számomra döntő jelentőségűnek. A technikai médiumok felbukkanásának és jelentőségének kittleri elemzésében nem találunk olyan mindek felett álló narratívát, amelyre a felbukkanásnak ez az eseménye például szolgálna. Benjaminhoz hasonlóan Kittler a modernista beavatkozásra törésként vagy hasadásként tekint, de elveti, hogy ezt az átalakulást az „emancipáció” történelmi-filozófiai jelentésével ruházza fel. Benjamin tézise a művészet végéről más szóval olyan diegetikus állványzaton nyugszik, amely alapjában véve hegelianus. Kittler abban az értelemben evolucionista, hogy nem tulajdonít a priori irányt a történelmi változásnak. A modernista diszkurzus medialisálódása esetleges esemény, történelmi clinamen, és nem egy századokon keresztül kibontakozó terv megvalósulása.

A romantika-részről szóló fejtegetésemben arra a tézisére összpontosítottam, amely szerint a romantika a diszkurzív termelés eredeteként értett Anya diszkurzív kitermelése. Megjegyzéseimet itt szintén Kittler konstrukciójának egyetlen szálára korlátoztam,

KITTLER

a nyelvi anyagiság és medialitás szerepére. Az olvasóra azonban ennél jóval több vár: például annak tárgyalása, miként bukkan fel a szingularitás (kontra Benjamin) mint rögzíthető adat, melyek a pszichoanalízis és irodalom szimmetrikus és versengő álláspontjai a modernista lejegyzőrendszerben, miben áll a fordítás lehetetlensége és melyek a mediális átfordítás korlátai. Ahogy említettem, Kittler konstrukciójának *Udvarhölgyekje* az 1900-as részt nyitó nietzschei írásjelenet, amely elvezet Nietzsche teljes életművének a modernizmus paradigmájaként való olvasásáig.

Kittler elemzésének ezen aspektusait kommentár nélkül hagyom, hogy röviden megemlíthessek egy utolsó pontot. Az Anya diszkurzív kitermelése a romantikus diskurzusban a nőt egyetlen Nő prototípusába, a végtelenül termékeny csendbe foglalta, mely egyszerre forrása és mintaszerű befogadója a férfiúi költői beszédnek. Egyesek itt akár egyneműsítésről beszélhetnének: az egy Nő – az Anya – alapvetően a férfi identitásképzés narcisztikus kelléke. A modernista lejegyzőrendszer olyan nyelvi anyagiságot hoz létre, mely többé nem az anyai hangon alapul, ezáltal lehetővé teszi azt, amit a romantikus diskurzus csupán empirikus hiányosságként ismert el: a nők sokféleségét. A modernizmus más szóval alapvetően újraszervezi a háromszögyszerű viszonyt férfiak, nők és a nyelv között, következésképpen nők és férfiak viszonyát is. Ebben a tekintetben különösen jellemző Kittler fejtegetése a titkárnőről/gépírónőről, az írók szerelmi küldeményeinek mediális közvetítéséről, a premodern nőírók modernista újrafelfedezéséről és a nők pszichoanalízisben betöltött szerepéről. De talán érvelésének ez a legérdekesebb aspektusa: amíg a romantikus diskurzus egyneműsít, a modernista diskurzus feltárja az egyneműsítésnek ellenálló szexuális különbséget. Nietzsche azt írta, hogy a nemek közötti viszony alapvetően küzdelemjellegű. Ez a küzdelem Kittler szemében megint csak annak a lejegyzőrendszernek a hatása, mely meghatározza a jelenkorunkat.

Berlin, 1989. szeptember

Fordította: Keresztes Balázs

Nemes Z. Mórió

„We have never been hard enough”

A poszt-Kittler állapot

Az utóbbi évek itthoni és német kultúratudományos diskurzusainak egyik főszereplője vitathatatlanul Friedrich Kittler. Az élénk recepció mindenekelőtt az irodalomelméleti gyökerű értelmezői közösségeknek a médiatudomány, illetve materiális kultúratudomány irányában történő elmozdulásának köszönhető, melynek felszabadító interdiszciplináris perspektíváit a *Történelem, kultúra, medialitás* című tanulmánykötet szerkesztői a következőképp értékelik:

A kilencvenes évek során volt a médiaelméletek és az irodalomelmélet bizonyos közeledésében először megfigyelhető az a tény, hogy a medialitást eltérő érdekeltséggel vizsgáló diskurzusok sokban hasznára lehetnek egymásnak. Mert ha az irodalom-, a média-, a kultúra- és a történetiségkutatásban összekapcsolódik mindaz, ami a kérdésirányok felől konvertálhatóvá teszi ezeknek az érintkező diskurzusoknak a lejegyző, archiváló, átviteli és feldolgozási technikáit, akkor nemcsak az kerülhető el, hogy valamely diszciplína fölébe kerekedjen a másiknak, hanem termékenyítő eljárások jelenhetnek meg olyan vizsgálódási mezőnyökben is, amelyek korábban a diszciplináris önállóság jegyében idegenkedtek más kezdeményezések felhasználásától.¹

Kittler szerepe ebben a tudományföldrajzi átrendeződésben alapvetőnek látszik, ugyanakkor a 2011-ben Berlinben elhunyt szerző munkássága a kortárs német kontextusban már rég nem valamiféle nóvumként, hanem olyan integrált hagyományként van jelen, mely elsősorban a továbblépés, illetve az aktuális nemzetközi tendenciákkal (újmaterializmus, posztdigitalitás, médiaantropológia, spekulatív realizmus stb.) való párbeszédképesség egyre sürgetőbb kérdéseit veti fel.

Ennek fényében a weimari Archiv für Mediengeschichte 13. kötete már a „*Médiatörténet Friedrich Kittler után*” („*Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*”) címmel határozza meg az ott közölt tanulmányok érdeklődési irányát, de a wetzlari Tumult magazin tematikus száma (*Friedrich Kittler – Technik oder Kunst?*) is egy hasonlóan

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZIRÁK Péter: *Történelem – kultúra – medialitás. Előszó* = UőK (szerk.), *Történelem, kultúra, medialitás*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003, 7–14, 11.

„utólagos” perspektívát kínál fel. Az „után” (nach) a poszt prefixum kettős értelemvonatkozását exponálja, miszerint a szerzők egyszerre bezárni és kinyitni kívánják a korábbi paradigmát, vagyis az alap kutatások (ki)bővítésével és provokációjával – a médiumok átfogó *de-ontologizálásának* programjával – terelik az olvasókat újabb tudásterületek felé. A de-ontologizálás gesztusa ebben a kontextusban arra utal, hogy a médiumokat nem elsősorban technikatörténetük, hanem „*destruktív karakterük*” (Walter Benjamin), vagyis fundamentális inautentikusságuk jellemzi, ami egy általános médiumfogalom pozitív megalapozását is megnehezíti. Az egyes médiumok helyett ezért is kerülnek inkább fókuszba a különböző kultúrtechnikák, illetve a „médiumok előtti médiumok”: a kép, az írás és a szám szimbolikus műveletei. Mindez az ontológia médiaelméleti újraértelmezéséhez vezet, mely Kittler esetében egy high-tech techno-ontológiát eredményezett, ami ugyanakkor még mindig magán viselte a léttörténeti gondolkodás ismertető jegyeit. Friedrich Balke, Bernhard Siegert és Joseph Vogl – a weimari kötet szerkesztői – szerint a médiumok de-ontologizálása ugyanakkor nem a médiumok történetének végét jelenti, hanem egy olyan médiatörténet megteremtését, mely a hagyományos ontológiai megkülönböztetések (jel és dolog, forma és anyag, aktivitás és passzivitás) szerveződését tárja fel és „írja át” a médiumok inautentikusságának tükrében.²

A két „poszt-kittleri” tanulmánygyűjteményben olvasható szövegek három főbb csoportra oszthatóak. Az első csoportba azok a szövegek tartoznak, melyek a kittleri életmű főbb téziseit próbálják rekonstruálni, vagyis „kanonikus olvasattal” szolgálnak, illetve azt a tudománytörténeti hatásösszefüggést vizsgálják, melyben a szerző gondolatvilága megszületett. Ezen írások közül kiemelkedik Werner Hamacher *Reparationen* (1984) című munkája,³ mely a második világháború utáni nyugat-német szellemi klíma jellemzésével próbálja megértetni, hogy miért jelenthetett akkora bölcséleti szenzációt Kittler német és francia bölcséleti hagyományokat egyaránt ötvöző oeuvre-je. Eva Horn tanulmánya ugyancsak a „gyökerekig” megy vissza,⁴ hiszen arra kíváncsi, hogy a médiafilozófusként emlegetett, dicsért és/vagy kárhoztatott szerző hogyan olvas irodalmat, ugyanis Kittler mindenekelőtt germanista volt, akinek az irodalomhoz való speciális viszonyulásából következnek azok a médiatudományos megfontolások, melyek aztán egy szélesebb kultúraelméleti perspektívából tették rendkívül befolyásossá életművét. A második csoportba azok az esettanulmányok sorolhatók, melyek a kittleri elméletet egy tematikusan új területre próbálják alkalmazni, mint például az ellenkultúra,⁵ a jazz⁶ vagy a gender

² Vö. Friedrich BALKE – Bernhard SIEGERT – Joseph VOGL, *Editorial* = Uők (szerk.), *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, Wilhelm Fink Verlag, München, 2013, 5–8.

³ Werner HAMACHER, *Reparationen* (1984) = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 11–26.

⁴ Eva HORN, *Maschine und Labyrinth – Friedrich Kittlers „Aufschreibesysteme 1800/1900”* = *Tumult – Friedrich Kittler: Technik oder Kunst?*, Büchse der Pandora, Wetzlar, 2012, 13–25.

⁵ Marian KAISER, „Rausch- und Regeltechnik.” *Counter Culture als Electronic Revolution bei William S. Burroughs und Friedrich A. Kittler* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 79–94.

⁶ Maren HAFKE, *Spielt Charlie Parker in den Wind oder mit ihm? Bemerkungen zu Friedrich Kittlers Verständnis von Jazz und „Literatur”* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 167–178.

studies.⁷ A következőkben a harmadik szövegcsoporthal fogok hosszabban foglalkozni, ugyanis ezek az írások a poszt-kittleri kutatási irány olyan dokumentumainak tekinthetők, melyek nem csupán tematikusan, hanem módszertanilag próbálják kitágítani az elméleti paradigmát, mégpedig a materialitás, medialitás és antropológia kulcsfogalmai mentén.

Henning Schmidgen *Eine originale Syntax, Psychanalyse, Diskursanalyse und Wissenschaftsgeschichte* [Eredeti szintaxis, pszichoanalízis, diskurzuselemzés és tudománytörténet] című tanulmányában a kittleri munkásság tudománytörténeti tájolására vállalkozik,⁸ mindenekelőtt a Foucault-féle diskurzusanalízis és Jacques Lacan gondolatvilágának Kittler általi recepciójára tekintettel. Schmidgen ugyancsak reflektál arra a kérdésre, hogy Kittlert nem elsősorban az egyes médiumok története, hanem az „irodalom, örület és igazság” problémakomplexuma érdekelte, noha az észlelés és kogníció lehetőségeit kulturális-mediális üzenettechnikák függvényében gondolta el, melyek történetileg (is) kódolt lehetőségterekben valósulnak meg. Ezeknek a lehetőségtereknek a modelljei a „lejegyzőrendszerek” (*Aufschreibesysteme*), melyek a foucault-i episztémék struktúráját idézik meg, miközben elnevezésük a (poszt)pszichoanalitikus kontextusban sűrűn reflektált Daniel Paul Schreiber *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken* című munkájára megy vissza. Schmidgen a Lacan-hatás feltérképezése segítségével állapítja meg, hogy a paranoid „tévképzet” (*Wahngelbilde*) és a tudományos teorema között Kittler strukturális hasonlóságot lát, hiszen a paranoid betegek megnyilvánulásaiban – az *értelmezendő* álmokkal ellentétben – a tudattalan már eleve *értelmezőként* lép fel a „valósággal” szemben.⁹ Ezzel a dehumanizált antropológia- és tudományképpel függ össze a poszt-Kittler kontextus egyik legérdekesebb kérdése, az úgynevezett *mediamaterializmus* fogalmának pontos meghatározása. Schmidgen szerint ugyanis Kittler érdeklődése a „materiális kultúra” iránt meglehetősen korlátozott, mert Lacannal egyetértve a szimbolikus világot a gép világának tekinti, miközben a gép világát ugyancsak a szimbolikus világának felelteti meg. A hardware iránti sűrűn hangoztatott csodálata ellenére munkáiban nem található olyan – az egyes technológiai eszközökre vonatkozó – történeti vizsgálat, mely a tudománytörténet *instrument studies* típusú kutatásaira hasonlítana.

Arndt Niebisch a kittleri mediamaterializmust Manuel De Landa *War in the Age of Intelligent Machines* (1991) című, az újmaterializmus szempontjából alapvető művének fényében értelmezi újra.¹⁰ Az összehasonlítás egyik vezérelve a mindkét szerzőnél hangsúlyos hadászati-hadtörténeti érdeklődés, illetve a „mediális priori” és a „gépi phylum” fogalmának az egymásra olvasása. Kittler dehumanizált médiaelméletére jellemző, hogy

⁷ Ulrike BERGERMANN, *Kittler und gender = Tumult – Friedrich Kittler: Technik oder Kunst?*, 83–90.

⁸ Henning SCHMIDGEN, *Eine originale Syntax, Psychanalyse, Diskursanalyse und Wissenschaftsgeschichte* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 27–44.

⁹ Vö. SCHMIDGEN, *Eine originale Syntax*..., 33.

¹⁰ Arndt NIEBISCH, *War in the Age of Intelligent Machines: ein Buch nach Kittler?* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 95–104.

a medialitást és testiséget biológiai modellektől mentesen, technicizált perspektívából gondolja el. Ugyanakkor azok a kortárs kutatások, melyek progresszív módon akarják újraértelmezni a technocentrikus médiateóriát, gyakran alkalmaznak organikus szempontokat, pontosabban olyan metodológiát, amely az organikusságot nem a természet-tudomány, de nem is az egészszelvűség metafizikus – Hegelre alapozó – hagyománya felől, hanem posztmetafizikai módon, egyfajta hibrid fogalomként kezeli. Így jár el De Landa is, aki a Deleuze-től kölcsönzött gépi phylumot olyan önszerveződő, dinamikus elvként pozicionálja, mely a technológia történetét és fejlődését az embertől függetlenül magyarázza meg, miközben az organikus és anorganikus struktúrák közti határokat elbizonytalanítja, átlépi és felülírja.

Az újmaterializmusnak ez a nem antropocentrikus irányultsága bizonyos fogalmak filozófiatörténeti revízióját is megköveteli, ugyanis egy ilyen „vitális anyagelmélet” (Jane Bennett) perspektívájából felülvizsgálhatónak tűnik a materializmus és a vitalizmus történeti oppozíciója.¹¹ A német (bio)filozófiai és antropológiai hagyományban Hans Driesch számított a modern vitalizmus legfontosabb képviselőjének, aki szerint az organikus lényegkaraktere struktúrájának összességében mutatható ki, mely szükségszerűen többet jelent, mint egy anorganikus alakzat részelemeinek addíciója. Driesch vitalizmusa alapján ez a struktúra a tisztán mechanikus kauzalitásnak fölérendelten működő entelekheia-elnék köszönhető. A vitális anyag- és technológiaelmélet szempontjából az entelekheia-elnék túl metafizikainak minősül, ugyanakkor az önszerveződés képességét – az anyag anyag általi konfigurálódását – egy olyan materialitás-koncepcióba integrálja, melyben az élet technológiáivá és a technológia életszerűvé válik.

Kittlernél a mediális a priori hasonló szereppel bír, mint a gépi phylum, ugyanis ezáltal válik a technológia az antropológiai tevékenységek és lehetőségek előfeltételévé, aminek azonban inkább történeti, mintsem a kanti értelemben vett ismeretelméleti jelentősége van. Ez a mediális megelőzöttség a kittleri elmélet nem humanista kereteit biztosítja, miszerint a *conditio humana* a mediális rendszerek részeként és termékeként gondolható el, vagyis az emberi lény a technikai berendezéseken „át” íródik. „A kittleri érvelés értelmében maga az »ember« mint kulturális lény konstitúciója a hármas értelemben vett feljegyezhetőség (adresszálás, tárolás, feldolgozás – N. Z. M.) függvényében valósul meg és – ami ugyanilyen fontos – destruálódik.”¹² Ennek a mediális dehumanizációnak a tekintetében a mediális a priori és a gépi phylum azonos funkciót tölt be, ugyanakkor történeti hatáselvükben különböznek, mert De Landánál míg a phylum nagy időbeli távlatokban is le tudja írni a technológiai változást és kontinuitást, addig a mediális a priori egy korszpecifikusan körülírható lejegyzőrendszerhez tartozik.

¹¹ Vö. Jane BENNETT, *A Vitalist Stopover on the way to a New Materialism* = Diana COOLE – Samantha FROST (szerk.), *New Materialism – Ontology, Agency and Politics*, Duke University Press, Durham-London, 2010, 47–69.

¹² LÖRINCZ Csongor, *Medialitás és diskurzus – Az 1900-as lejegyzőrendszer. Friedrich A. Kittler: Aufschreibesysteme 1800/1900 = Történelem, kultúra, medialitás*, 156–173, 157.

Matthias Koch és Christian Köhler *Das kulturtechnische Apriori Friedrich Kittlers* című tanulmányában¹³ a mediális a priori-nak a kérdése már abban az összefüggésben jelenik meg, hogy a médiamaterializmus vajon technodeterminizmusnak (a Kittlerrel szembeni kritika visszatérő vezérfogalma) tekinthető-e egyszersmind? A szerzőpáros a kultúrtechnikák fontosságát hangsúlyozva válaszol nemmel erre a kérdésre, miközben a mediális a priori helyett inkább a kultúrtechnikai a priori fogalmát ajánlja a kittleri elmélet leírására. A kulturális technikák, a tudomány és a művészet különböző formái „történeti viszonyok egymást kölcsönösen determináló hálózataként”¹⁴ szövődnek össze, miközben egyik mozzanat sem tételeződik transzcendens vagy ahistorikus módon, mert éppen összjátékuk biztosítja kölcsönös nehézkedésüket az adott episztémében. A lejegyzőrendszerekhez tartozó médiumfogalmakat megelőzik a jelek, személyek és dolgok közti műveleti láncok, melyek végső soron magukat a médiumfogalmakat is „termelik”. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az így értelmezett kultúrtechnikai a priori nem kronologikus és/vagy metafizikai megelőzöttséget jelent, hanem a műveleti láncolatok rendszerének „logikai” elsőbbségét.

A materialitás, antropológia, mediális a priori viszonyrendszerét Geoffrey Winthrop-Young a terrorizmus, elhárítás, nyomozás, illetve más katonai kontextusokat is megidéző példák segítségével vázolja fel.¹⁵ A központi szálát Kittler Horst Herold – a nyugat-német rendőrség vezetője 1971–1981 között, akihez többek között a RAF-terroristák utáni sikeres nyomozás köthető – iránti csodálata alkotja, melyet Winthrop-Young egy 2002-es *Von Staaten und ihre Terroristen* című előadás alapján rekonstruál. A nyomozati eljárások rendszerében egy újfajta, mediálisan szituált emberfogalom jelenik meg Winthrop-Young szerint, mégpedig az úgynevezett *homo vestigia faciens*, mely leváltja a humán-ideológiák autonóm emberképét. A *homo vestigia faciens* a „nyomhagyó ember”, akit amit a különböző archívumok és lejegyzőrendszerek határoznak meg, vagyis lényegét nem „önmagában” hordozza, hanem mediális közegekbe „belépve” termeli. Winthrop-Young kiemeli, hogy ez a fajta nyomhagyás a kriminalisztika és a törvényszéki orvostan (*forensic*) történetében találja meg előképét, mégpedig a francia kriminológus Edmond Locard (1877–1966) életművében, aki szerint minden társadalmi kontaktus technológiailag ellenőrizhető, gyűjthető és adminisztrálható nyomokat hoz létre. A törvényszéki praxisok politikai/technológiai/képkulturális relevanciája az utóbbi évtizedekben – az újmédia megjelenésével – egyre növekszik, ezt mutatja a berlini HKW-ban tavaly megrendezett *Forensis*-kiállítás is,¹⁶ melynek alapján már egy a materiális esztétikához kapcsolódó *forensic aesthetics*-ről beszélhetünk, vagyis olyan archeológiai érzéktanról, mely az embert „nyomhagyó” és „nyomszerű” anyagként tárja fel.

¹³ Matthias KOCH – Christian KÖHLER, *Das kulturtechnische Apriori Friedrich Kittlers* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 157–166.

¹⁴ JUSSI PARIKKA, *Green Media Times: Friedrich Kittler and Ecological Media History* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 57–66, 59.

¹⁵ Geoffrey WINTHROP-YOUNG, *Kittler und seine Terroristen* = *Tumult – Friedrich Kittler: Technik oder Kunst?*, 70–78.

¹⁶ http://www.hkw.de/en/programm/projekte/2014/forensis/start_forensis.php

A *homo vestigia faciens* elképzelése ugyanakkor azzal a felismeréssel (is) szolgál, hogy a mediális a priori, illetve a különböző technokulturális megelőzöttségek nem hatálytalanítják teljesen az antropológiai kérdésfeltevés érvényességét médiatudományos kontextusban. Hartmut Winkler már 1997-ben arról értekezik,¹⁷ hogy a hardware-centrikus médiatörténet és az úgynevezett antropológiai médiatörténet közötti ellentét kizárólagossága látszólagos, hiszen a két paradigma ciklikusan egymásba tagolódik, és csak egymás kölcsönös kiegészítéseként értelmesek. A ciklikusság ezen kettős rendje a praxisok beíródását jelenti a technológiába, majd a technológia visszaíródását a praxisokba, vagyis a „diskurzusok” és „struktúrák” közti váltogazdálkodást. Antropológiai szempontból az tűnik releváns kérdésnek, hogy ebben a technokulturális váltogazdálkodásban az emberi tényező milyen szereppel bír, illetve hogyan viszonyul önnön mediális meghatározottságaihoz. Az már az eddigiekből is világos, hogy a kittleri médiaelmélet decentralizálja a felvilágosult humánideológiák egységes, autonóm, (ön)azonos szubjektumát, ugyanakkor ez a metodológiai dehumanizáció nem jelent feltétlenül antihumanizmust, ehelyett inkább az emberfogalmak mediálisan reflektált és nem esszenciális újrafogalmazásának feladatát sürgeti.

Ebből a szempontból tesz fontos megjegyzéseket maga Kittler az *Optikai médiumok*-ban, amikor a technikai médiumokat az ember „ellenségeként” határozza meg. Kittler itt Carl Schmitt ellenségfogalmával operál, aki az ellenséget a saját magunkra mint *alakra* vonatkozó kérdésként fogja föl. „Azért léteznek médiumok, mert az ember (Nietzschével szólva) a »még nem megállapított állat«. És éppen ez a nem annyira dialektikus, mint inkább kizáráson vagy ellenségességen alapuló kapcsolat gondoskodik arról, hogy a technikatörténet mégsem annyira embertelen, hogy egyáltalán ne tartozna az emberekre.”¹⁸ Az ember meghatározhatatlansága a nem esszenciális antropológiák kiindulási pontja, és miközben Kittler ehhez a fundamentális antropológiai hiánytermészethez kapcsolja hozzá a médiumok genezisé, nagyon hasonló következtetésekhez jut el, mint Helmuth Plessner, aki az embert „képalkotó szervességgként” határozta meg, értve ez alatt az önmagából folytonosan kivetülő – excentrikus – ember mediális-kulturális-technológiai közvetítettségre való ráutaltságát.¹⁹ A *homo vestigia faciens* olyan képalkotó szervesség, amelynek „emberségét” a médiumok nem kívülről fenyegetik, hiszen ebben a kontextusban az önkritikus humanitás elvévé az állandó önmegkérdőjelezés, illetve újrafeltalálás – az alakra vonatkozó rákérdezés – képessége válik. Ebben a játékban a technológia immár „belső ellenség”, vagyis egyik antropológiai lehetősége annak, hogy az ember megértse és gyakorolja önnön médiaantropológiai megelőzöttségét. Vagyis a mediális a priori és

¹⁷ Vö. Hartmut WINKLER, *Die prekäre Rolle der Technik. Technikzentrierte versus „anthropologische” Mediengeschichtsschreiben* = Claus PIAS (szerk.), *Dreizehn Vorträge zum Medienkultur*, VDG, Weimar, 1999, 221–238.

¹⁸ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, 2005, 27.

¹⁹ Vö. Helmuth Plessner, *Zur Anthropologie des Schauspielers* = Uö, *Gesammelte Schriften*, VII., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 399–418.

az antropológiai meghatározatlanság nem kioltja, hanem folyamatosan feszültségben *létesíti* egymást, így valósítva meg azt a nem temporálisan felfogott ciklikusságot, melyre Winkler is utalt.

A médiamaterializmus és médiantropológia nem antropocentrikus újraértelmezésével összhangban a poszt-kittleri kutatások egyik legérdekesebb irányát Jussi Parikka tanulmánya jelöli ki,²⁰ aki a kittleri médiatörténetet egy „nem mediális médiamaterialitás” felé akarja kiterjeszteni. Ez az expanzió egyszerre jár együtt a médiaelmélet tárgyának („médiák”) és a médiakutatás időbeli vonatkozásainak („mediatemporalitás”) átértelmezésével. A médiumok hagyományos fogalmával szembeni szkepszis a már korábban említett anti-ontológiai megközelítéssel kapcsolódik össze, melyet Eva Horn a következőképp fogalmaz meg.²¹ Mivel a médiára vonatkozó ontológiai kérdés („Mi a média?”) értelmében a fogalom a különböző diskurzusokban való szétforgácsolódása miatt elvesztette (vagy el sem nyerte) határozott kontúrait, egy médiafogalom nélküli médiatudomány kondícióit kell kidolgozni, miközben a fókusz áthelyeződik a mediális processzusok elemzésére. Parikka radikalizálja ezt az álláspontot, és azt a következtetést vonja le, hogy létezik-létezhet olyan médiamaterialitás, amely nemcsak a médiaeszközkhöz vagy ezek infrastruktúrájához tartozik hozzá, hanem olyan anyagokhoz, melyek már nem is médiaeszközök, illetve nem is *tárgyak* egyáltalán.

Ezen a ponton újra feltárul az újmaterialista paradigmákkal való kapcsolat lehetősége, hiszen Parikka a módszertani idealizmus és materializmus ellentétpárját felülírva amellett érvel, hogy ahogy a történettudománynak is fel kellett fedeznie elfojtott Másikát – a természettörténetet –, úgy a médiatörténetnek is exponálnia kell a médiaökológiához való viszonyát. (Olyan kölcsönös jelentésgeneráló kapcsolatról beszélhetünk itt is, mely a Winkler-féle ciklikus egymásba íródással jellemezhető.) A legkurrensebb *high-tech* jelenségek (*toxikus screen*-technológia, *cloud computing* stb.) és a természet kapcsolatának médiatudományos elemzése a technikai médiumok nem mediális alapzatához vezet el, a kövek, ásványok, szintetikus anyagok és technológiai hulladékok világához. Parikka víziója szerint a médiaelmélet a kittleri hardware-fetisizmus ellenére „sohasem volt eléggé kemény” („We have never been hard enough”),²² ugyanakkor a műanyagok, fa, szén, alumínium, ezüst, arany, palládium, arzén, kadmium, indium stb. anyagtörténetének megírása a hardware mögötti „formatív erő” (Hartmut Böhme) világát térképezni fel.²³ Ez a nem mediális médiamaterialitás azonban nem csupán alternatív anyagfogalmat

²⁰ Jussi Parikka, *Green Media Times: Friedrich Kittler and Ecological Media History* = *Archiv für Mediengeschichte – Mediengeschichte nach Friedrich Kittler*, 57–66.

²¹ Parikka idézi Hornt = Parikka, *Green Media Times: Friedrich Kittler and Ecological Media History*, 60.

²² Parikka, *Green Media Times*, 65.

²³ Parikka vállalkozása több szempontból rokon Benjamin Bühler és Stefan Rieger *Bunte Steine – Ein Lapidarium des Wissens* című munkájával (Suhrkamp, Berlin, 2014), mely a mineorológiát nem passzív objektumok tudományaként fogja fel, ugyanis a monografikusan tárgyalt ásványok olyan dinamikus ágensekként jelennek meg, melyek az élő és élettelen határáról való tudásunkat újra és újra átrendezik.

implikál, hanem a temporalitással kapcsolatos koncepciókat is befolyásolja, ugyanis az antropocentrikus perspektíva egyre erőteljesebb szétszóródásával fokozatosan eltávolodunk a médiaeszközök használatának „idejétől”, illetve a feltalálásuk történetétől.

A Kittler-féle médiatörténet kombinálása a nem humán ágensek nem lineáris történetével egy új időhorizonthoz vezet, mely elválik a gépek „saját idejétől” (*Eigenzeit*).²⁴ Ezen a planetáris és/vagy geológiai horizonton a médiatörténet ökológiai kompetenciája válik döntővé, hiszen a vegyületek, ásványok és anyagok szemantikája természet és technológia közös földtörténeti diskurzusát alapozza meg. A médiaökológia radikális koncepciója az utóbbi időben az interdiszciplináris szinten egyre jelentősebbé váló *antropocén*-elmélet felől tekintve is kulcsfontosságúnak mondható. Az elmélet képviselői szerint a mintegy tizenkétezer éve tartó holocén földtörténeti kor immár véget ért, és átléptünk az antropocén korbba, abba a stádiumba, melyben az emberi faj bolygóalakító nyomokat (klímaváltozás, a bioszféra átalakítása stb.) hagy a Föld rétegtani történelmében. Az antropocén korszak perspektívájából elbizonytalanodik, hogy ki a „terméke”, illetve ki a „termelője” a Földnek mint planetáris rendszernek, ugyanakkor mégsem valamiféle antropocentrikus modell ismétlődik, hiszen földtörténeti dimenziókban nem lehet visszatérni a felvilágosodáshoz. A nyomhagyó és maradványszerű ember a nem humán ágensek történetébe rétegződik bele, vagyis ebből a szempontból az antropológia is a planetáris médiaökológia részévé válik.

Parikka nem antropocentrikus és „zöld” Kittler-olvasata az antropológia, materialitás és medialitás kulcsfontosságú kérdésköreinek újfajta hibridizálását vetíti előre, vagyis úgy tudja antidogmatikus utakra terelni a médiatudományt, hogy közben radikálisabb kittleriánus marad magánál Kittlernél is. A kisajátításnak és (meg)őrzésnek ez a kettség jó reprezentálja a poszt-kittleri szintér meghatározó stratégiáit, hiszen az elmélet „mozgatása”, új kihívásokhoz alkalmazkodó áthangszerelése csak a folyamatos rekontextualizálás útján lehetséges. A magyar olvasókat ugyanakkor ebből a szempontból a többirányú kisiklás és leforgácsolódás veszélye fenyegeti, hiszen amíg nincs megalapozva a Kittler-olvasás „kanonikus” útja (sem) – illetve egymással dialogikus viszonyba nem lépő szakmai csoportok által sajátítódik ki –, addig nem várható el az újabb konstellációkhoz való produktív „hozzaolvasás”. Az újmaterializmus, illetve az „anyagi fordulat” több teoretikus következménye már érezhető az itthoni esztétikai, művészettörténeti, kultúraelméleti diskurzusokban. Ezeknek az interdiszciplináris jelenségeknek a szétszázalásához és összefűzéséhez egy poszt-kittleri perspektíva nagy segítséget nyújthatna, de ehhez fel kellene számolni azoknak a reduktív tudománypolitikai ideológiáknak a hazai továbbélését, melyekkel „szemben” Kittler életműve eredetileg létrejött.

²⁴ Vö. Wolfgang ERNST, *Gleichursprünglichkeit – Zeitwesen und Zeitgegebenheit technischer Medien*, Kadmos, Berlin, 2012.

Az írások eredeti megjelenési helye

Andreas ROSENFELDER – Friedrich KITTLER, „Wir haben nur uns selber, um daraus zu schöpfen” = *Die Welt* [Welt am Sonntag], 2011. január 30. 54–55.

Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900. Vorwort* = *Zeitschrift für Mediengeschichte* 6 (2012/1), 117–126.

Friedrich A. KITTLER, *Autorschaft und Liebe = Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften. Programme des Poststrukturalismus*, szerk. Friedrich A. KITTLER, Schöningh, Paderborn–Wien–Zürich, 1980, 142–173.

Friedrich KITTLER, *Rock Musik – ein Mißbrauch von Heeresgerät = Medien und Maschinen. Literatur im technischen Zeitalter*, szerk. Theo ELM – Hans H. HIEBEL, Rombach, Freiburg, 1991, 245–257.

Friedrich KITTLER, *Grammophon Film Typewriter*, Brinkmann & Bose, Berlin, 1986, 3–33.

Friedrich KITTLER, *There is No Software* = *Stanford Literature Review* 9 (1992/1), 81–90.

Friedrich KITTLER, *Die Welt des Symbolischen – eine Welt der Maschine* = Uö, *Draculas Vermächtnis*, Reclam, Leipzig, 1993, 58–80.

Friedrich KITTLER, *Universities: Wet, Hard, Soft, and Harder* = *Critical Inquiry*, 31 (2004/1), 244–255.

Friedrich KITTLER, *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, Fink, München 2000², 207–227.

Eva HORN – Geoffrey WINTHROP-YOUNG, *Machine Learning: Geoffrey Winthrop-Young and Eva Horn on Friedrich Kittler (1943–2011)* = *Artforum International* 51 (2012/9).

Niels WERBER, *The Disappearance of Literature: Friedrich Kittler's path to media theory* = *Thesis Eleven* (2011/4), 47–52. (Német eredetiből fordítva.)

Sybille KRÄMER, *Kulturtechniken der Zeit(achsen)manipulation. Zu Friedrich Kittlers Medienkonzept im Rahmen einer Historischen Medienwissenschaft = Medienphilosophie. Eine philosophische Einführung*, szerk. David LAUER – Alice LAGAAY, Campus, Frankfurt am Main, 2004, 201–225.

David E. WELLBERY, *Foreword* = Friedrich A. KITTLER, *Discourse Networks 1800/1900*, ford. Michael METTEER, Stanford UP, Stanford (Cal.), 1990, vii–xxxiii.

